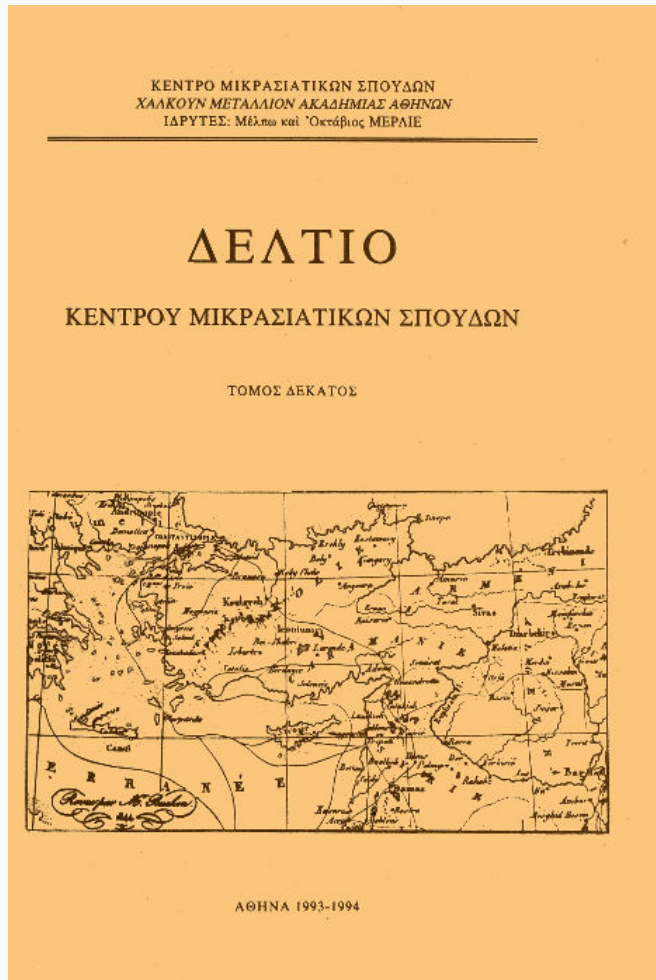

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 10 (1993)

Μεταναστεύσεις Ελλήνων στον Καύκασο κατά τον 19ο αιώνα

Άρτεμις Ξανθοπούλου-Κυριακού

doi: [10.12681/deltiokms.97](https://doi.org/10.12681/deltiokms.97)

Copyright © 2015, Άρτεμις Ξανθοπούλου-Κυριακού

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ξανθοπούλου-Κυριακού Α. (1993). Μεταναστεύσεις Ελλήνων στον Καύκασο κατά τον 19ο αιώνα. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 10, 91-172. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.97>

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΕΙΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΟΝ ΚΑΥΚΑΣΟ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

Οι μετακινήσεις ελληνικών πληθυσμών από τις επαρχίες του Πόντου σε περιοχές του Καυκάσου και της Ύπερκαυκασίας δεν είναι βέβαια άγνωστες στην ελληνική και ξένη βιβλιογραφία. Έχουν ήδη γραφτεί αρκετά για το φαινόμενο, το οποίο, όπως είναι γενικά αποδεκτό, απέκτησε, από τα μέσα του 19ου αιώνα και ως τις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, χαρακτήρα μαζικό. Οι πληροφορίες μας όμως προέρχονται κατά κανόνα από έμμεστες πηγές¹. Εξάλλου πολλές από τις πληροφορίες αυτές δεν περιέχουν ελεγμένα αριθμητικά δεδομένα ούτε αναφέρονται στις συνθήκες που ανάγκασαν τους κατοίκους να εγκαταλείψουν τις προγονικές τους εστίες. Οι περισσότερες κάνουν λόγο για τις προσπάθειες των μετοίκων να εγκλιματιστούν στους χώρους των νέων εγκαταστάσεών τους στον Καύκασο². Σήμερα, τέλος, ή

---

1. Για λόγους οικονομίας, περιορίζομαι στις παλαιότερες αναφορές, από τις οποίες άλλωστε άντλοῦν και οι νεότεροι έρευνήτες: Περικλέους Τριανταφυλλίδη, *Η εν Πόντῳ ἑλληνικὴ φυλὴ, ἢ ποσειτέθησαν καὶ λόγοι τινές ἐν Τραπεζούντῃ ἐκφωνηθέντες*, Ἀθήνα 1866, σσ. 96, 100, 101, 126, τοῦ ἴδιου, *Οἱ Φυγάδες, δράμα εἰς μέρη πέντε μετὰ μακρῶν προλεγομένων περὶ Πόντου*, Ἀθήνα 1870, σσ. 76-78, καὶ Σάββα Ἰωαννίδη, *Ἱστορία καὶ στατιστικὴ Τραπεζούντος καὶ τῆς περὶ ταύτην χώρας, ὡς καὶ τὰ περὶ τῆς ἐνταῦθα ἑλληνικῆς γλώσσης*, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 253.

2. Βλ. ἐνδεικτικὰ Κωνσταντῖνος Ν. Παπαμιχαλόπουλος, *Περιήγησις εἰς τὸν Πόντον*, Ἀθήνα 1903, σσ. 222-223, καὶ Ἰωάννης Μ. Κάλφογλου, *Οἱ Ἕλληνες ἐν Καυκάσῳ*, Ἀθήνα 1908, σσ. 110-126, Ἀρχιμ. Πανάρετος Βαζελιώτης (Τοπαλίδης), «Οἱ Ἕλληνες τοῦ Καυκάσου», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 30, 1910, σσ. 249-251, 295-297, 360-362, 377-378. Πρβλ. Θεολόγου Σ. Παναγιωτίδου, *Ὁ ἐν Ρωσίᾳ Ἑλληνισμὸς*, Ἀθήνα 1919, Γρηγορίου Τηλικίδη, «Ὁ ἐν Καυκάσῳ Ἑλληνισμὸς», *Ποντιακὰ Φύλλα* ἀριθ. 19-25, 1937-1938, passim, Ἐλευθερίου Παυλίδου, *Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Ρωσίας καὶ τὰ 33 χρόνια τοῦ ἐν Ἀθήναις Σωματείου τῶν ἐν Ρωσίᾳ Ἑλλήνων*, Ἀθήνα 1953, Στυλιανῶ Μαυρογένη, *Τὸ Κυβερνεῖον Κάρς τοῦ Ἀντικαυκάσου (Κάρσκαγια Ὀμπλαστ) καὶ τὸ ἐν αὐτῷ ἑλληνικὸν στοιχεῖον κατὰ τὴν περίοδον 1878-1920*, Θεσσαλονικὴ 1963. Ἰδιαίτερη, ἀνεκμετάλλευτη μέχρι σήμερα, κατηγορία πηγῶν γὰρ τὴν περιοχὴ τοῦ Καυκάσου ἀποτελοῦν τὰ χειρόγραφα τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν. Ἐνα μέρος τοῦ πλοῦτου

ἀπόδοση κατὰ κανόνα τῶν μετοικεσιῶν ἐκείνων στίς καταπιέσεις τῶν Ὀθωμανῶν δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἐπαρκής, τουλάχιστον γιὰ ὄλες τὶς περιπτώσεις τοῦ 19ου αἰώνα. Στὸ πρῶτο λοιπὸν μέρος τῆς ἐργασίας αὐτῆς θὰ προσπαθῶ νὰ ἀνιχνεύσω τὰ ποικίλα αἷτια ποὺ ὑπέβαλιν τὸ ἰδιόμορφο ἐκεῖνο μεταναστευτικὸ φαινόμενο, καθὼς ἐπίσης καὶ τοὺς παράγοντες ποὺ συντελοῦσαν ἄλλοτε στὴν ἔξαρση καὶ ἄλλοτε στὴν ἐκτόνωσή του³. Στὸ δεῦτερο μέρος (Ἐπίμετρο) θὰ παρουσιάσω στατιστικὰ δεδομένα γιὰ τὸν Ἑλληνισμό τοῦ Καυκάσου καὶ θὰ τὰ σχολιάσω σὲ συνάρτηση μὲ τὰ στοιχεῖα τῶν στατιστικῶν πινάκων (ἀριθ. 1-8), ποὺ παραθέτω στὸ τρίτο μέρος (Παράρτημα) τῆς ἐργασίας. Στὸ Παράρτημα ἐπίσης ἐκδίδω ἐνδεικτικὰ καὶ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ἑλληνικές, ἀγγλικές καὶ γαλλικές προξενικές ἐκθέσεις, ποὺ χρησιμοποίησα στὴν ἐργασία.

Ἡ ἐρευνά μου στηρίχθηκε κατὰ κύριο λόγο στίς ἐκθέσεις τῶν ἐγκατεστημένων στὴν Τραπεζοῦντα Ἑλλήνων, Βρετανῶν καὶ Γάλλων προξένων. Οἱ πηγές αὐτὲς προσφέρουν ἐνδιαφέροντα (μολονότι ὄχι πάντοτε πλήρη) στοιχεῖα γιὰ τὸν τόπο προέλευσης καὶ τοὺς ἀριθμοὺς τῶν μετακινούμενων ομάδων, γιὰ τὰ αἷτια τοῦ ἐκπατρισμοῦ τους, τὴ στάση τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν κ.λπ. Στηριζόμενοι ἐξάλου στίς ἐκτιμήσεις τῶν συντακτῶν τῶν προξενικῶν ἐκθέσεων μποροῦμε νὰ σταθμίσομε ὡς ἓνα βαθμὸ τὸ μέτρο τοῦ ἐνδιαφέροντος καθεμιάς ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς χῶρες (καὶ ἰδιαίτερα τῆς Ἑλλάδας) γιὰ τὸ φαινόμενο. Παραμένει βέβαια ἡ ἔλλειψη τῶν ρωσικῶν/σοβιετικῶν καὶ τῶν ὀθωμανικῶν/τουρκικῶν πηγῶν, μιὰ ἔλλειψη ποὺ ἀποτελεῖ ἐγγενὴ πιά δυσκολία γιὰ τὴ νεοελληνικὴ ἱστοριογραφία. Τὴν ἔλλειψη τῶν πηγῶν τῆς πρώτης ομάδας προσπάθησα νὰ τὴν καλύψω (στὸ μέτρο ποὺ ἐπέτρεπαν οἱ δυνάμεις μου), ἀξιοποιώντας τὶς πληροφορίες ποὺ δημοσιεύθηκαν σὲ (δυσεῦρετα συνήθως) ἔργα Ἑλλήνων τῆς Ρωσίας ἢ Γεωργιανῶν καὶ Ρώσων ἐρευνητῶν. Ἀπὸ τὶς πληροφορίες αὐτὲς ἄλλες εἶναι ἀμεσες (προέρχονται ἀπὸ τοπικὰ ἀρχεῖα ἢ ἀπὸ ρωσικὰ καὶ πρῶην σοβιετικὰ κρατικὰ ἀρχεῖα κέντρα) καὶ ἄλλες ἔμμεσες (στηρίζονται σὲ τοπικὲς παραδόσεις). Ἄσχετα πάντως ἀπὸ τὴν προέλευση τοῦ πληροφοριακοῦ ὕλικου τῆς ἢ σχετικῆς μὲ τὶς ἑλληνικὲς ἐγκαταστάσεις στὸν Καυκάσο ρωσικὴ καὶ γεωργιανικὴ βιβλιογραφία παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ ἓναν ἀκόμη λόγο: γιὰ τὸ γεγονός

καὶ τῆς σημασίας τους ὑπογραμμίζεται στίς ἐργασίες τοῦ Χρήστου Σαμουηλῆ, *Τὸ Χρονικὸ τοῦ Κάρς*, Ἀθήνα, χ.χ. (1988) καὶ τοῦ Ι. Φ. Καζταρίδη, *Ἡ «Ἐξοδος» τῶν Ἑλλήνων τοῦ Κάρς, 1919-1921*, Θεσσαλονίκη 1989 (ἀνέκδοτη μεταπτυχιακὴ ἐργασία στὸν Τομέα Νεότ. & Σύγχρ. Ἱστορίας τοῦ Α.Π.Θ.), ἄσχετα ἂν αὐτὲς ἀπέχουν χρονικὰ καὶ μεθοδολογικὰ ἀπὸ τὴν παρούσα μελέτη μου.

3. Εὐχαριστῶ ἐδῶ τοὺς Καθηγητὲς τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ.κ. Χ. Γ. Πατρινέλη καὶ Ι. Κ. Χασιώτη γιὰ τὶς μεθοδολογικὲς καὶ βιβλιογραφικὲς τοὺς ὑποδείξεις. Τὸν κ. Χασιώτη εὐχαριστῶ ἰδιαίτερα καὶ γιὰ τὸ πληροφοριακὸ ὕλικὸ ποὺ ἔθεσε στὴ διάθεσή μου γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Καυκάσου κατὰ τὸν 19ο αἰώνα, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἀρκετὲς χρήσιμες παρεμβάσεις του στὴν τελικὴ δομὴ τῆς ἐργασίας μου.

ὅτι παρέμενε (μὲ λίγες ἐξαιρέσεις) οὐσιαστικά ἄγνωστη καὶ ἀνεκμετάλλευτη μέχρι σήμερα⁴. Τὴν ἔλλειψη ἐξἄλλου τῶν μαρτυριῶν τῆς ὀθωμανικῆς πλευρᾶς προσπάθησα νὰ τὴν καλύψω ὡς ἓνα βαθμὸ μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἔμμεσων πληροφοριῶν ποὺ προσφέρουν οἱ ἀποστελλόμενες ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια ἐκθέσεις τῶν δυτικῶν κρατῶν, ἀλλὰ πάντοτε λαμβάνοντας ὑπόψη τὸν κίνδυνο τοῦ σχηματισμοῦ μιᾶς διαθλασμένης εἰκόνας γιὰ τὴ στάση τῶν ἄμεσα ἐνδιαφερόμενων δυνάμεων ἐναντι τῶν ἑλληνικῶν μεταναστεύσεων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν διασταύρωση λοιπὸν τῶν νέων στοιχείων μὲ τὰ δεδομένα τῆς βιβλιογραφίας εἶναι δυνατόν νὰ σχηματιστεῖ μιὰ κάπως σαφέστερη εἰκόνα τοῦ φαινομένου, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐξαχθοῦν ἐπίσης μερικὰ ἀσφαλῆ συμπεράσματα.

*

Παρὰ τὴ μακραίωνη παράδοση τῶν ἐπαφῶν τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου μὲ τοὺς λαοὺς τοῦ Καυκάσου, οἱ ἑλληνικὲς ἐγκαταστάσεις ἐκεῖ κατὰ τὴν πρώιμη Τουρκοκρατία δὲν μποροῦν γενικὰ νὰ χαρακτηριστοῦν ὡς πυκνές. Αὐτὸ τοῦλάχιστον προκύπτει ἀπὸ τὶς σωζόμενες σποραδικὲς μαρτυρίες, οἱ περισσότερες μάλιστα ἀπὸ τὶς ὁποῖες παραδόθηκαν χωρὶς σαφεῖς χρονικοὺς καὶ γεωγραφικοὺς προσδιορισμούς. Ἄκόμα καὶ γιὰ τὶς σχέσεις τῶν Ἑλλήνων μὲ τοὺς καυκασιανοὺς λαοὺς κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα οἱ διαθέσιμες, ἱστορικὰ διακριβωμένες εἰδήσεις μας εἶναι μᾶλλον ἰσχνές⁵. Οἱ περισσότερες ἀναφέρονται στὶς ἐπαφὲς τῶν Γεωργιανῶν Ὀρθοδόξων ἡγεμόνων μὲ μερικὰ μοναστικά κέντρα τοῦ τουρκοκρατούμενου Ἑλληνισμοῦ καὶ στὶς ἐπισκέψεις Πατριαρχῶν καὶ ἄλλων ἀνώτερων ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματῶν στὴν ἀνατολικὴ Γεωργία (Ἰβηρία, Kakheti-Kartli). Στὸ πλαίσιο αὐτῶν τῶν σχέσεων ἐντάσσονται οἱ ποικίλες (καὶ ὄχι πάντοτε ἐπάρκως τεκμηριωμένες) μαρτυρίες γιὰ τὴ δράση Ἑλλήνων στὸν Καύκασο, ὅπως π.χ. τοῦ Ἑλληνα τυπογράφου Μιχαὴλ Στεφάνου, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, πῆγε —ὕστερα ἀπὸ σύσταση τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Χρυσάνθου (1707-1731) καὶ μὲ

4. Τὴ συλλογὴ τῶν ρωσικῶν καὶ γεωργιανικῶν πηγῶν (δημοσιευμένων καὶ μερικῶν ἀνεκδοτῶν) ἄρχισα κατὰ τὴν πρώτη μου ἐρευνητικὴ ἀποστολὴ στὴ Δημοκρατία τῆς Γεωργίας (12 Αὐγούστου - 8 Σεπτεμβρίου 1991). Κατὰ τὴν ἐπίσκεψή μου αὐτὴ ἐργάστηκα κυρίως στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη (Τμῆμα Ἱστορίας τῆς Γεωργίας) καὶ στὸ Κεντρικὸ Κρατικὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τῆς Τιφλίδας. Ἡ ἐρευνά μου ἐγίνε στὸ πλαίσιο εἰδικοῦ προγράμματος γιὰ τὴ μελέτῃ τῆς ἱστορίας τῶν ἑλληνικῶν μεταναστεύσεων στὶς χῶρες τῆς πρόην Σοβιετικῆς Ἐνωσης καὶ ἰδιαίτερα τῆς Ὑπερκαυκασίας, ποὺ πραγματοποιήθηκε μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῆς Γενικῆς Γραμματείας Ἀποδήμιου Ἑλληνισμοῦ καὶ ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Καθηγητῆ κ. Ι. Κ. Χασιώτη. Τὰ πορίσματα τοῦ προγράμματος (στὸ ὁποῖο πῆρε ἐπίσης μέρος καὶ ὁ ἐρευνητὴς κ. Βλ. Ἀγτζιζίδης) πρόκειται σύντομα νὰ παρουσιαστοῦν σὲ εἰδικὴ ἔκδοση ἀπὸ τὴ Γενικὴ Γραμματεία Ἀποδήμιου Ἑλληνισμοῦ.

5. Μερικὲς πληροφορίες καὶ βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις (ποὺ χρειάζονται ὅμως ἔλεγχο) δίνει ὁ καλὸς γνώστης τῆς γεωργιανικῆς ἱστοριογραφίας τοῦ καιροῦ τοῦ Κάλφουλου, *Οἱ Ἕλληνες*, σσ. 91-98.

τή φροντίδα του Έλληνα ήγεμόνα τής Βλαχίας— στη Γεωργία στα χρόνια τής ήγεμονίας του βασιλιά της Βαχτάγκ (Vahtag) ΣΤ΄ (1703-1724), και ότι ήταν αυτός που εισήγαγε στη χώρα αυτή την τέχνη τής τυπογραφίας. Το ίδιο γενικές είναι και οι πληροφορίες σύμφωνα με τις οποίες την ίδια εκείνη εποχή είχαν πάει να εργαστούν στα μεταλλεία τής περιοχής Alaverdi και Ahtala (στη σημερινή Ἀρμενία) μερικοί Έλληνες μεταλλοτεχνίτες, που όμως τελικά ἀναγκάστηκαν να τὴν εγκαταλείψουν μέσα σὲ σύντομο χρονικό διάστημα⁶.

Κάπως περισσότερο συγκεκριμένες είναι οι ἐπαναλαμβανόμενες στερεότυπα ἀπὸ Γεωργιανούς, Ρώσους καὶ Ἕλληνες μελετητὲς ἀναφορὲς στὸ σχέδιο τοῦ βασιλιά τής ἀνατολικῆς Γεωργίας Ἡρακλῆ (Erekle) Β΄ (1744-1798) νὰ ἐπανεργοποιήσει, κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰώνα, τὰ ἴδια χρυσορυχεῖα καὶ ἀσημορυχεῖα τής Ἀχτάλας, προσελκύνοντας κι αὐτὸς ἑκατοντάδες ἔμπειρους Ἕλληνες μεταλλωρύχους ἀπὸ τὴ γειτονικὴ ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὶς περιοχὲς τοῦ Gümushane (Ἀργυρούπολη) καὶ τοῦ Ἐρζερούμ (Θεοδοσιούπολη)⁷. Φαίνεται ἐπίσης ὅτι ὁ ἴδιος ἡγεμόνας, ἐνθαρρυνόμενος καὶ ἀπὸ τὴ ρωσικὴ ὑποστήριξη κατὰ τὴ διάρκεια καὶ λίγο μετὰ τὸ Ρωσοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1768-1774, ἐπιδίωξε νὰ ἐνισχύσει τὴν ἐξουσία του στὶς περιοχὲς αὐτὲς —τὶς ὁποῖες εἶχε πρόσφατα ἀνακτήσει ἀπὸ τοὺς ὡς τότε κυρίαρχους Πέρσες—, ἐγκαθιστώντας ἐκεῖ χριστιανικοὺς πληθυσμούς. Ὡστόσο, καὶ αὐτὴ ἡ μετεγκατάσταση Ἑλλήνων μεταλλωρύχων στὴ Γεωργία ἀποδείχθηκε σύντομα ἐπισημὰ καὶ ἐπικίνδυνη: Παρὰ τὶς συμφωνίες τους μετὰ τοὺς Γεωργιανούς (στὴ συνθήκη τοῦ Georgievsk, τὸ 1783), οἱ Ρῶσοι τελικὰ ἐγκατέλειψαν πρὸς στιγμὴν τὰ σχέδιά τους γιὰ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις στὴν Ὑπερκαυκασία, ἀφήνοντας ἔτσι ἀνοιχτὸ καὶ πάλι τὸ δρόμο σὲ ἐπανεπιλημμένες ἀντεπιθέσεις τῶν Περσῶν. Οἱ ἀντεπιθέσεις αὐτὲς —ποὺ κορυφώθηκαν μετὰ τὴ σφαγὴ τῶν κατοίκων τής Τιφλίδας στὰ 1795— εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὸν ἀποδεκατισμὸ καὶ τὴν αἰχμαλωσία πολλῶν Ἑλλήνων μεταλλωρύχων καὶ τῶν οἰκογενειῶν τους (κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐπιδρομῶν τοῦ Omar Khan, στὰ 1785, καὶ κυρίως τοῦ Agha Mohammad Kahn Qajar, στὰ 1795), τὴν καταστροφὴ τῶν μεταλλείων καὶ τὴν ἐρήμωση τής περιοχῆς⁸.

6. Κάλφογλου, *δ.π.*, σσ. 98-99. Πλούσιο ὕλικό τῶν γεωργιανικῶν καὶ ρωσικῶν ἀρχείων σχετικὸ μετὰ τὴν ἱστορία τῶν Ἑλλήνων τοῦ Καυκάσου κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ συνέλεξε καὶ ἐπεξεργάζεται ὁ ἱστορικὸς S. Angelon (Σωκράτης Ἀγγελίδης). Ἡ ἐργασία αὐτὴ θὰ παρουσιαστῆι σύντομα, ὅπως μετὰ διαβεβαίωσε ὁ ἴδιος.

7. Ὁ Κάλφογλου, Ὁ Ἄποικος, ἦτοι αἱ ἐν Νοτίῳ Ρωσσίᾳ καὶ Καυκάσῳ ἑλληνικαὶ ἀποικίαι καὶ αἱ ἄλλοτε διαλύμασαι ἑλληνικαὶ ἐπισκοπαί, ἀρχιεπισκοπαὶ καὶ μητροπόλεις, Βατοῦμ 1919, σ. 78, ὑπολογίζει σὲ 5.000 τοὺς Ἕλληνες ποὺ ζοῦσαν στὶς μεταλλοφόρες περιοχὲς τὸ 1785, ἐνῶ ὁ Βαζελιώτης, «Οἱ Ἕλληνες τοῦ Καυκάσου», σ. 250, κάνει λόγο γιὰ ἐγκατάσταση τὸ 1795 σὲ χωρὰ τῆς περιοχῆς τής Τιφλίδας 500 ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν.

8. Τὶς πληροφορίες τῶν παλαιῶν Γεωργιανῶν χρονικογράφων γιὰ τὴ μετοικεσία τῶν Ἑλλή-

Με τὸ πέρασμα, ὥστόσο, στὸν 19ο αἰώνα, τὸ κυριαρχικὸ καθεστῶς στὴν περιοχὴ ἄλλαξε καὶ πάλι. Οἱ Ρῶσοι, ἀφοῦ πρῶτα πρόσφεραν τὴν προστασία τους στὸ βασιλιὰ τῆς ἀνατολικῆς Γεωργίας Γεώργιο ΙΒ', ἔσπευσαν, μετὰ τὸ θάνατό του, νὰ προσαρτῆσουν χωρὶς προσχήματα τὸ κράτος τους στὴ ρωσικὴ ἐπικράτεια (1801)⁹. Οἱ νέοι κυρίαρχοι ἐπανάλαβαν — συστηματικότερα τώρα — τὶς προσπάθειες γιὰ τὴν ἐπαναλειτουργία τῶν μεταλλείων μὲ τὴ βοήθεια Ἑλλήνων τεχνιτῶν ἀπὸ τὶς περιοχὲς Κὰρς καὶ Μούρς¹⁰. Σύμφωνα μὲ τοπικὲς παραδόσεις, στὸ ἄλλοτε «ταταρικὸ» (ἄζερικὸ) χωριὸ Μισχάνα τοῦ Alaverdi ἐγκαταστάθηκαν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ 50 οἰκογένειες Ἑλλήνων μεταλλωρύχων, οἱ ὁποῖοι ἀπέκτησαν ἀμέσως δική τους ἐκκλησία καὶ σχολεῖο¹¹.

νων μεταλλωρύχων στὴν Ἀχτάλα παρουσιάζει συνοπτικὰ ὁ W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People*, Νέα Ὑόρκη 1932 (ἐπανεκδ. 1971), σ. 201 καὶ σημ. 4. Σχολιασμὸ τῶν πληροφοριῶν τῶν γεωργιανικῶν πηγῶν εἶχε κάνει ἤδη ὁ Κάλφογλου, *Οἱ Ἕλληνες*, σσ. 100-102, καὶ ὁ Βαζελιώτης, *δ.π.*, σ. 250, ὅπου ἀναφορὰ καὶ στὴν αἰχμαλωσία ἐνὸς εἰδικὰ χειροτονημένου γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῆς περιοχῆς ἐκείνης (Ἀχταλείας) ἐπισκόπου, τοῦ Σωφρονίου. Βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Σωφρόνιο δίνει ὁ Ἐπαμ. Κυριακίδης, *Βιογραφία τῶν ἐκ Τραπεζοῦντος καὶ τῆς περὶ αὐτὴν χώρας ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρις ἡμῶν ἀκμασάντων λογίων*, Ἀθήνα 1897, σ. 142, καὶ, περισσότερο, ὁ Κάλφογλου, *Οἱ Ἕλληνες*, σ. 108, καὶ Ὁ Ἄποικος, σσ. 79-80. Γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Ἀχτάλας βλ. καὶ τὴν πρὸ κάτω σημ. 11. Γιὰ τὶς ἀλλαγὲς κυριαρχίας στὶς χῶρες αὐτές, βλ. George A. Bournoutian, *Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule, 1807-1828. A Political and Socioeconomic Study of the Khanate of Erevan on the Eve of the Russian Conquest*, Malibu, California 1982, σσ. 10, 28, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία.

9. Οἱ ρωσικὲς προσαρτήσεις γεωργιανικῶν ἐδαφῶν συνεχίστηκαν καὶ στὰ ἐπόμενα χρόνια μὲ τὴν κατάληψη τῆς Μιγκρελίας, τὸ 1803, καὶ τῆς Ἰμερτίας, τὸ 1804. Γιὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ καὶ τὶς ἀναστατώσεις ποὺ προκάλεσαν οἱ ἀντιρωσικὲς κινήσεις τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Γεωργιανοῦ βασιλιᾶ, Ἀλεξάνδρου, καὶ οἱ ἀντεπιθέσεις τῶν Περσῶν, βλ. Allen, *δ.π.*, σσ. 215-216. Πρβλ. καὶ David Marshall Lang, *A Modern History of Soviet Georgia*, Νέα Ὑόρκη 1962, σσ. 42 κ.ε. Γιὰ τὴ σταδιακὴ ἐπικράτηση τῶν Ρώσων στὴ Γεωργία ἀναλυτικότερη (προσπάντων οὐ ζητήματα ἀναδιοργάνωσης τῆς χώρας) εἶναι ἡ ἀνεκδοτὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ L. H. Rhineland, *The Incorporation of the Caucasus into the Russian Empire: The Case of Georgia, 1801-1854*, Πανεπιστ. Columbia, 1972 (φωτοτυπ. ἐκδ. 1992). Γιὰ ἕναν πρόχειρο προσανατολισμὸ βλ. Firuz Kazemzadeh, «Russian Penetration of the Caucasus», στὸ *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*, ἐπιμ. T. Hunczak, N. Brunswick, N.J., 1974, σσ. 239-263.

10. Κάλφογλου, *Οἱ Ἕλληνες*, σ. 102. Πρβλ. καὶ S. Kaukhchishvili, «Istoriya poseleniya grekov v Gruzii» (Ἱστορία τῆς ἐγκατάστασης τῶν Ἑλλήνων στὴ Γεωργία), *Trudy Kutaiskogo Gosudarstvennogo Pedagogicheskogo Instituta im. «A. Tsulukidze»*, τόμ. 4 (Kutaj 1942), σ. 1 (ἀνάτ.).

11. S. Angelon (Σωκράτης Ἀγγελίδης), *Iz istorii Grekov Gruzii* (Ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν Ἑλλήνων τῆς Γεωργίας), Τιφλίδα 1990, σ. 4, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι γιὰ τὶς θρησκευτικὲς τους ἀνάγκες οἱ Ἕλληνες εἶχαν φέρει στὸ χωριὸ τους δύο ἱερεῖς (ποὺ ὑπάγονταν στὴν ἐπιτομία τοῦ Ἑλληνορθόδοξου ἐπισκόπου Ἀχταλείας) καὶ ὅτι στὸ σχολεῖο τους διδασκόταν ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα. Γιὰ τοὺς ἐπισκόπους καὶ τὴν ἐπισκοπὴ Ἀχταλείας (ἡ ὁποία ὑπαγόταν στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο), καθὼς ἐπίσης καὶ γιὰ τὶς ἑλληνικὲς καὶ γεωργιανικὲς παραδόσεις γιὰ τὴν ἴδρυση τῆς ἑλληνικῆς μονῆς τῆς Ἀχτάλας, βλ. Κάλφογλου, *δ.π.*, σσ. 106-110. Πρβλ. καὶ ὅσα γράφει ὁ ἴδιος, Ὁ Ἄποικος, σσ. 75-81. Ἡ ἐπισκοπὴ Ἀχταλείας καταργήθηκε τὸ 1827, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἐπισκόπου τῆς Ἰωακείμ (1802-1827): Κάλφογλου, *Οἱ Ἕλληνες*, σσ. 109-110, καὶ Ὁ Ἄποικος, σσ. 80-81. Πρβλ. καὶ τὴν πρὸ πάνω σημ. 8.

Οί ίδιες παραδόσεις αναφέρονται και στα αίτια της διάλυσης του χωριού (που την αποδίδουν στην οικονομική εξαθλίωση των κατοίκων εξαιτίας της χαμηλής τιμής του εξαγόμενου χαλκού) και της διασποράς των Έλλήνων κατοίκων του στα γειτονικά χωριά Kogos, Jagdan, Achkhuan και Bendik, όπου άφοσιώθηκαν πιά στην καλλιέργεια της γης¹².

Οί περιπέτειες αυτές των Έλλήνων μετοίκων του Alaverdi δὲν ἀνέκοψαν ἐντελῶς τις μετακινήσεις χριστιανικῶν πληθυσμῶν ἀπὸ τὸν Πόντο πρὸς τὸν Καύκασο¹³. Φαίνεται μάλιστα ὅτι οἱ Ρῶσοι, στὴν προσπάθειά τους νὰ κατοχυρώσουν τὴν κυριαρχία τους στὰ ὑπερκαυκασιανικά τους ἐδάφη καὶ νὰ ἐπεκταθοῦν στὴ συνέχεια πρὸς τὰ νοτιοανατολικά, ἐνθάρρυναν τὴν ἐγκατάσταση χριστιανικῶν πληθυσμῶν στὴ Γεωργία. Αὐτὸ ὑποδηλώνει ἡ συγκρότηση, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ρωσοτουρκικοῦ πολέμου τοῦ 1806-1812, εἰδικῆς «Ἐπιτροπῆς Μετοικεσίας» χριστιανῶν στὸν Καύκασο. Ἡ ἐπιτροπὴ αὐτὴ ἐμφανίζεται νὰ ἐργάζεται στὴν Τιφλίδα τὸ 1810, καταστρώνοντας σχέδια γιὰ τὸν ἐποικισμό μὲ χριστιανικὸ πληθυσμὸ ἀπὸ τὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καὶ τὸ ἱρλικὸ Ἀζερμπαϊτζάν τῶν πρόσφατα κατακτημένων περιοχῶν τοῦ Poti καὶ τοῦ Akhaltzikh. Ὡστόσο, τὰ σχέδια αὐτὰ ναυάγησαν, ἐπειδὴ στὸ μεταξὺ οἱ Ὀθωμανοὶ κατάφεραν, ἐκμεταλλευόμενοι τὶς δυσκολίες τῶν ἀντιπάλων τους εξαιτίας τῆς εἰσβολῆς τοῦ Ναπολέοντα στὴ Ρωσία (1812), νὰ ἀνακαταλάβουν τὶς ὑπὸ ἐποικίση περιοχές. Αὐτὸ δὲν ἐμπόδισε τὴν «Ἐπιτροπὴ Μετοικεσίας» νὰ προωθήσει τὸ πρόγραμμά της μετὰ τὴ λήξη τοῦ πολέμου μὲ τὴν ἐγκατάσταση χριστιανῶν ἐποίκων βορειότερα τῶν ρωσοτουρκικῶν συνόρων. Στὸ πλαίσιο ἴσως τοῦ προγράμματος αὐτοῦ ἐγκαταστάθηκαν, κατὰ τὸ 1813-1814, στὸ γεωργιανικὸ χωριὸ Τσιντσακάρ, 95 ἑλληνικὲς οἰκογένειες, πού εἶχαν περάσει στὰ ρωσοκρατούμενα ἐδάφη προερχόμενες ἀπὸ τὴν περιοχὴ Πασὲν (μεταξὺ Κἄρς καὶ Ἐρζερούμ)¹⁴. Εἶναι φανερὸ ὅτι μὲ τὴ θέσπιση τῆς εἰδικῆς αὐτῆς ὑπηρεσίας γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν ἐποικισμῶν ἐγκαινιάστηκε ἓνα μακροπρόθεσμο καὶ πολυδιάστατο πρόγραμμα τῆς

12. Angelov, *δ.π.*, σ. 4.

13. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ μᾶς ὀδηγεῖ τὸ γεγονός ὅτι πολὺ ἀργότερα (στὰ 1914), ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Ε. Βενιζέλου στὸν Καύκασο γιατρός Ι. Ε. Κουτσοδημήτρης ἐπισημαίνει τὴν παρουσία 250 ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν στὸ ὄρεινὸ χωριὸ «Σαναάν ἢ Ἀλλάχ-Βερντή», οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀποζοῦσαν ἀπὸ τὴν ἐργασία τους στὰ μεταλλεῖα χαλκοῦ τῆς περιοχῆς· βλ. Κων. Κ. Παπουλίδης, «Ὁ Ἐλ. Βενιζέλος καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς τοῦ Καυκάσου τὸ 1914», *Βαλκανικὰ Σύμμεικτα* 3 1989, σ. 146. Τὸ Σαναάν εἶναι ἴσως παραφθορὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ χωριοῦ Μισχάνα, τὸ ὁποῖο μᾶλλον θὰ συγχωνεύθηκε στὸ μεγαλύτερὸ τοῦ Alaverdi («Ἀλαβέρτσκοε», ὅπως ἀναφέρεται στὸν πίνακα 6, στὸ τέλος τῆς παρούσας ἐργασίας). Πρβλ. καὶ ὅσα ἐνδιαφέροντα ἀναφέρονται ἀπὸ Μ. Μαραβελάκη - Ἀπ. Βακαλόπουλο (*Αἱ προσφυγικὰ ἐγκαταστάσεις ἐν τῇ περιοχῇ Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονικὴ 1955, σσ. 106-107, γιὰ τὴν ἐγκατάσταση στὸ Ἀλλαβερντι (μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ) Ἑλλήνων μεταλλουργῶν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀργυρουπόλης.

14. Irina Garakanidze, «Istoriya pereseleniya Grekov v Gruzii XVIII-XIX v.v.» («Ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν μετοικεσιῶν στὴ Γεωργία»), στὸ συλλογικὸ ἔργο *Greki v Gruzii*, Τιφλίδα 1990, σσ. 52-53. Πρβλ. καὶ Παράρτημα Β', πίν. 3.

Ελληνικοί οικισμοί του Κυβερνείου του Κάρς

(Μ. Μαραβελάκη - Απ. Βακαλοπούλου, Αί προσωνυμικά εγκαταστάσεις εν τη περιοχή Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1955, σ. 35)

Ρωσίας για τη σταδιακή αλλαγή του εθνολογικού χάρτη των νέων της κτήσεων. Μπορούμε να πούμε ότι το πρόγραμμα αυτό πραγματοποιήθηκε μέσα σε διάστημα ενός αιώνα περίπου, από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα ως τις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Πληροφορίες για μετοικεσίες από τον Πόντο προς τις νέες ρωσικές κτήσεις της Ύπερκαυκασίας έχουμε επίσης και για τις αρχές της δεκαετίας του 1820 και συγκεκριμένα στα 1821-1823. Οι μετοικεσίες αυτές, που είναι τεκμηριωμένες από διάφορες πηγές, θα πρέπει βέβαια να οφείλονται στην τεταμένη κατάσταση που επικρατούσε τότε σε ολόκληρη τη ζώνη των τουρκορωσικών συνόρων εξαιτίας των συνεχών αλλαγών στο κυριαρχικό καθεστώς της περιοχής και τις αλληλέγγυες εξεγέρσεις των μουσουλμανικών πληθυσμών της Ύπερκαυκασίας εναντίον των νέων κυριάρχων¹⁵. Σε ό,τι όμως αφορά τους Έλληνες δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί και το άρνητικό κλίμα που είχε δημιουργηθεί εναντίον τους εξαιτίας της Έλληνικής Επανάστασης. Παρά τις σχετικές παραδόσεις σύμφωνα με τις οποίες ο Τούρκος διοικητής της Τραπεζούντας και οι τοπικοί ντερεμπέδες δεν έφαρμοσαν τις σουλτανικές διαταγές για αντίποινα σε βάρος των Ελλήνων, ήταν συνθησιμένο φαινόμενο οι μεμονωμένες πράξεις βίας εναντίον τους και ή με ποικίλους τρόπους καταδυνάστευσή τους¹⁶. Δεν αποκλείεται μάλιστα όρισμένοι, άμυνόμενοι, να αντέδρασαν επίσης και βίαια. Ρωσικά έγγραφα του 1822 αναφέρονται στις άκαρπες παραστάσεις των Όθωμανών προς τον στρατιωτικό διοικητή των γεωργανικών κτήσεων κόμη Α. Ρ. Ermolov (1816-1826), να τους παραδώσει τους Έλληνες που είχαν καταφύγει πρόσφατα εκεί¹⁷. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει, κατά τη γνώμη μου, ότι οι φυγάδες είχαν προφανώς εμπλακεί σε κάποιες μορφής δυσάρεστες καταστάσεις πριν εγκαταλείψουν τις εστίες τους. Την ίδια περίπου εποχή και συγκεκριμένα στα 1822-1823 κατέφθασαν στο Τσιντσαρό —και ύστερα από περιπετειώδες ταξίδι— άλλες 100 ελληνικές οικογένειες, προερχόμενες από την περιοχή της Άργυρούπολης. Δύο χρόνια αργότερα έφθασαν από την περιοχή του Έρζερούμ

15. Βλ. πρόχειρα M. S. Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923*, Λονδίνο 1966, σσ. 59-60, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

16. Βαζελιώτη, «Οι Έλληνες του Καυκάσου», σ. 295, και του ίδιου (Άρχιμανδρίτου Παναρέτου Τοπαλίδου), *Ο Πόντος ανά τους αιώνες*, Δράμα 1927, σσ. 108-111, όπου γίνεται λόγος, μεταξύ άλλων, και για τις χρηματικές θυσίες στις οποίες υποβλήθηκαν οι Έλληνες για να αποφύγουν τα τουρκικά αντίποινα σε βάρος τους. Σύντομη αναφορά στο ίδιο θέμα κάνει ο Όδ. Λαμπιδής, «Η Τουρκοκρατία στο μικρασιατικό Πόντο. Μέρος δεύτερο: Προς την εξοικεία (1820-1922)», *Άρχεϊον Πόντου* 34, 1977-1978, σσ. 58-59.

17. Ο Ermolov, αντιστρέφοντας τις όθωμανικές απαιτήσεις, κατηγορήσε τους Τούρκους ότι βοήθησαν τους επαναστατημένους κατά των Ρώσων πληθυσμούς της Γκουρίας και της Ίμερτίας. Για το ζήτημα αυτό βλ. Kaukhchishvili, *δ.π.*, σ. 3, όπου αναφορά σε επιστολή του Ermolov προς τον Ύπουργό Έξωτερικών Nesselrode της 22 Φεβρουαρίου 1822. Για τον Ermolov και την πολιτική του στον Καύκασο, βλ. M. Whittock, «Ermolov, Proconsul of the Caucasus», *The Russian Review* 18, 1959, σσ. 105-113.

άλλες 15 οικόγένειες, τις όποιες άκολούθησαν μερικές άκόμα στά άμέσως επόμενα χρόνια¹⁸.

Οί περιπτώσεις αυτές — πού ήταν μάλλον σποραδικές και άριθμητικά μειωμένες— θά αύξηθούν άμέσως μετά τό τέλος του Ρωσοπερσικού (1826-1827) και κυρίως του έπακολουθήσαντος Ρωσοτουρκικού πολέμου του 1828-1829¹⁹. Είναι μαρτυρημένο άπό πολλές πλευρές ότι στό τέλος του καλοκαιριού του 1829, με τή λήξη των δύο πολέμων, ένα σημαντικό τμήμα του χριστιανικού πληθυσμού (έλληνικού και άρμενικού) των περιοχών τής 'Αργυρούπολης και του 'Ερζερούμ άκολούθησε τά άποχωρόντα ρωσικά στρατεύματα πρós τά άνατολικά. Αυτό έγινε άρχικά επειδή οί 'Έλληνες και οί 'Αρμένιοι τής περιοχής είχαν βοηθήσει άπροκάλυπτα τους Ρώσους κατά τήν προέλασή τους πρós τό 'Ερζερούμ²⁰, και τώρα άντιμετώπιζαν πραγματικά τά άντίπαινα των 'Οθωμανών²¹. Οί φόβοι αυτοί ήταν άπόλυτα δικαιολογημένοι: 'Άμέσως μετά τήν άποχώρηση των Ρώσων ή 'Αργυρούπολη λεηλατήθηκε άγρια, γεγονός πού άνάγκασε τους χριστιανούς κατοίκους, με τόν 'Ορθόδοξο μητροπολίτη τους, νά καταφύγουν πανικόβλητοι πρῶτα στά γύρω δάση και στη συνέχεια σέ άλλα άσφαλέστερα μέρη²². Για τους 'Αρμένιους ή κατάσταση ήταν άκόμα χειρότερη, επειδή άρκετές χιλιάδες όμοιοθνήεις τους των ύπερκαυκασιανικών κτήσεων τής Ρωσίας είχαν καταταγεί στόν τακτικό ρωσικό στρατό και είχαν πολεμήσει στις προφυλακές του²³.

'Η άφιξη φυγάδων ή μεταναστών άπό τά όθωμανικά στά ρωσοκρατούμενα

18. Angelon, *δ.π.*, σσ. 4-5, όπου και ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τή φυγή και τήν όργάνωση τής ζωής των μετοίκων στη νέα τους πατρίδα. Πρβλ. Garakanidze, *δ.π.*, και Παράρτημα Β', πίν. 3.

19. 'Η πληροφορία του Βαζελιώτη, *δ.π.*, σ. 295, ότι μετά τό 1821 άρχισαν τά δεινά των 'Ελλήνων του Πόντου, πού τους άνάγκασαν νά έκπατριστούν, είναι πιθανή, αλλά είναι γενική και χρειάζεται επαλήθευση.

20. Felix Fonton, *La Russie dans l'Asie Mineure ou campagne du Maréchal Paskevitch en 1828 et 1829, précédée d'un tableau du Caucase*, Paris 1840, σσ. 503-504 και σημ. 1 τής σσ. 503, όπου παραστατική περιγραφή τής ύποδοχής των ρωσικών στρατευμάτων άπό τους 'Έλληνες τής 'Αργυρούπολης. Βλ. και τή διήγηση του ύπερήλικα Παύλου 'Αντώνογλου, μετανάστη άπό τό 'Ερζερούμ στην Τσάλκα (1829), στού Κάλφογλου, *δ.π.*, σσ. 121-122. Πρβλ. Τριανταφυλλίδη, *Ποντικά*, σσ. 100, 121-122, και του ίδιου, *Οί Φυγάδες*, σσ. 76-77. 'Η παράδοση όμως πού θέλει τους 'Έλληνες νά συμπράττουν με τά ρωσικά στρατεύματα (όπως και οί 'Αρμένιοι) με ειδικά συγκροτημένο σώμα, χρειάζεται επαλήθευση. Για τήν προέλαση των δυνάμεων του στρατηγού I. F. Paskevich πρós τό 'Ερζερούμ βλ. W. E. D. Allen - Paul Muraroff, *Caucasian Battlefields*, Cambridge 1953, σσ. 39-41.

21. Πρβλ. όσα άναφέρει σέ έκθεσή της (26 Μαΐου 1830) ή 'Επιτροπή Μεταναστεύσεως Χριστιανών άπό τήν Τουρκία στις έντός των όρίων του ρωσικού έδάφους περιοχές» στού Kauhchishvili, *δ.π.*, σ. 4.

22. Σύμφωνα με πληροφορία του Τριανταφυλλίδη, *Ποντικά*, σ. 100. Πρβλ. Π. Β. Σαλαπασιόη, «Οί Ρώσοι στην 'Αργυρούπολη στά 1828», *Ποντιακά Φύλλα*, τευχ. 12, Φεβρ. 1937, σ. 78.

23. Βλ. σχετικά Manuel Sarkisyanz, *A Modern History of Transcaucasian Armenia*, Leiden 1975, σσ. 38-40. Πρβλ. Crist. J. Walker, *Armenia. The Survival of a Nation*, Λονδίνο 1980, σσ. 52-54.

καυκασιανικά εδάφη προκάλεσε την επαναδραστηριοποίηση της παλιάς «Έπιτροπής Μετοικεσίας» για την οποία μιλήσαμε πιο πάνω. Δεν αποκλείεται η Έπιτροπή εκείνη να είχε διαλυθεί κατά τη διάρκεια των ἀλλεπάλληλων πολέμων. Η έκδοχή αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι οι πρώτες εκθέσεις της όμνυμης μεταπολεμικής πιά «Έπιτροπής Μετοικεσίας» είναι μεταγενέστερες των εκκλήσεων του διαδόχου του Ergolon, στρατηγού Paskevich, προς τον κυβερνήτη της Τιφλίδας (7 Σεπτεμβρίου 1829) και τον τσάρο Νικόλαο Α΄ (10 Οκτωβρίου 1829), με τις οποίες ζητούσε να ληφθεί κάποια πρόνοια για τους Έλληνες μετανάστες, που είχαν άρχισει να καταφθάνουν στη Γεωργία από τον Σεπτέμβριο του 1829²⁴. Η επιχειρηματολογία άλλωστε που χρησιμοποιεί ο Paskevich στα ύπομνημάτα του (τονίζει ιδιαίτερα την υποστήριξη που είχαν προσφέρει οι χριστιανοί στα ρωσικά στρατεύματα εισβολής) κάνουν σαφή την πρόθεσή του να συγκινήσει τις αρχές. Βάσιμα λοιπόν μπορεί να υποστηριχθεί ότι στην περίπτωση αυτή δεν ευθύνονταν οι Ρώσοι για το μεταναστευτικό πυρετό που είχε καταλάβει τους χριστιανικούς πληθυσμούς της ενδοχώρας του Πόντου, Αρμενίους και Έλληνες, κατά την περίοδο αυτή.

Θά πρέπει πάντως να σημειωθεί εδώ ότι ο αριθμός των Έλλήνων που πέρασαν στα πρώτα χρόνια μετά το Ρωσοτουρκικό πόλεμο στον Καύκασο ήταν γενικά περιορισμένοι, και όπωσδήποτε ασύγκριτα μικρότερος του αριθμού των Αρμενίων. Τα στοιχεία που διαθέτουμε κάνουν λόγο για εκατοντάδες και λίγες χιλιάδες μόνον Έλληνες μετανάστες²⁵, ενώ για τις αρμενικές μετοικεσίες οι αριθμοί κινούνται στις δεκάδες χιλιάδες. Οι Αρμένιοι μετακινήθηκαν προς τα πρόσφατα κατακτημένα χανάτα του Έριβάν και του Ναχιτσεβάν, τόσο από την πλευρά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όσο και από την πλευρά της Περσίας. Οι αρμενικές μετοικεσίες —που συνδυάστηκαν με αντίστροφη έξοδο από τις νέες ρωσικές κτήσεις δεκάδων χιλιάδων μουσουλμάνων προς την Περσία και κυρίως προς την Οθωμανική αυτοκρατορία— άλλαξαν ριζικά μέσα σε λίγα χρόνια την εθνικο-θρησκευτική σύνθεση των περιοχών²⁶. Οι Αρμένιοι εξάλλου μετακινούνταν (τουλάχιστον μετά το τέλος των δύο πολέμων) ύστερα από ειδικές συμφωνίες μεταξύ των τριών γειτονικών κρατών. Οι συμφωνίες αυτές εφαρμόστηκαν συστηματικότερα μεταξύ της Ρωσίας και της Περσίας, επειδή οι εκεί ανταλλαγές

24. Kaukhchishvili, *δ.π.*, σ. 4.

25. Βλ. τους πίν. 1-3 του Παραρτήματος της εργασίας αυτής, όπου οι αριθμοί των Έλλήνων που εγκαταστάθηκαν στα χωριά της Τσαλκάς στα 1829-1830.

26. Ός το 1826 ο αρμενικός πληθυσμός των επαρχιών αυτών έφτανε μόλις στο 20% έναντι 80% μουσουλμάνων ποικίλων εθνοτήτων. Στα 1832 τα ποσοστά ανατράπηκαν: οι Αρμένιοι έφτασαν το 50% του συνολικού πληθυσμού: George A. Bournoutian, «The Ethnic Composition and the Socio-Economic Condition of Eastern Armenia in the First Half of the Nineteenth Century», στο συλλογικό έργο *Transcaucasia. Nationalism and Social Change*, έπιμ. Ronald Grigor Suny, Ann Arbor 1983, σσ. 69-86.

πληθυσμών είχαν προβλεφθεί στη Συνθήκη του Τουρκμέντσαϊ του 1828²⁷.

Αντίθετα, οι Έλληνες έφευγαν από τις πατρίδες τους με δική τους πρωτοβουλία. Οι πρώτες ομάδες (85 οικογένειες μεταλλωρύχων), με επικεφαλής τον Θεόδωρο Ζαμενόπουλο, πέρασαν στη ρωσική επικράτεια το καλοκαίρι του 1829, με άδεια που τους είχε εξασφαλίσει ο στρατηγός Paskevich και με τη συνοδεία Ρώσου αξιωματικού, που είχε την εθύνη της συντήρησης και ασφάλειάς τους σε όλη τη διάρκεια του επίμονου ταξιδιού τους. Η διαδρομή που ακολούθησαν ήταν πρώτα προς το Κάρς, στη συνέχεια προς το Gumri (όπου ήταν εγκαταστημένο και το λοιμοκαθαρητήριο) και από εκεί προς την Τιφλίδα. Εκεί έμειναν όρισμένες μόνο οικογένειες. Οι περισσότεροι προχώρησαν —μέσω της οδού Koda-Katerinfeld-Sindlara-Γσάλκα— προς το χωριό Τσιντσακάρ της Τσάλκας, όπου και εγκαταστάθηκαν (60 οικογένειες, συνολικά 396 ψυχές)²⁸. Μετά το τέλος του πολέμου οι μετοικεσίες έγιναν κάπως πιο οργανωμένες. Από την άνοιξη του 1830 άρχισαν να πυκνώνουν οι αποστολές στην Τιφλίδα εκπροσώπων ελληνικών οικογενειών από τις περιοχές Έρζερούμ και Άργυρούπολης. Οι εκπρόσωποι αυτοί ήταν εξουσιοδοτημένοι να διερευνήσουν τους δρους εγκατάστασης των συμπατριωτών τους στη Γεωργία. Ήταν άλλωστε η εποχή που οι ρωσικές αρχές αποφάσισαν (Μάιος 1830) να προσφέρουν για πρώτη φορά οικονομική βοήθεια (7.345 χρυσά ρούβλια συνολικά) στους πρώτους μετοίκους του 1829²⁹.

Φαίνεται ότι το χωριό Τσιντσακάρ είχε όριστεί ως προσωρινός σταθμός των Έλλήνων. Από εκεί, καθώς άρχισε να αυξάνεται ο αριθμός τους λόγω και της συνεχιζόμενης άφιξης νέων επήλυδων, διασκορπίστηκαν στα υπόλοιπα χωριά της Τσάλκας³⁰. Η επιλογή της Τσάλκας ύπαγορεύτηκε από το γεγονός ότι τα χωριά της περιοχής είτε ήταν εγκαταλειμμένα για διάφορους λόγους (ασφάλειας κυρίως) από τους κατοίκους τους (από τον 18ο κιόλας αιώνα), είτε κατοικούνταν περιστασιακά από Τατάρους νομάδες. Σε όρισμένες περιπτώσεις οι Έλληνες έποικοι δημιουργούσαν έντελως καινούριους

27. Οι Άρμένιοι (Άποστολικοί και Καθολικοί), που ήθελαν να εγκαταλείψουν το όθωμανικό έδαφος, είχαν στη διάθεσή τους όχτώ μήνες για να προετοιμαστούν: Kauhchishvili, *δ.π.*, σ. 4. Πρβλ. και H. Pasdermadjian, *Histoire de l'Arménie*, Παρίσι 1986 (έπανάκδ.), σ. 308 και 310. Τη ρωσόφωνη και άρμενόφωνη βιβλιογραφία για τις μαζικές αυτές εξόδους των Άρμενίων προς την Ύπερκαυκασία βλ. στού Richard Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, Los Angeles 1967, σσ. 8-13 και 259-260. Τους δρους της Συνθήκης του Τουρκμέντσαϊ παραθέτει ο J. C. Hurevitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, τόμ. 1, Princeton 1956, σσ. 96-102.

28. Angelov, *δ.π.*, σ. 7, 8. Από τις οικογένειες αυτές οι 28 προέρχονταν από την Άργυρούπολη και οι 32 από το Μαντέν: Kauhchishvili, *δ.π.*, σσ. 4-5.

29. Kauhchishvili, *δ.π.*, σ. 6, Angelov, *δ.π.*, σσ. 8-9. Πρβλ. και Garakanidze, *δ.π.*, σσ. 52-53, ή όποια, όστόσο, δέν χρησιμοποιεί άρχαιακό ύλικό, αλλά μόνο τη σχετική με το θέμα ρωσική και γεωργιανική βιβλιογραφία.

30. Τα όνόματα των χωριών της Τσάλκας, που δέχτηκαν Έλληνες έποίκους στα 1830-1831, βλ. στο Παράρτημα Β', πίν. 2 και 3.

οίκισμούς. Έτσι, σύμφωνα με ρωσικές πηγές, την άνοιξη του 1832 ύπηρχαν στην Τσάλκα 18 ελληνικοί οικισμοί με 532 οικογένειες (3.381 άτομα, από τα όποια τα 1.336 ήταν παιδιά)³¹.

Στις νέες τους πατρίδες οι Έλληνες (τουρκόφωνοι στην πλειονότητά τους) έδιναν συνήθως τα όνόματα των τουρκικών χωριών, τα όποια είχαν εγκαταλείψει. Σε σπάνιες περιπτώσεις διατηρήθηκε το αρχικό γεωργιανικό τοπωνύμιο, το όποιο, ως σημειωθεί, άγνοούσε συχνά ακόμη και ή «Έπιτροπή Μετοικεσίας». Η εγκατάσταση των μετοίκων γινόταν με κάποιες μορφής σχεδιασμό, ανάλογα με το έπάγγελμά τους (οί έμποροι π.χ. στέλιονταν στις πόλεις ή σε μικρά έμπορικά κέντρα). Γενικά πάντως ή έπιλογή των χώρων εγκατάστασης απέβλεπε στην κάλυψη, από το ένα μέρος, των άγροτικών αναγκών της περιοχής, και στη διάσπαση, από το άλλο, της μουσουλμανικής πλειοψηφίας της (ώστόσο, άποφεύγονταν για εύνοήτους λόγους ή ανάμειξη των χριστιανών έποίκων με τους ντόπιους μουσουλμάνους)³².

Άσχετα πάντως από τις συνθήκες κάτω από τις όποιες οί χριστιανικοί πληθυσμοί κατέφευγαν στο ρωσοκρατούμενο Καύκασο, ή μετοικεσία τους συντέλεσε στην επιδείωση της οικονομικής παρακμής των πατριδών των προγόνων τους, μιάς παρακμής που είχε άρχισει μαρκερές δεκαετίες νωρίτερα με τη σταδιακή εγκατάλειψη των πανάρχαιων μεταλλείων και με τη μετακίνηση των χριστιανών κυρίως κατοίκων από την ένδοχώρα προς τα παράλια του Πόντου ή προς άλλες μεταλλοφόρες περιοχές του μικρασιατικού χώρου³³. Η πρώτη μάλιστα δημογραφική εκείνη αίμορραγία είχε άνησυχήσει τους Βρετανούς και τους Γάλλους. Το ένδιαφέρον τους είχε και στρατηγικούς, αλλά κυρίως οικονομικούς μάλλον λόγους: Σε μία περίοδο κατά την όποια ό μοναδικός έμπορικός δρόμος Τραπεζούντας-Έρζερούμ-Ταυρίδας, που ένωνε τη Μαύρη Θάλασσα με την Περσία, άποκοτούσε ιδιαίτερη σημασία για τα συμφέροντα των ευρωπαϊκών εταιρειών της Άνατολής³⁴, ή μείωση του ρόλου του χριστιανικού στοιχείου ήταν άσφαλώς άνεπιθύμητη για τις ένδιαφερόμενες Δυνάμεις. Στα κίνητρα λοιπόν αυτά θα πρέπει να άποδώσουμε τα διαβήματα που έγιναν, στα 1830-1831, από τους εκπροσώπους της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας στην Ύψηλή Πύλη, για τη βελτίωση

31. Kaukhchishvili, *δ.π.*, σ. 11.

32. Kaukhchishvili, *δ.π.*, σσ. 8-12, όπου και ένδιαφερόουσες πληροφορίες, άντλημένες κυρίως από τις εκθέσεις της «Έπιτροπής Μετοικεσίας».

33. Πρβλ. Γ. Θ. Κανδήλαπη, *Οί άρχιμεταλλουργοί του Πόντου και τό έθνικόν έργον αὐτῶν, μετά παραρτήματος. Τά άνέκδοτα των Ούστασασίδων*, Άλεξανδρούπολη 1929, σσ. 73-74.

34. Για τη μακροχρόνια και έπιπονη κατασκευή του από γαλλική εταιρεία βλ. Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie. Géographie administrative, statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure*, Παρίσι 1892, τόμ. 1, σσ. 20-23. Για την αυξανόμενη σημασία της οδικής αυτής άρτηρίας για τό δυτικό έμπόριο με την Περσία και για τό ρόλο των χριστιανών έμπόρων του Πόντου, κυρίως των Άρμενίων, βλ. Charles Issawi, «The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: The Rise and Decline of a Route», *International Journal of Middle East Studies* 1, 1970, σσ. 18-27.

τῶν συνθηκῶν διαβίωσης τῶν χριστιανῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς καὶ τῆ λήψη μέτρων γιὰ τὴν ἀνακοπὴ τοῦ ἐκπατρισμοῦ τους³⁵. Τὰ διαβήματα αὐτά, ἄσχετα ἀπὸ τὴν ἀνταπόκριση ποὺ βρῆκαν στὶς ὀθωμανικὲς ἀρχές, δὲν ἀπέδωσαν: "Ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, οἱ χριστιανικὲς μετοικεσιεὶς ἀπὸ τὶς ὀθωμανικὲς ἐπαρχίαι πρὸς τὶς ρωσικὲς κτήσεις τοῦ Καυκάσου θὰ συνεχιστοῦν καὶ στὰ ἐπόμενα χρόνια.

Πάντως, ἡ διαρροὴ τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου πρὸς τὶς ρωσικὲς κτήσεις κατὰ τὴν περίοδο ποὺ μεσολάβησε ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1830 ὡς τὸ τέλος τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου (1853-1856), μολονότι συνεχίστηκε, δὲν φαίνεται νὰ πῆρε ἐντυπωσιακὲς διαστάσεις. Αὐτὸ τουλάχιστον ὑποδηλώνει *ex silentio* ἢ πλήρης ἔλλειψη σχετικῶν μαρτυριῶν στὴν ἀλληλογραφία τοῦ ἑλληνικοῦ ὑποπροξενείου στὴν Τραπεζοῦντα. Ἄσχετα ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ τους προέλευση καὶ τὴν ἐπαγγελματικὴ τους ἐπάρκεια οἱ ὑποπρόξενοι τῆς Ἑλλάδας στὴν πρωτεύουσα τοῦ Πόντου εἶναι ἀδιανόητο νὰ μὴν ἐνημέρωναν τὴν ἑλληνικὴ Πρεσβεία στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν γιὰ τὸ ζήτημα. Ἄλλωστε, ὑπάρχει καὶ ἡ παράλληλη σιωπὴ στὴν ἀλληλογραφία τῶν Βρετανῶν καὶ τῶν Γάλλων προξένων μὲ τὶς κυβερνήσεις τους, οἱ ὁποῖοι, ὠστόσο, δὲν παρέλειπαν νὰ στέλνουν ἀλλεπάλληλες ἐκθέσεις στοὺς προϊσταμένους τους γιὰ τὶς μετοικεσιεὶς τῶν Ἀρμενίων τοῦ Πόντου πρὸς τὴ ρωσοκρατούμενη Ἑπερκαυκασία. Οἱ φόβοι συνεπῶς τῶν ξένων προξένων γιὰ τὶς οικονομικὲς καὶ δημογραφικὲς συνέπειες τοῦ αὐξανόμενου ἐκπατρισμοῦ τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου τῆς βορειοανατολικῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀφοροῦσαν μᾶλλον τὶς ἀρμενικὲς κυρίως καὶ πολὺ λιγότερο τὶς ἑλληνικὲς μετοικεσιεὶς στὸν Καύκασο.

Οἱ δισταγμοὶ τῶν Ἑλλήνων νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς ἐστίαι τους, ἀναζητώντας καλύτερη τύχη στὴν πέρα ἀπὸ τὰ ρωσοτουρκικὰ σύνορα χώρα, θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὴν ἀνασφάλεια ποὺ ἐπικρατοῦσε στὶς νέες ρωσικὲς κτήσεις. Ἡ ἀνασφάλεια αὐτὴ ὀφειλόταν στὴ δράση τῶν ἀνυπότακτων ὀρεινῶν Κιρκασίων καὶ στὶς ἐξεγέρσεις ποικίλων μουσουλμανικῶν λαῶν, τόσο στὸν ἀνατολικὸ ὅσο καὶ στὸ δυτικὸ Καύκασο³⁶. Μόνο κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία πρὶν ἀπὸ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο ἡ κατάστασις ἄρχιζε κάπως νὰ ἐξομαλύνεται, προπάντων κατὰ τὴν εὐεργετικὴ γιὰ τοὺς λαοὺς τοῦ Καυκάσου διακυβέρνηση τοῦ ἀντιβασιλέα (1845-1854) Mihail Simeonovich Vorontsov (1782-1856)³⁷.

35. Archives du Ministère des Affaires Étrangères, *Correspondance Politique Consulaire* (στὸ ἐξῆς: Α.Μ.Α.Ε./C.P.C.), Turquie, *Cons. Div.*, τόμ. 1 (1830-1831), ὅπου ἀναφορὰ τοῦ προξένου Fontanier τῆς 4ης Ἰανουαρίου 1831.

36. Μερικὲς πληροφορίες καὶ βιβλιογραφία στοὺς Allen - Muratoff, *Caucasian Battlefields*, σσ. 48-53.

37. Βλ. σχετικὰ τὴν ἐιδικὴ μελέτη τοῦ L. H. Rhineland, «Viceroy Vorontsov's Administration of the Caucasus», στὸ *Transcaucasia*, ὁ.π., σσ. 87-104. Γιὰ τὸν Vorontsov βλ. *Sovetskaja Istoricheskaia Entsiklopediia*, τόμ. 3, Μόσχα 1963, σ. 711.

Οί ελληνικές μετοικεσίες στὸν Καύκασο κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα παρουσιάζουν ἀρκετὲς ἀξιομειώσεις. Τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα μας, ὥστόσο, δὲν ἐπαρκοῦν, ὥστε νὰ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ χαράξουμε μὲ σαφήνεια κάποιες καμπύλες καί, ἀκόμη λιγότερο, νὰ διακρίνουμε κάποιες μεταναστευτικές φάσεις.

Τὰ αἷτια τῶν μεταναστεύσεων αὐτῶν θὰ πρέπει νὰ τὰ ἀναζητήσουμε εἴτε στὶς συνθήκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴ χώρα ὑποδοχῆς, εἴτε σὲ ἐκείνες ποὺ διαμορφώνονταν στὸ μεταξὺ στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Ἔχουμε καταρχὴν μιὰν ἀσταμάτητη ἔνταση στὶς σχέσεις τῶν Ρώσων κυριάρχων τῆς Ὑπερκαυκασίας μὲ τοὺς τοπικοὺς μουσουλμανικοὺς πληθυσμοὺς. Ἡ ἔνταση αὐτὴ ἐγίνε περισσότερο αἰσθητὴ (φτάνοντας σὲ ἔνοπλες συγκρούσεις) ἀμέσως μετὰ τὴ λήξη τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου. Οἱ συνεχεῖς ἐξάλλου μετακινήσεις τῶν ἀντίπαλων στρατευμάτων κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου συμπαράσερναν καὶ ἄμαχους πληθυσμοὺς, εἴτε τῆς μιάς εἴτε τῆς ἄλλης πλευρᾶς, προκαλώντας νέες ἐξόδους Κούρδων, Κιρκασιῶν καὶ Ἀμπχαζίων ἀπὸ τὸν Καύκασο πρὸς τὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καὶ νέες μετακινήσεις χριστιανικῶν πληθυσμῶν, κυρίως Ἀρμενίων, ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια πρὸς τὴ ρωσική³⁸. Οἱ Ρῶσοι ἔσπευδαν νὰ ἀναπληρώσουν τὰ κενὰ μὲ χριστιανοὺς ἐποίκους, τοὺς ὁποίους προσεῖλκυαν εἴτε ἀπὸ ἄλλα μέρη τῆς τσαρικῆς αὐτοκρατορίας, εἴτε καὶ ἀπὸ περιοχὲς τῆς ὀθωμανικῆς. Ἡ ἴδια τακτικὴ, ποὺ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἔμμεση ἀνταλλαγὴ πληθυσμῶν, ἐφαρμόστηκε, ὅπως θὰ δοῦμε πῶς κάτω, καὶ ἀργότερα κατὰ τὴ διάρκεια καὶ ἀμέσως μετὰ τὴ λήξη τοῦ ἐπόμενου Ρωσοτουρκικοῦ πολέμου τοῦ 1877-1878.

Μέσα λοιπὸν στὸ πλαίσιο τῶν ἱστορικῶν αὐτῶν γεγονότων θὰ πρέπει νὰ ἐντάξουμε καὶ τὶς ἑλληνικὲς μεταναστεύσεις πρὸς τὸν Καύκασο σὲ ὀλόκληρη σχεδὸν τὴ διάρκεια τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 19ου αἰώνα ἢ ἀκόμα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ: Οἱ μετακινήσεις τῶν Ἑλλήνων ἐξαρτήθηκαν ὡς ἓνα μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὸ εὐρύτατο ἐποικιστικὸ πρόγραμμα τῆς τσαρικῆς Ρωσίας, μὲ τὸ ὁποῖο ἐπιδίωκε τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, ἀλλὰ καὶ τὴν κοινωνικὴ καί, κυρίως, τὴν ἔθνολογικὴ μεταμόρφωση τῶν καυκασιανικῶν τῆς κτήσεων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁμως μεριά, οἱ ἀθρόες ἐξοδοὶ τῶν χιλιῶδων μουσουλμάνων προσφύγων ἀπὸ τὸν Καύκασο πρὸς τὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καὶ κυρίως ἠ μαζικὴ καὶ ἀνοργάνωτη ἐγκατάστασή τους στὴν ὑπαιθρο δημιούργησαν νέα προβλήματα στοὺς γηγενεῖς κατοικοὺς τοῦ Πόντου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προκληθοῦν νέοι ἀντίστροφοι ἐκπατρισμοὶ χριστιανῶν ἀπὸ τὰ ὀθωμανικὰ πρὸς τὰ ρωσοκρατούμενα ἐδάφη.

38. Οἱ ἐπιχειρήσεις καὶ οἱ πληθυσμιακὲς παλίρροιες καὶ ἀμπίτιδες ποὺ προκαλοῦσαν κατὰ περιοχὲς περιγράφονται ἀπὸ τοὺς Allen - Muratoff, *Caucasian Battlefields*, σσ. 57 κ.ἑ. Γιὰ τὶς μεταναστεύσεις μουσουλμάνων τῆς Κριμαίας καὶ τοῦ Καυκάσου κατὰ τὸν 18ο καὶ τὸν 19ο αἰώνα στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία βλ. σύντομα Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin 1985, σσ. 65-70.

Τις δυσάρεστες συνέπειες αὐτῶν τῶν καταστάσεων τις αἰσθάνθηκαν καταρχὴν οἱ χριστιανικοὶ πληθυσμοὶ τοῦ ἀνατολικοῦ Πόντου, ἑλληνικοὶ καὶ ἄρμενικοί. Δὲν ἄφησαν ὁμως ἀνεπηρέαστη καὶ τὴ ζωὴ τῶν ντόπιων μουσουλμάνων κατοίκων: Εἶναι χαρακτηριστικὴ π.χ. ἡ περίπτωση 800 μουσουλμάνων τοῦ Choghukh Su, ἐμπορικοῦ σταθμοῦ κοντὰ στὸ Βατοῦμ καὶ σὲ ἀπόσταση δύο ὥρῶν ἀπὸ τὰ ρωσικὰ σύνορα³⁹, ποῦ, σὲ μιὰ πρῶμιμη σχετικὰ μὲ τις μεταναστεύσεις περίοδο (1849), ὄχι μόνον ζήτησαν νὰ περάσουν στὸ ρωσικὸ ἔδαφος, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀσπασθοῦν τὴν Ὁρθόδοξη θρησκεία. Τὸ φαινόμενο θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἀποδοθεῖ στὸ δέλεαρ τῶν εἰδικὰ προσφερόμενων ἐκ μέρους τῶν ρωσικῶν ἀρχῶν διευκολύνσεων πρὸς τοὺς Ἑλληνας τοῦ Πόντου. Δὲν ἀποκλείεται, ὥστόσο, ἡ τόσο εὐκόλη μεταστροφή τους πρὸς τὸν χριστιανισμό νὰ ὀφειλόταν στὸ γεγονός ὅτι οἱ πρόσφυγες ἐκεῖνοι ἦταν πιθανὸν κρυπτοχριστιανοί. Ἄσχετα, πάντως, ἀπὸ τὰ κίνητρά τους, ἀρκετοὶ ἀπὸ αὐτοὺς, μὲ παρότρυνση Ρώσων πρακτόρων καὶ παρὰ τὴν ἐπίσημη ἄρνηση τῶν ρωσικῶν ἀρχῶν, κατάφεραν τελικὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴ Γεωργία⁴⁰.

Τὸ κλίμα λοιπὸν τῆς φυγῆς ἦταν διάχυτο καὶ διαρκές, προπάντων ἀνάμεσα στοὺς ἀγροτικούς πληθυσμούς. Ἡ μετουσίωσή του ὁμως σὲ ἀξιοσημείωτες μεταναστεύσεις δὲν ἐξαρτιόταν μόνον ἀπὸ τις προσπάθειες τῶν Ρώσων νὰ προσελκύσουν νέους ἐποίκους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους, φαινομενικὰ δευτερεύοντες ἢ καὶ τεχνικούς ἀκόμη παράγοντες: Ἡ Ὑψηλὴ Πύλη καταρχὴν δὲν φαίνεται ὅτι ἀνησυχούσε ἰδιαίτερα ἀπὸ τις τάσεις τῶν χριστιανῶν τουλάχιστον ὑπηκόων τῆς νὰ μεταναστεύσουν στὴ Ρωσία. Ἡ στάση τῶν Ὁθωμανῶν, ὥστόσο, ἐπηρεαζόταν συχνὰ καὶ ἀπὸ τις ἀποτρεπτικὲς παρεμβάσεις τῶν ἐκπροσώπων τῶν δυτικῶν δυνάμεων. Ὁ ρυθμὸς ἐξάλλου μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ὀθωμανικὲς ἀρχὲς ἀνταποκρίνονταν στὶς αἰτήσεις γιὰ ἀδειες ἐξόδου καὶ μετανάστευσης, γιὰ τὴ χορήγηση διαβατηρίων γιὰ προσωρινὴ ἢ μακροχρόνια ἐργασία στὸ ἐξωτερικὸ κ.λπ. ἦταν μᾶλλον ἀποθαρρυντικὸς γιὰ τοὺς μετανάστες⁴¹.

Τὸ ἑλληνικὸ ὑποπροξενεῖο, ποῦ εἶχε ἀρχίσει νὰ λειτουργεῖ κανονικὰ στὴν Τραπεζοῦντα ἀπὸ τὸ 1849⁴², θὰ ἔπρεπε ἀσφαλῶς νὰ παίζει σημαντικό

39. James Brant, «Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor in the Year 1835», *The Journal of the Royal Geographical Society of London* 6, 1836, σσ. 187, 194.

40. Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 1 (1848-1854), ἔγγρ. τῆς 8ης Μαΐου 1849.

41. Βλ. ἐνδεικτικὰ Public Record Office, Foreign Office, σειρά 195 (στὸ ἐξῆς: P.R.O./F.O. 195), φάκ. 528 (1856-1857), ὅπου ἀναφορὰ τοῦ προξένου George Alex Stevens τῆς 7ης Ἰουλίου 1861. Πρβλ. καὶ τὴν ἀναφορὰ τῆς ἴδιας ἐποχῆς τοῦ Γάλλου προξένου A. Frus, ποῦ ἐκδίδεται στὸ Παράρτημα Α', ἔγγρ. 1.

42. Ὁ πρῶτος Ἑλληνας ὑποπρόξενος στὴν Τραπεζοῦντα Γ. Παπαθόμιος ἀνέλαβε ὀηρησία στὰ 1849, ἀλλὰ ἡ ἐκπροσώπηση τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ ξένους ἀμισθοὺς προξενικούς πράκτορες ἢ ὑποπρόξενους εἶχε ἀρχίσει ἀρκετὰ χρόνια νωρίτερα. Γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ ὑποπροξενείου καὶ τὰ προβλήματα του βλ. τὴν Εἰσαγωγή καὶ τὰ ἔγγραφα ποῦ ἐκδίδονται στὴν ἐργασία μου: *Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ ἑλληνικοῦ Ὑποπροξενείου Τραπεζοῦντας. Μέρους Α' (1839-1858)*, Ἀθήνα 1995.

ρόλο στο ζήτημα αυτό. Ἄλλά, ὅπως τουλάχιστον διακρίνεται στις ἐλληνικές προξενικές ἐκθέσεις, τὸ ἐλληνικὸ κράτος δὲν ἐνδιαφερόταν ἐπὶ ἄρκετά χρόνια γιὰ τὴν τύχη τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου τοῦ Πόντου. Οἱ ἐκεῖ ἐκπρόσωποι τοῦ ἀσχολοῦνταν κατὰ κανόνα μόνο με τοὺς λίγους Ἑλληνας ὑπηκόους τῆς Τραπεζούντας. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν φαίνεται νὰ διαμόρφωσε κάποια σαφὴ καὶ ἀκόμη λιγότερο μακρόπνοη πολιτικὴ ἔναντι τῶν ἐλληνικῶν μετοικεσιῶν πρὸς τὴ Ρωσία. Πάντως εἶναι φανερό ὅτι οἱ ἐνέργειες τῶν Ἑλλήνων προξένων ἐπηρέαζονταν, ἂν δὲν καθορίζονταν, ἀπὸ τις σχέσεις τῆς Ἑλλάδας με τὴ Ρωσία καὶ τὴ Μεγάλῃ Βρετανία. Ἔτσι, τὴν ἀρχικὴ ἄγνοια ἢ τὴν ἀδιαφορία, τὴ διαδέχτηκε, ἄμεσως μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο, ἡ εὐθυγράμμιση τῶν ὑποπροξένων τῆς Ἑλλάδος με τις προσπάθειες τῶν Ρώσων συναδέλφων τους νὰ ἐνθαρρύνουν τὴ μετανάστευση: Στὰ 1857 π.χ. ὁ Ἑλληνας ὑποπρόξενος (1851-1858) Κ. Ν. Κυπριώτης, σὲ ἀγαστὴ συνεργασία με τὸν ἐλληνικῆς καταγωγῆς πρόξενος τῆς Ρωσίας Σ. Δενδρινό, προσπαθοῦσε νὰ διευκολύνει τὴ μετανάστευση Σανταίων κτιστῶν στὸ ρωσικὸ λιμάνι τοῦ Πότι καὶ νὰ ἐξουδετερώσει τις ἀρνητικὲς παρεμβάσεις τοῦ Βρετανοῦ συναδέλφου του George Alex Stevens⁴³. Τὴν ἴδια ἐποχὴ οἱ πρόξενος τῆς Μεγάλῃς Βρετανίας καὶ τῆς Γαλλίας παρακολουθοῦσαν με ἀνησυχία τὴ μαζικὴ σχεδὸν παραχώρηση τῆς ρωσικῆς ὑπηκοότητας στοὺς χριστιανοὺς κατοίκους τοῦ βιλαετιοῦ τῆς Τραπεζούντας, ἐπειδὴ ἡ ἐνέργεια αὐτὴ θεωροῦνταν ὅτι δημιουργοῦσε τις βασικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴ μελλοντικὴ μετεγκατάσταση τῶν νέων Ρώσων ὑπηκόων στὸν Καύκασο: «Δὲν περνᾶ μέρα», σημειῖνε ὁ Γάλλος πρόξενος σὲ ἐκθεσὴ τοῦ τοῦ 1858, «ποὺ νὰ μὴ ἀναχωροῦν ἀπὸ τὴν Τραπεζοῦντα βάρκες γεμάτες κόσμο, ποὺ κατευθύνονται πρὸς τὴν Κουταΐδα, γιὰ νὰ συμπληρώσουν τὰ ἀπαραίτητα ἔγγραφα ποὺ θὰ τοὺς ἐξασφαλίσουν τὴ ρωσικὴ ὑπηκοότητα»⁴⁴. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι, παρόλο ποὺ ἀπὸ τὴ συνθήκη τῆς Ἀδριανούπολης (1829) καὶ στὸ ἐξῆς αὐξάνονταν με σταθεροὺς ρυθμοὺς οἱ Ἑλληνας καὶ οἱ Ἀρμένιοι, κυρίως ἐμπορευόμενοι, τῆς Τραπεζούντας, ποὺ ἀποκτοῦσαν τὴ γαλλικὴ, ἀγγλικὴ ἢ καὶ τὴν ἰταλικὴ ὑπηκοότητα, οἱ εὐρωπαϊκὲς αὐτὲς δυνάμεις ἦταν γενικὰ φειδωλὲς στὴν παροχὴ παρόμοιων προνομιῶν. Ἡ μαζικοποίηση, ἀντίθετα, τοῦ ἐυεργετήματος ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ρωσίας, με ἐμφανεῖς ἤδη πολιτικούς καὶ οἰκονομικούς στόχους, ἰδίως μετὰ τὴ διαφαινόμενη παγίωση τῶν θέσεών της στὸν Καύκασο, ἦταν φυσικὸ νὰ προκαλέσει τὴν

43. P.R.O./F.O. 195/528 (1856-1857), 10 Νοεμβρίου 1857. Ἡ Ρωσία εἶχε ἄμεση ἀνάγκη ἀπὸ τοὺς φημισμένους σὲ ὀλόκληρο τὸν Καύκασο Σανταίους τεχνίτες προκειμένου νὰ ἐπισπεύσει τὴν κατασκευὴ τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς ποὺ θὰ συνέδεε τὸ Πότι (τὸ πλησιέστερο τότε λιμάνι πρὸς τὰ ρωσοτουρκικὰ σύνορα) πρῶτα με τὴν Τιφλίδα καὶ στὴ συνέχεια καὶ με τὴν Κασπία Θάλασσα (Ἰωαννίδη, *Ἱστορία καὶ Στατιστικὴ*, σ. 256). Γιὰ τις οἰκονομικὲς συνέπειες τοῦ ἔργου αὐτοῦ πρβλ. Issawi, «The Tabriz-Tabriz Trade», σσ. 20 κ.ε.

44. A.M.A.E./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 2 (1855-1859): ἀναφορὲς τοῦ Γάλλου προξένου Benedetti τῆς 23ης Ἰανουαρίου καὶ 15ης Φεβρουαρίου 1858. Πρβλ. καὶ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Ἀγγλοῦ προξένου G. A. Stevens τῆς 17ης Φεβρουαρίου 1858 (P.R.O./F.O. 524/10: 1854-1860).

άμεση αντίδραση τῆς Ὑψηλῆς Πύλης. Τὰ μέτρα, ὥστόσο, πού ἔλαβαν οἱ ὀθωμανικὲς ἀρχὲς γιὰ τὸν περιορισμὸ τοῦ φαινομένου φαίνεται ὅτι ἔμειναν γιὰ ἄρκετὸ χρόνον ἀνενεργά⁴⁵.

Ἡ τακτικὴ τῶν Ρώσων δὲν ἐφαρμόστηκε μόνον γιὰ τὸν ἐποικισμὸ τῶν σχετικὰ πρόσφατα κατακτημένων καυκασιανικῶν τοὺς ἐπαρχιῶν, ἀλλὰ καὶ γιὰ κτήσεις πού εἶχαν περάσει στὴν τσαρική ἐπικράτεια ἀρκετὲς δεκαετίες νωρίτερα, ὅπως ἐγίνε π.χ. μετὴ (ρωσικὴ ἀπὸ τὸ 1783) Κριμαία. Εἶναι ἐνδιαφέροντα τὰ κίνητρα πού πρόσφεραν στὰ 1861 οἱ Ρῶσοι στοὺς χριστιανοὺς τῶν παραλίων τῆς Μαύρης Θάλασσας πού θὰ ἐποίκιζαν περιοχὲς τῆς Κριμαίας, ἀπὸ ὅπου διώχονταν οἱ Τάταροι⁴⁶: Σὲ κάθε μετανάστη, ἀνεξάρτητα ἀπὸ φύλον καὶ ἡλικία, θὰ δίνονταν πέντε ἀσημένια ρούβλια (20 γαλλικὰ φράγκα) ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποβίβασή του στὸ ρωσικὸ ἔδαφος. Τὸ κράτος θὰ ἀναλάμβανε παράλληλα νὰ χορηγεῖ σὲ κάθε νέο ἔποικο καὶ γιὰ ἕναν ὀλόκληρον χρόνον 25 κιλά σιτᾶρι τὸ μῆνα. Σὲ κάθε ἐπίσης πενταμελὴ οἰκογένεια θὰ δινόταν καλλιεργήσιμη γῆ, ἀπαλλαγμένη γιὰ δέκα χρόνια ἀπὸ ὅποιαδήποτε φορολογικὴ ἐπιβάρυνση, καὶ τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴ συντήρησή της οἰκόσιτα ζῶα. Τὰ μέτρα αὐτὰ — πού ἐφαρμόζονταν μὲ παραλλαγὲς καὶ γιὰ τὴν ἐνθάρρυνση τῶν μετοικεσιῶν στὸν Καύκασο— προκάλεσαν τὴ μετανάστευση στὴν Κριμαία ἑκατοντάδων ἑλληνικῶν καὶ ἀρμενικῶν οἰκογενειῶν⁴⁷. Σύμφωνα μὲ τίς ἐκτιμήσεις τοῦ Βρετανοῦ προξένου, οἱ ρωσικὲς προτάσεις βρήκαν ἰδιαίτερη ἀπόκριση στοὺς ἀγροτικούς πληθυσμοὺς τῶν ἐπαρχιῶν Κοτυῶρων (Ordu), Κερασούντας καὶ Ἄμισου (Σαμψούντας), ἐπειδὴ ἔκειναι ἀκριβῶς τὴν περίοδον οἱ κάτοικοι τῶν περιοχῶν αὐτῶν βρισκόνταν σὲ ἀπόγνωση ἐξαιτίας τῶν πρόσθετων φορολογικῶν ἐπιβαρύνσεων πού τοὺς ἐπέβαλαν οἱ ντόπιοι ἀγάδες, σὲ συνεργασία μὲ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς Πύλης⁴⁸. Ἐνάλο-

45. A.M.A.E./C.P.C., δ.π., ἔγγρ. τῆς 1ης Ὀκτωβρίου 1858. Εἰδικὴ ἀναφορὰ τοῦ προβλήματος στοῦ Üner Turgay, «Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict», *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ἐπιμ. Benjamin Braude καὶ Bernard Lewis, Νέα Ὑόρκη-Λονδίνο 1982, σσ. 295-299.

46. Ὁ Karpat, *Ottoman Population*, σ. 66, πιθανολογεῖ (ἀλλὰ χωρὶς νὰ το τεκμηριώει) τὴν ἐγκατάσταση 1.800.000 Τατάρων τῆς Κριμαίας σὲ περιοχὲς τῆς Ὀθωμανικῆς αυτοκρατορίας μετὰ τὸ 1783-1922.

47. Παράρτημα Α', ἔγγρ. 1. Πρβλ. καὶ P.R.O./F.O. 78/1607 (1861), ἀναφορὰ τῆς 7ης Ἰουλίου 1861. Βλ. καὶ σημ. 70, ὅπου ἀναφορὰ στὸ περιεχόμενον αυτοκρατορικῆς ἀπόφασης τοῦ 1866. Γιὰ τίς παλαιότερες ἐγκαταστάσεις χριστιανῶν ἐποίκων στὴν Κριμαία (τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 19ου) καὶ τίς μεθόδους πού χρησιμοποιήσαν οἱ Ρῶσοι, βλ. V. Karidis, «The Mariupol Greeks: Tsarist Treatment of an Ethnic Minority ca. 1778-1859», *Journal of Modern Hellenism* 3, 1986, σσ. 57-74.

48. Ἡ πληροφορία σὲ ἔγγραφο τοῦ Βρετανοῦ προξένου στὴν Τραπεζοῦντα Fr. Stevens τῆς 7ης Ἰουλίου 1861: P.R.O./F.O. 78/1607 (1861). Ὁ Francis Iliff Stevens ἀρχισε τὴν καριέρα του στὰ 1839 ὡς βοηθὸς ὑποπροξένου στὴν Τραπεζοῦντα. Ἀπὸ τὸ 1841 ἕως τὸ 1855 ὑπηρετήσε ὡς ὑποπρόξενος στὴν ἴδια πόλιν. Στὰ 1856 πῆρε τὸ βαθμὸ τοῦ προξένου. Στὴν Τραπεζοῦντα τεμάτισε καὶ τὴν ἐπαγγελματικὴ του καριέρα στὰ 1867, ὅποτε καὶ ἀποχώρησε ἀπὸ τὴν ἐνεργὸν

γες επίσημάνσεις έκανε την ίδια εποχή και ό Γάλλος πρόξενος στην Τραπεζούντα Α. Prus (άρχες του 1861-τέλη 1862), ό όποιος έπιπλέον προχωρούσε σε περισσότερο άπαισιόδοξες εκτιμήσεις: "Αν ό σουλτάνος δέν αναλάμβανε κάποιες πρωτοβουλίες για νά ανακόψει τό κύμα τής φυγής, τότε, ύποστήριζε, ύπήρχε κίνδυνος νά μεταβληθοϋν οί περιοχές αυτές —πού ήταν από τις πιό άμορφες και πιό εύφορες τής 'Οθωμανικής αυτοκρατορίας— σε έρημο"⁴⁹.

Στή μετανάστευση έξάλλου έξωθοϋσε και τούς ώς τότε κρυπτοχριστιανούς τής περιοχής τής Κρώμνης, τούς «Κρωμλῆδες», ή άρνηση τών όθωμανικών άρχών νά τούς αναγνωρίσουν τή χριστιανική τους ιδιότητα, παρά τις ύποχρεώσεις πού άπέρρεαν από τή διακήρυξη περι ίσονομίας και ίσπολιτείας του Hat-i Humayun του 1856. Στα 1858 δήλωναν, σε άλλεπάλληλα ύπομνήματά τους προς τούς εκπροσώπους τών ευρωπαϊκών κρατών στην Τραπεζούντα, τήν άμετακίνητη άπόφασή τους νά έγκαταλείψουν τή γενέθλια γη, αν δέν ίκανοποιούνταν ό πόθος τους για έπιστροφή στην προγονική τους πίστη⁵⁰. Και όσο στα έπόμενα χρόνια οί εκκλησίες τους δέν έβρισκαν τήν ποθοϋμενη άνταπόκριση (προπάντων στο σημαντικό γι' αϋτους ζήτημα τής ύποχρεωτικής τους στρατολογίας), οί «Κρωμλῆδες» πρόβαλαν τήν πρόθεση νά φύγουν από τήν όθωμανική επικράτεια και νά περάσουν στη ρωσική⁵¹.

Οί τάσεις για μετανάστευση τών χριστιανών προς τό ρωσοκρατούμενο Καύκασο φαίνονταν περίεργες στους δυτικούς παρατηρητές. Για τό Βρετανό πρόξενο Fr. Stevens δέν ύπήρχε καμιά άμφιβολία ότι κύριοι ύπαίτιοι για τό φαινόμενο ήταν οί μυστικοί πράκτορες τών Ρώσων, πού δροϋσαν στα παράλια του Πόντου και ύποκινούσαν τούς χριστιανούς σε έκπατρισμους. Πρός τήν ίδια κατεύθυνση, πίστευε, εργάζονταν και οί Ρώσοι προξενικοί πράκτο-

ύπηρεσία για λόγους ύγείας. Στα χρόνια μεταξύ 1854 και 1858 τόν άναπλήρωνε στα καθήκοντά του ό άδελφός του George Alex Stevens (Foreign Office List, 1870).

49. Βλ. Παράρτημα Α', Έγγρ. 1.

50. Για τό ζήτημα βλ. Anth. Bryer, «The Crypto-Christians of the Pontos and Consul William Gifford Palgrave», ΔΚΜΣ4, 1983, σσ. 13-68, και Σταθή Πελαγίδη, «Ντοκουμέντα για τις πρώτες οργανωμένες κινητοποιήσεις τών κρυπτοχριστιανών του Πόντου (1857)», 'Αρχεον Πόντου 41 1987, σσ. 201-220. Πρβλ. του ίδιου, «Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου: Νέα στοιχεία από τα έλληνικά και τα βρετανικά αρχεία», Πρακτικά Ε' Πανελληνίου 'Ιστορικού Συνεδρίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 239-257. «Τουρικά αντίποινα στις κινητοποιήσεις τών κρυπτοχριστιανών του Πόντου: Προξενικές και άλλες μαρτυρίες», ΑΠ 44, 1992-93, σσ. 39-45. Για τούς έξισλαμισμούς στη Μ. Ασία γενικά και ειδικότερα για τούς κρυπτοχριστιανούς του Πόντου βλ. Konst. Fotiadis, *Die Islamisierung Kleinasiens und die Kryptochristen des Pontos*, Τυβίγγη 1985 (και σε έλληνική μετάφραση: Θεσσαλονίκη 1986).

51. Παράρτημα Α', Έγγρ. 5, όπου άναφορά του Βρετανού προξένου W. G. Palgrave. 'Ο Palgrave (1826-1888) έδειχνε ιδιαίτερη εύαισθησία στο θέμα τών ρωσοτουρκικών σχέσεων και δέν έκρυβε τή δυσμενή προκατάληψη του εναντι του έλληνικού στοιχείου του Πόντου. Είχε διατελέσει πρόξενος στο Σοχούμ τής 'Αμπχαζίας από τόν 'Ιούλιο του 1866 ως τήν κατάργηση του εκεί βρετανικού προξενείου, τόν Μάρτιο του 1867. Κατόπιν ανέλαβε τή διεύθυνση του προξενείου τής Τραπεζούνας, όπου έμεινε ως τό 1873 (Foreign Office List, 1890). Για τήν ιδιόρρυθμη προσωπικότητά του: Bryer, «The Crypto-Christians», δ.π.

ρες στη Σινώπη, τη Σαμψούντα, την Κερασούντα και τὸ Βατούμ, καθὼς ἐπίσης και ὁ Ρῶσος πρόξενος στὴν Τραπεζούντα A. L. Machenin. Ὁ τελευταῖος ἀπέβλεπε κυρίως στὸ νὰ προσελκύσει χριστιανούς κτίστες καὶ ξυλουργούς, τοὺς ὁποίους προόριζε νὰ στείλει γιὰ μόνιμη ἐγκατάσταση στὴ Γεωργία⁵².

Ἀνάλογη κινητικότητα παρατηροῦνταν καὶ στὴν ἐνδοχώρα τοῦ Πόντου, ὅπου ἄρχισε σιγὰ σιγὰ νὰ ἀπλώνεται, στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1860, ἕνας ἀνησυχητικὸς γιὰ τοὺς ξένους προξένους μεταναστευτικὸς πυρετός. Μόνο ἀπὸ τὴν ἐπαρχία τῆς Ἀργυρούπολης (Gümüşhane) εἶχαν ἐγκαταλείψει τὰ χωριά τους στὰ 1860-1862, κατὰ τὴν ὑπερβολικὴ μᾶλλον ἐκτίμηση τοῦ Γάλλου προξένου, ἄρκετες χιλιάδες οἰκογένειες, περνώντας στὴ Γεωργία καὶ τὴν Κριμαία⁵³. Ἡ ἔκταση τοῦ φαινομένου προκάλεσε τελικὰ τὴν ἀντίδραση τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν. Ὁ διοικητὴς τῆς Τραπεζούντας ἀποφάσισε νὰ περιοθεύσει στὴν περιοχὴ τῆς δικαιοδοσίας του, νὰ ἐξετάσει ἀπὸ κοντὰ τὴν κατάσταση καὶ νὰ προσπαθῆσει μὲ κάθε μέσο, ἀκόμη καὶ μὲ τὴ βία, νὰ ἀνακόψει τὸ κύμα φυγῆς καὶ νὰ ἐξουδετερώσει τὰ αἷτια ποὺ τὸ προκαλοῦσαν⁵⁴. Τὸν ἐπόμενο λοιπὸν χρόνο οἱ τοπικὲς ὀθωμανικὲς ἀρχὲς ἀπαγόρευσαν τὴν ἀναχώρηση 400 ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν ποὺ εἶχαν ἐτοιμαστῆ νὰ φύγουν ἀπὸ τὰ παράλια Κοιτῶρων γιὰ τὴ Ρωσία. Ὁ Ρῶσος πρόξενος τῆς Τραπεζούντας προσπάθησε νὰ παρακάμψει τὴν ἀπαγόρευση αὐτὴ, στηριζόμενος στὶς θετικὲς διαταγὲς τοῦ Μεγάλου Βεζίρη Ἀαλῆ πασᾶ, τὶς ὁποῖες εἶχε φροντίσει νὰ ἀποσπάσει νωρίτερα ἢ ρωσικὴ πρεσβεία στὴν Κωνσταντινούπολη⁵⁵.

Παρὰ τὶς ἀντιδράσεις τῶν Ὀθωμανῶν, οἱ ρωσικὲς προσπάθειες γιὰ τὴν προσέλκυση ἐποίκων γιὰ τὶς καυκασιανικὲς τοὺς κτήσεις συνεχίστηκαν ἀμειωτες καὶ στὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια. Οἱ προσπάθειες αὐτὲς εὐνοοῦνταν

52. P.R.O./F.O. 78/1607 (1861), 7 Ἰουλίου. Πρβλ. καὶ Παράρτημα Α', ἔγγρ. 5. Ὁ Machenin διαδέχθηκε τὸν ἑλληνικὴς καταγωγῆς πρόξενος τῆς Ρωσίας στὴν Τραπεζούντα Σ. Δενδρινός, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὸν Γάλλο πρόξενος A. de Noucharra, μετατέθηκε τὸ 1857 στὸ Ρίο ντὲ Τζανέιρο μὲ τὸ βαθμὸ τοῦ Γενικοῦ Προξένου (A.M.A.E./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 2 (1855-1859), 16 Ἰουνίου 1857). Κατὰ τὴν περίοδο, ὠστόσο, τῆς Κρητικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1866 ὁ Δενδρινός ὑπηρετοῦσε στὰ Χανιά (Douglas Dakin, *Ἡ ἐνοποίηση τῆς Ἑλλάδας, 1770-1923*, γ' ἐκδ., Ἀθήνα 1989, σ. 170).

53. Ὁ Τριανταφυλλίδης, *Ποντικά*, σσ. 106-107, προσπάθησε νὰ ἀποτυπώσει σὲ ἀριθμοὺς τὸ μέγεθος τῆς ἀποψίλωσης ὀρισμένων χωριῶν τῆς ἐπαρχίας Χερσιάνων: Στὴ Ζίμενα (Ζύμανα) λ.χ. ἀπὸ τὶς 100 οἰκογένειες (σπίτια) ἔμειναν 35, στὸ Μέζιρε ἀπὸ τὶς 45 οἱ 15, στὸ Σελίντερε ἀπὸ τὶς 75 τουλάχιστον μόνον οἱ 15. Τὸ ἴδιο ἐγινε καὶ στὸ Κυμπατού, ἐνῶ στὸ Τουμάνογλου ἀπὸ τὶς 30 οἰκογένειες ἔμειναν μόνον 7.

54. Παράρτημα Α', ἔγγρ. 2. Πρβλ. καὶ ὄσα γενικὰ σημειῶνουν γιὰ τὶς μεταναστεύσεις τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 οἱ σύγχρονοι μὲ τὰ γεγονότα Τριανταφυλλίδης, *Φυγάδες*, σ. 77, καὶ Ἰωαννίδης, *Ἱστορία καὶ στατιστικὴ*, σ. 253.

55. Παράρτημα Α', ἔγγρ. 3. Πρβλ. καὶ A.M.A.E./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 3 (1860-1866): ἀναφορὰ τῆς 3ης Ἰουλίου 1863, ὅπου λόγος γιὰ 300 οἰκογένειες.

στο μεταξύ και από την επιδείνωση της κατάστασης στην ποντιακή ύπαιθρο, μετά την άφιξη και νέων κυμάτων μουσουλμάνων προσφύγων από τον Καύκασο ('Αμπχαζίων και ιδίως Κιρκασίων)⁵⁶. Οί συνέπειες αυτών των πληθυσμιακών μετακινήσεων γίνονταν χρόνο με το χρόνο βαρύτερες, τόσο για τους ίδιους τους επήλυδες, όσο και για τους γηγενείς, χριστιανούς και μουσουλμάνους. 'Ανησυχητική ήταν κυρίως ή εξάπλωση επιδημιών, προπάντων μεταξύ των προσφύγων. Στην Τραπεζούντα π.χ., εκτός από την επιδημία εύλογιας, ενέσκηψε κατά τὰ τέλη τοῦ 1863 και τις ἀρχές τοῦ 1864 και επιδημία τύφου, που πήρε μεγάλες διαστάσεις, προπάντων μετά τὴ μόλυνση τοῦ κεντρικοῦ ἀγωγοῦ ὑδρέυσης τῆς πόλης ἀπὸ τὸ πτῶμα ἐνὸς Κιρκάσιου πρόσφυγα. Σύμφωνα με στοιχεῖα τοῦ Βρετανοῦ προξένου, μέσα σὲ ἓνα δίμηνο περίπου (μεταξὺ τοῦ Ἰανουαρίου καὶ τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 1864) εἶχαν πεθάνει 3.000 Κιρκάσιοι πρόσφυγες, 470 Τοῦρκοι, 36 Ἕλληνες, 26 Ἀρμένιοι καὶ 6 Εὐρωπαῖοι⁵⁷.

Σημαντικὰ προβλήματα ἐπίσης προκλήθηκαν ἀπὸ τὴν ἔλλειψη στέγης καὶ ἐφοδίων γιὰ τοὺς καταφθάνοντες Κιρκάσιους. Οἱ ὀθωμανικὲς ἀρχὲς εἶχαν βέβαια προβλέψει τὸ ἐνδεχόμενο ἀπασχόλησης ἐνὸς μέρους τῶν προσφύγων σὲ ἔργα κατασκευῆς δρόμων⁵⁸. Ὡστόσο, σημαντικό μέρος τῆς συντήρησής τους φαίνεται ὅτι ἐπιμερίστηκε στοὺς ντόπιους πληθυσμοὺς (μουσουλμανικοὺς καὶ χριστιανικοὺς). Ὅπως κι ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, εἶναι γεγονός ὅτι ἀπὸ τις ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 καὶ ὡς τὸ τέλος σχεδὸν τοῦ αἰῶνα οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν (ἀλλὰ καὶ μερικῶν πόλεων) τοῦ Πόντου, μουσουλμάνοι καί, κυρίως, χριστιανοί, ὑπέφεραν τὰ πάνδηνα ἀπὸ τις ἀπαιτήσεις τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν νὰ συντηροῦν, σχεδὸν ὑποχρεωτικά, τοὺς πρόσφυγες, μοιραζόμενοι μαζί τους τὴν τροφή, τὴν καλλιεργήσιμη γῆ τους ἢ ἀκόμα καὶ τὴ στέγη τους. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ προβλήματα στέγας, ἐπισιτισμοῦ καὶ ἐφοδιασμοῦ, ὑπῆρχε καὶ ἡ συνεχὴς διασάλευση τῆς τάξης ἀπὸ τις ἀνεξέλεγκτες συμμορίες τῶν ἀνέστιων καὶ ἐξαθλιωμένων Κιρκασίων. Οἱ συμμορίες τῶν προσφύγων τοῦ Καυκάσου συνεργάζονταν συχνὰ καὶ με ντόπια στοιχεῖα, μερικὲς φορὲς καὶ με μερικοὺς ἰσχυροὺς ἀκόμα ντερεμπέηδες καὶ Κούρδους ἀτάκτους τῆς περιοχῆς. Τέλος, στὰ δεινὰ τῶν κατοίκων προσθέτονταν καὶ ἡ ληστρική συμπεριφορὰ τῶν μετακινούμενων ὀθωμανικῶν

56. Γιὰ τὴν πίεση ποὺ ἀσκοῦνταν ἀπὸ τοὺς Ρώσους κατακτητὲς στοὺς μουσουλμανικοὺς πληθυσμοὺς τοῦ βορειοδυτικοῦ Καυκάσου, προκειμένου νὰ ἐπιτύχουν τὴ μαζικὴ τους ἐξοδὸ εἴτε πρὸς ἄλλες περιοχὲς τῆς τσαρικής αυτοκρατορίας εἴτε, κυρίως, πρὸς τὴν Ὀθωμανικὴν αυτοκρατορία, βλ. πρόχειρα Kazemzadeh, «Russian Penetration of the Caucasus», σσ. 247-263.

57. P.R.O./F.O. 195/812 (1864-1868), ἀναφορὰ τῆς 17ης Φεβρουαρίου 1864. Σύμφωνα με ἄλλες ἐκτιμήσεις (ἀγγλικῶν ἐπίσης πηγῶν), 53.000 πρόσφυγες εἶχαν πεθάνει στὴν περιοχὴ τῆς Τραπεζούνας ὡς τὰ τέλη τοῦ 1865, ἐνῶ στὴ Σαμψούντα, κατὰ τὴν ἴδια περίοδο, πέθαιναν 120-150 ἄτομα κατὰ μέσον ὁρο τὴν ἡμέρα (Karpat, *δ.π.*, σ. 69).

58. Karpat, *Ottoman Population*, σ. 67.

στρατευμάτων σὲ βάρος τῶν χριστιανῶν, ιδιαίτερα ἐκεῖνων ποὺ ζοῦσαν στὶς παραμεθόριες περιοχές⁵⁹.

Ἡ κατάσταση αὐτή, ποὺ ἐπέτεινε τὶς τάσεις φυγῆς στὴν ὕπαιθρο, περιγράφεται μὲ μελανὰ χρώματα στὶς ἐκθέσεις τῶν ξένων προξένων⁶⁰. Ἀνάλογο εἶναι καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ἀλληλογραφίας τῶν Ἑλλήνων ὑποπροξένων στὴν Τραπεζούντα, ὅπως π.χ. τοῦ Παναγιώτη Ματαράγκα, ὁ ὁποῖος, σὲ ἔγγραφο τοῦ τοῦ 1866, τόνιζε τὴν ἀπόγνωση τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου τῶν ἀνατολικῶν κυρίως ἐπαρχιῶν τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ποὺ, γιὰ νὰ ξεφύγει τὴν ἀναρχία καὶ τὶς καταστροφές, τρέπονταν σπασμωδικὰ στὴ λύση τῆς μαζικῆς μετανάστευσης πρὸς τὴ Ρωσία. Ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ἐπιπλέον καὶ τὶς ἀντεκδικητικὲς ἐνέργειες τῶν μουσουλμάνων, οἱ ὁποῖοι, μετὰ τὴν ἔκρηξη τῆς Κρητικῆς Ἐπανάστασης (1866-1869), πῆζαν τοὺς Ἑλληνας μὲ ὑπερβολικὲς ἀγχαρεῖες καὶ ἄλλες ἀθαιρεσίες. Καὶ σὰν νὰ μὴν ἔφταναν ὅλα αὐτὰ, ἔρχονταν νὰ προστεθοῦν ὡς ἀποκορύφωμα καὶ οἱ συνεχεῖς φήμες γιὰ σφαγὲς χριστιανικῶν πληθυσμῶν, φήμες ποὺ σκορποῦσαν τὸν πανικὸ καὶ διευκόλυναν τὸ ἔργο τῶν Ρώσων προπαγανδιστῶν τῆς μετανάστευσης⁶¹.

Μέσα λοιπὸν στὸ κλίμα αὐτό, οἱ ὀθωμανικὲς ἀρχὲς δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἀρνοῦνται συνεχῶς τὶς ἀδειες ἐξόδου ποὺ ζητοῦσαν, μὲ τὴν ὑποστηρίξη μάλιστα τῶν Ρώσων προξένων, οἱ χριστιανικοὶ πληθυσμοί. Στὰ 1863 ὁ Ρώσος πρόξενος στὴν Τραπεζούντα Machenin πέτυχε τελικὰ τὴν ἔγκριση γιὰ τὴ μετοικεσία στὸ ρωσοκρατούμενο Καύκασο τῶν 300 οἰκογενειῶν ἀπὸ τὴν Ordu, γιὰ τὶς ὁποῖες μιλήσαμε λίγο πιὸ πάνω. Ἀνάλογη ἔγκριση ἀπέσπασε ἐπίσης καὶ γιὰ τὴ μετανάστευση ἄλλων 100 περίπου οἰκογενειῶν, ποὺ ἔρχονταν ἀπὸ κάποια μεικτὰ χωριὰ τοῦ Λαζιστάν⁶². Σημαντικὸς ἐπίσης ἀριθμὸς οἰκογενειῶν εἶχε μετακινηθεῖ πρὸς τὸν Καύκασο ἀπὸ τὴν Ἀργυρούπολη καὶ τὴν περιοχὴ τῆς στὸ διάστημα 1863-1868, ἐνῶ 300 περίπου οἰκογένει-

59. Βλ. σχετικὲς ἀναφορὲς τῶν Γάλλων προξένων τῆς Τραπεζούνας στὶς σειρὲς Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 3 (1860-1866), καὶ C.C.C./Trébizonde, τόμ. 8 (1864-1871). Πρβλ. καὶ P.R.O./F.O. 195/812 (1864-1868) passim.

60. Βλ. π.χ. τὶς ἐκθέσεις τοῦ Γάλλου προξένου J. Scheffer τῆς 15ης καὶ 25ης Φεβρουαρίου 1867, ὅπου ὁμως διατυπώνονται καὶ δικές του ἀπόψεις γιὰ τὸ πρόβλημα, στὸ Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 4 (1867-1871). Τὰ γραφόμενα τοῦ Scheffer, παρὰ τὶς ἀντιφάσεις ποὺ παρουσιάζουν σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ στάση τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν μουσουλμάνων τῆς Τραπεζούνας, περιέχουν ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὶς εἰαίσθητες ἰσορροπίες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν πόλη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κρητικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1866.

61. Α.Υ.Ε./Π.Κ./1866, 36/19: *Προξενεῖον Τραπεζούνας*, ἀναφορὲς τῆς 15ης Νοεμβρίου. Ἐπίσης Α.Υ.Ε./Π.Κ./1867, 36/19, ἔγγραφο τῆς 29ης Ἰανουαρίου, 2ας Μαρτίου καὶ 30ης Σεπτεμβρίου. Ὁ Ματαράγκας ἀπηρέτησε ὡς ὑποπρόξενος στὴν Τραπεζούντα στὰ 1865-1868. Γιὰ μερικὰ σύντομα στοιχεῖα γιὰ τὴ δράση του ἐκεῖ βλ. Ἑλ. Μιχαηλίδου, «Ἐνας ἐμπνευσμένος Ἑλληὴν Ὑποπρόξενος ἐν Τραπεζούντῃ τοῦ 1865», *Ποντιακὰ Φύλλα*, ἔτ. 2 (Ἀπρίλιος 1937), σσ. 65-66.

62. P.R.O./F.O. 195/762 (1863), ἀναφορὰ Fr. Stevens τῆς 1ης Ἰουλίου.

ες τής Σαμψούντας και τών γύρω χωριών έτοιμάζονταν στις άρχες τοῦ 1868 νά περάσουν κι αὐτές στη ρωσική ἐπικράτεια⁶³. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς θὰ ὑπερδιπλασιαστεῖ μέσα σὲ λίγους μῆνες: Τὸ φθινόπωρο τοῦ ἴδιου ἔτους θὰ φτάσει, σύμφωνα μὲ ἑλληνικὲς προξενικές πληροφορίες, στις 650 οἰκογένειες⁶⁴.

Οἱ ἐκτιμήσεις τῶν ξένων προξένων γιὰ τίς πληθυσμιακὲς αὐτὲς ἀνταλλαγὲς ἀνάμεσα στις δύο ἐπικράτειες ἦταν ἀρνητικὲς γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ πλευρά. Ὁ Βρετανὸς πρόξενος Fr. Stevens, ποὺ διέβλεπε ὅτι οἱ προσπάθειες τῶν Ρώσων ἀποσκοποῦσαν στὴ δημιουργία ἑλληνικῶν ἐποικισμῶν στις περιοχὲς ποὺ ἀναγκάζονταν νά ἐγκαταλείψουν οἱ Κιρκάσιοι, ἐκτιμοῦσε ὅτι ἡ «ἀνταλλαγή» τῶν πληθυσμῶν θὰ εἶχε ἀρνητικὰ ἀποτελέσματα γιὰ τοὺς Τούρκους, ἐπειδὴ στὴ θέση τῶν Ἑλλήνων, ποὺ ἐγκατέλειπαν τὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια καὶ ποὺ ἦταν τεχνίτες στὸ μεγαλύτερό τους ποσοστὸ, συνέρρεαν Κιρκάσιοι, «totally unfit for work of any kind»⁶⁵. Ἀνάλογες δυσοίονες ἐκτιμήσεις γιὰ τὴν ἐγκατάσταση ἀνεξέλεγκτων κιρκασιανικῶν στοιχείων στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἔκανε καὶ ὁ Γάλλος πρόξενος: Ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνηση, ἔγραφε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1864 στοὺς προϊσταμένους του, διέπραξε μεγάλο λάθος νά καλέσει στὸ ἔδαφός της «des reuplades aussi démoralisées que les tribus Circassiennes»⁶⁶. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ Ρῶσοι, ἐποικίζοντας μὲ παραγωγικοὺς πληθυσμοὺς (ἑλληνικοὺς, ἄρμενικοὺς, ρωσικοὺς, γερμανικοὺς καὶ βουλγαρικοὺς) τὰ παράλια τῆς Κιρκασίας, ἀπέβλεπαν στὸ νά ἀναζωογονήσουν τὴν οἰκονομία τῆς περιοχῆς καὶ νά δημιουργήσουν πιστοὺς χριστιανικοὺς θύλακοὺς σὲ μιὰ ἄλλοτε μουσουλμανικὴ χώρα⁶⁷.

Ἐνα μέρος τῶν ἐποίκων, Ἑλλήνων καὶ Ἀρμενίων, τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ἐγκαταστάθηκε στὴ διοικητικὴ περιφέρεια τῆς Μαύρης Θάλασσας (νοτίως τοῦ ποταμοῦ Τουαπέ, στὰ σύνορα περίπου τῆς σημερινῆς αὐτόνομης Δημοκρατίας τῆς Ἀμπχαζίας). Ὁ Τοπαλίδης τοποθετεῖ στὰ χρόνια τῶν ἐποικισμῶν αὐτῶν τὴν ἴδρυση τῶν χωριῶν Καμπαρντίγκα, Γελεντζίκ, Κράσναγια

63. Α.Υ.Ε./Π.Κ./1868, 36/19: Προξενεῖον Τραπεζοῦντος, ἀναφορὰ Π. Μатарάγκα τῆς 28ης Φεβρουαρίου 1868. Πρβλ. καὶ σχετικὲς ἐκθέσεις τοῦ Fr. Stevens, στὸ P.R.O./F.O. 195/812 (1864-1868), 3 Αὐγούστου 1864, καὶ τοῦ J. Scheffer, στὸ Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 3 (1860-1866), 24 Ἰουλίου 1864, καὶ 13 καὶ 28 Ἰουνίου 1865.

64. Παράρτημα Α', ἔγγρ. 4 (= Α.Υ.Ε./Π.Κ./1868, 36/19: Προξενεῖον Τραπεζοῦντος, 30 Σεπτεμβρίου 1868). Ὁ ὀθωμανὸς πρόξενος στὸ Κέρτς ἐνημέρωνε (12/24 Ἀπριλίου 1867) μὲ τὴ σειρά του τοὺς προϊσταμένους του γιὰ τὴ σχεδιαζόμενη ἐγκατάσταση στὸν Καυκάσο 600 οἰκογενειῶν ἀπὸ τὴν Τραπεζοῦντα, μὲ τὴν ἄδεια μάλιστα τοῦ χατμάνου τῶν Κοζάκων τοῦ Κουμπάν καὶ Κυβερνήτη τοῦ Καυκάσου κόμη Sumarkov (Karpat, δ.π., σ. 68).

65. P.R.O./F.O. 195/812 (1864-1868), 3 Αὐγούστου 1864.

66. Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 3 (1860-1866), 24 Ἰουλίου 1864. Πρβλ. καὶ τίς ἀπόψεις τοῦ Π. Μатарάγκα: Α.Υ.Ε./Π.Κ./1868, 36/19: Προξενεῖον Τραπεζοῦντος, ἔγγρ. τῆς 28ης Φεβρουαρίου 1868.

67. Τὰ ἀποτελέσματα, ὥστόσο, τοῦ ἐποικισμοῦ τῶν παρალიῶν τῆς Κιρκασίας, σύμφωνα μὲ ὀρισμένες ἐκτιμήσεις, δὲν ἦταν τὰ ἀναμενόμενα: βλ. πρόχειρα Allen - Muratoff, *Caucasian Battlefields*, σ. 108.

Πολιάνα και Βισόκα⁶⁸. Μὲ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἑναρμονίζονται καὶ οἱ πληροφορίες ἐνὸς Ρώσου ἐρευνητῆ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα μας, ποὺ ἀναφέρονται στὴν προνομιακὴ μεταχείριση ἀπὸ τὶς ρωσικὲς ἀρχὲς μερικῶν δεκάδων ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὸ Γελεντζίκ στὰ 1866⁶⁹. Μερικὰ στοιχεῖα ἐξάλλου ἔχουμε καὶ γιὰ τὶς διευκολύνσεις ποὺ δόθηκαν στοὺς Ἑλληνας ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἄμπχαζία⁷⁰. Οἱ διευκολύνσεις αὐτὲς πρὸς τοὺς Ἑλληνας καὶ Ἀρμενίους ποὺ θὰ ἔρχονταν ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια, κρίθηκαν τότε ἐπιβεβλημένες, ἐπειδὴ προηγουμένως ἓνα ἀνάλογο ἐγχείρημα γιὰ τὸν ἐποικισμὸ τῶν νέων κτήσεων μὲ Ρώσους ἀγρότες καὶ Κοζάκους τοῦ Κουμπάν δὲν εἶχε καταφέρει νὰ δελεάσει τοὺς ἐνδιαφερόμενους⁷¹. Ἔτσι, στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 ἰδρύονται στὴν Ἄμπχαζία τρία ἑλληνικὰ χωριά, στὰ ὁποῖα δίνονται ὀνόματα τῆς ἑλληνικῆς βασιλικῆς οἰκογένειας (Γεωργίεβσκοε, Ὀλγινσκοε, Ἀλεξάντροβσκοε). Στὰ χωριά αὐτὰ ἐγκαταστάθηκαν κυρίως Ἑλληνας κτίστες⁷². Θὰ πρέπει, πάντως, νὰ διευκρινιστεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ παρουσία στὴν Ἄμπχαζία δὲν ἀρχίζει στὰ χρόνια αὐτά. Ἀρκετοὶ δραστήριοι Ἑλληνας ἔμποροι εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὸ Σοχοῦμ ἀρκετὲς δεκαετίες πρὶν ἀπὸ τὴν ἴδρυση τῶν τριῶν ἑλληνικῶν χωριῶν⁷³.

Ἡ περιοχή τῆς Τσάλκας ἔγινε ἐπίσης στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 ὁ τελικὸς προορισμὸς ἀρκετῶν Ἑλλήνων ἐποίκων ἀπὸ τὴν ἐνδοχώρα τοῦ Πόντου. Ὁ ἀριθμὸς τους δὲν εἶναι ἐξακριβωμένος. Ὅρισμένοι τοὺς ὑπολογίζουν στὶς 3.500 ψυχές⁷⁴. Ὁ Τοπαλίδης — ποὺ ἦταν δέκτης ἀρκετῶν τοπικῶν παραδόσεων τοῦ Ἑλληνισμοῦ τοῦ Καυκάσου— κάνει ἀόριστα λόγο γιὰ μιὰ μεγάλῃ ὁμάδα μεταναστῶν ἀπὸ τὴν περιοχή τῆς Κολωνείας, ποὺ κατέ-

68. Πανάρετος Τοπαλίδης, *Ὁ Πόντος*, σσ. 232-233. Πρβλ. καὶ Παναγιωτίδης, *Ὁ ἐν Ρωσσίᾳ Ἑλληνισμὸς*, σ. 11, ὅπου καὶ ἄλλα στοιχεῖα εἰδικὰ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ παροικία τῆς Καμπάρτινκα (ποῦ ἰδρύθηκε στὰ 1864).

69. L. S. Lichkof, *Ocherk iz proshlogo i nastoyashchego chernomorskogo poberezhya Kavkaza* (Μελέτη γιὰ τὸ παρελθὸν καὶ τὸ παρὸν τῆς Μαυροθαλασσίτικης παραλίας τοῦ Καυκάσου), Κίεβο 1904, σ. 230. Ἡ ἄποψη τοῦ S. Vasyukov, «Tipy i Kharaktery», *Kavkaskoe Chernomorskoe Poberezhye*, Πετροῦπολη 1908, σ. 244 καὶ 256, ὅτι οἱ Ἑλληνας ἐγκαταστάθηκαν τὸ 1878 στὴν περιοχή αὐτὴ μᾶλλον δὲν εἶναι ἀκριβής.

70. Βλ. Garakanidze, *δ.π.*, σ. 63, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἀπόφαση τῆς 10ης Μαρτίου 1866, μὲ τὴν ὁποία παραχωροῦνταν στοὺς ἐποίκους γῆ γιὰ καλλιέργεια 30 ντισετίνια (1 desyatina = 1,0925 τοῦ ἑκταρίου) σὲ κάθε οἰκογένεια, ἀλλαγὴ ἀπὸ τῆ θητεία γιὰ 15 χρόνια, μικρὴ χρηματικὴ βοήθεια, ἓνας ταῦρος καὶ μία κασίκα.

71. Dobrokhotov, *Chernomorskoe Poberezhya Kavkaza*, σσ. 20-29· πρβλ. ἐπίσης σ. ix-xi (Εἰσαγωγή), ὅπου ἐνδιαφέρουσα κριτικὴ γιὰ τὶς δυσκολίες τῆς ρωσικῆς ἐποικιοτικῆς πολιτικῆς. Ἀνάλογες ἐκτιμήσεις βλ. καὶ στοῦ Vasyukov, *δ.π.*, σ. 256.

72. Garakanidze, *δ.π.*, σσ. 62-63.

73. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. τὴν τεκμηριωμένη μονογραφία τοῦ N. N. Ioanidi, *Grek i Abkhazii* (Ἑλληνας στὴν Ἄμπχαζία), Σοχοῦμ 1990.

74. N. G. Volkov, *Kavkazskiy Etnograficheskiy Sbornik* (Ἐθνογραφικὴ συλλογὴ τοῦ Καυκάσου), Μόσχα 1969, σ. 7.

λήξε στην Τσάλκα (μέσω Έρζερούμ-Κάρς) πεζοπορώντας⁷⁵. Ένδέχεται οι πιο πάνω πληροφορίες να μπορούν να συσχετισθούν με όσα αναφέρει ο Angelon για τη μετανάστευση στη Γεωργία 500 οικογενειών Έλλήνων από την περιοχή του Έρζερούμ και την εγκατάσταση στην Τσάλκα 200 από αυτές. Οι υπόλοιπες 300 αναζήτησαν την τύχη τους σε νέους ελληνικούς οικισμούς της περιοχής Μπορζόμ, στα χωριά Μικελτσμίντα και Τσιχισβάρι (τά όποια μαρτυρείται ότι ιδρύθηκαν το 1861 από Έλληνες του Πόντου)⁷⁶. Το Τσιχισβάρι ήταν ένα χωριό κτισμένο σε μεγάλο ύψομετρο, που ήταν έρημο στα χρόνια αυτά (είχε εγκαταλειφθεί παλαιότερα από το ντόπιο γεωργιανικό στοιχείο λόγω των ληστρικών επιθέσεων των γειτονικών μουσουλμανικών πληθυσμών). Συνεπώς πληρούσε τις προϋποθέσεις για ασφαλή διαβίωση των έποικων. Οι Έλληνες έφτασαν εκεί στις αρχές της δεκαετίας του 1860. Στα 1864 διέθεταν κιάλας την εκκλησία τους, όπως μας πληροφορεί επιγραφή που σώζεται ακόμα και σήμερα. Έξάλλου, ο έποικισμός του χωριού Μικελτσμίντα θα πρέπει να αναχθεί σε προγενέστερη του 1861 χρονολογία, την οποία αναγράφει η παλαιότερη επιτάφια επιγραφή⁷⁷. Τέλος, στην περιοχή της Τσάλκας κατευθύνθηκαν, εκτός των άλλων, και 96 οικογένειες από τα χωριά Σάντα, Λαραχανή, Καλαγκούρ και Κιαλαμπούρ, που ίδρυσαν δύο τουλάχιστον χωριά στα 1864-1866, τη Μεγάλη και τη Μικρή Ίραγκά⁷⁸. Η εγκατάσταση των έποικων αυτών λειτούργησε προτρεπτικά για την προσέλευση, κατά τα επόμενα χρόνια, και άλλων όμοεθνών τους, πιθανότατα συγγενών τους από τον Πόντο⁷⁹.

Οι μέτοικοι πήγαιναν κατά κανόνα σε προσδιορισμένους εξαρχής χώρους εγκατάστασης. Άλλα μόνο σε όρισμένες περιοχές οι Έλληνες έποικοι κατάφεραν να εξασφαλίσουν κάποιες ελευθερίες (θρησκευτική, εκπαιδευτική κ.λπ.). Οι 600 π.χ. ελληνικές οικογένειες, που πέρασαν από χωριά της Τραπεζούντας και του Έρζερούμ στο Κυβερνείο Σταυρούπολης (Βόρειος Καύκασος) και έποίκισαν το Νοχούτ (Grecheskoe Selo), την Τουπόβα και το Κασαούτ, δέν πέτυχαν να αναγνωριστούν ως ιδιαίτερη κοινότητα και δέν εξασφάλισαν το δικαίωμα να χρησιμοποιούν δικό τους ιερέα και δάσκαλο. Το γεγονός αυτό οδήγησε 125 οικογένειες στην παλιννόστηση, ενώ όσες

75. Τοπαλίδης, *δ.π.*, σ. 232.

76. Angelon, *δ.π.*, σ. 18.

77. Για όλα αυτά, βλ. Garakanidze, *δ.π.*, σσ. 58-59.

78. Angelon, *δ.π.*, σ. 15. Μεσαία, "Ανω και Κάτω Ήρακα ή απλώς Ήρακα αναφέρεται και σε μεταγενέστερους στατιστικούς πίνακες του ελληνικού Έπουργείου Έξωτερικών. Βλ. Παράρτημα Β', Πίν. 6. Έντοιχισμένη άναμνηστική πλάκα σε κεντρικό κτίριο του χωριού Ίραγκά αναφέρει ως χρονολογία ίδρυσής του το 1856-1858.

79. Angelon, *δ.π.*, σ. 11, 15. Δέν είναι πάντως απόλυτα σαφές αν τα αναγραφόμενα από τον Angelon χωριά Σάντα και Ίμερα της Τσάλκας ιδρύθηκαν αυτή την περίοδο ή λίγο παλιότερα. Γενική και άοριστη είναι επίσης η πληροφορία του για εγκατάσταση στην Τσάλκα 60 οικογενειών από το Έρζερούμ, οι όποιες είχαν περιπλανηθεί προηγουμένως σε άλλες περιοχές των Κυβερνείων Κουτάδας και Τιφλίδας.

παρέμειναν υποχρεώθηκαν να άπομονωθοῦν ἀπὸ τὸν πολυπληθέστερο ρωσικὸ περίγυρο, γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν ὀλοκληρωτικὴ τους ἐνσωμάτωσιν⁸⁰.

Τὸ παράδειγμα τῆς παλιννόστησης ποῦ ἀναφέραμε δὲν ἦταν τὸ μοναδικό. Καὶ ἄλλοι ἔποικοι, ἀπογοητευμένοι ἀπὸ τὴ διάψευση τῶν ἐλπίδων ποῦ εἶχαν στηρίζει στὶς ρωσικὲς ὑποσχέσεις προτίμησαν νὰ γυρίσουν πίσω στὶς πατρίδες τους⁸¹. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἐπιστροφῆς ἀναφέρεται ἐπίσης καὶ ὁ σύγχρονος μὲ τὰ γεγονότα Τραπεζούντιος λόγιος Τριανταφυλλίδης, ποῦ τὶς ἀποδίδει κι αὐτὸς στὴ συμπεριφορὰ τῶν ρωσικῶν ἀρχῶν καὶ τὴν ἀθέτηση τῶν ὑποσχέσεών τους γιὰ βοήθεια⁸².

Οἱ παλιννοστήσεις ὁμοῦ ἦταν ἐλάχιστες σὲ σύγκριση μὲ τὴ συνεχιζόμενη μεταναστευτικὴ ροή. Ἡ κατάσταση ἄρχισε πιά πρὸς τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 νὰ γίνεται ἰδιαίτερα ἀνησυχητικὴ καὶ γιὰ τοὺς Ἑλληνες ἰθύνοντες. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1868 ὁ πρόξενος Παναγιώτης Ματαράγκας, ὕστερα ἀπὸ περιοδεῖα στὰ χωριά τῶν ἑκπατριζομένων, ἔκρουσε τὸν κώδωνα τοῦ κινδύνου στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνησις γιὰ τὴν ἀποψίλωσι τῶν Πόντων, καὶ εἰδικότερα τῶν περιχώρων τῆς Σαμψούντας, ἀπὸ τὸ ἑλληνοκὸ στοιχεῖο, καὶ ζητοῦσε νὰ γίνον παραστάσεις στὴν Ὑψηλὴ Πύλη, ὥστε νὰ μὴ ἐρημωθοῦν «ἐντελῶς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων οἱ ἱστορικοὶ οὗτοι τόποι πρὸς ὄφελος τοῦ γείτονος κράτους», ὅπου ἐξάλλου κινδύνευαν νὰ χάσουν τὴν «ἑλληνικὴν τους ἐθνότητα». Ὁ Ματαράγκας μάλιστα εἶχε ἀναλάβει —μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἐκεῖ μητροπολίτη καὶ μερικῶν μελῶν τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος, ποῦ μποροῦσαν νὰ ἀσκήσουν κάποια ἐπιρροή— νὰ συστηματοποιήσει τὶς προσπάθειες γιὰ τὴν ἀνακομτὴ τῶν ἑκπατριζομένων πρὸς τὴ Ρωσία, χωρὶς ὥστόσο οὐσιαστικὸ ἀποτέλεσμα. Ἡ Ρωσία, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τοὺς ἀτίθασους ἑτερόθρησκους Κιρκασίους, κάλυπτε μὲ ἐπιτυχία τὸ κενὸ τῆς ἐξόδου τῶν ἐχθρικών αὐτῶν πληθυσμῶν, ἐποικίζοντας ἐκεῖ «εὐαγῶγους καὶ ὁμοδόξους Ἑλληνας». Καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, καὶ ἡ Ὑψηλὴ Πύλη, ὑποπευόταν ὁ Ἑλληνας πρόξενος, ἦταν μᾶλλον εὐχαριστημένη ποῦ ἀπαλασσόταν μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ παρουσία χριστιανικῶν πληθυσμῶν στὰ ἐδάφη τῆς⁸³.

80. Σύμφωνα τουλάχιστον μὲ πληροφορίες τοῦ Τοπαλίδη, *δ.π.*, σσ. 232-233.

81. Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 4 (1867-1877), ἔγγρ. τῆς 26ης Μαρτίου 1867. P.R.O./F.O. 195/953 (1869-1872), ἔγγρ. τῆς 4ης Φεβρουαρίου 1869. Πρβλ. καὶ Karpat, *δ.π.*, σ. 68.

82. Τριανταφυλλίδης, *Φυγάδες*, σ. 77.

83. Παράρτημα Α', ἔγγρ. 4. Πρβλ. καὶ Α.Υ.Ε./Π.Κ./1868, 36/19: *Προξενεῖον Τραπεζούντος*, 28 Φεβρουαρίου 1868, καὶ Ἰωαννίδης, *Ἱστορία καὶ στατιστικὴ*, σ. 256. Ὁ ἀναφερόμενος ἀρχιερεὺς εἶναι ὁ Σωφρόνιος ὁ ἀπὸ Ἄρτης (1863-1887), τὸν ὁποῖο διαδέχθηκε ὁ γνωστὸς καὶ ἀπὸ τὰ ἐπιστημονικὰ του δημοσιεύματα Ἀνθμῖος Ἀλεξοῦδης ἀπὸ τὴ Μάδντο (Χ. Παπαγεωργιάδης, *Σύντομος Ἱστορία τῆς Ἀμισσηνῆς χώρας*, Φυλλάδιο Α', Ἀθήνα 1891, σ. 69). Ἡ Ἀμισός, ποῦ ἀποτελοῦσε ἔδρα τοῦ μητροπολίτη Ἀμασειᾶς, ὑπαγόταν διοικητικὰ στὸ βιλαέτι Τραπεζούντος (1864 κ.έ.), ἐνῶ ἡ Ἀμασειᾶ στὸ βιλαέτι τῆς Σεβαστείας. Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση κινήθηκαν, κατὰ τὸν Τοπαλίδη, Ὁ Πόντος, σ. 233, καὶ οἱ μητροπολίτες Χαλδίας, Νικοπόλεως καὶ Θεοδο-

Ἡ πρόταση ἐπίσης τοῦ Ἑλλήνα προξένου πρὸς τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνησις νὰ παρέμβει στὴν Ὑψηλὴ Πύλη καὶ νὰ ζητήσῃ νὰ διωχθοῦν οἱ Κιρκάσιοι ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου⁸⁴, δὲν ἦταν βέβαια δυνατόν νὰ βρεῖ τὴν ἀναμενόμενη ἀπήχηση στὴν Ἀθήνα. Ἐξάλλου οἱ συνέπειες ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση σὲ χριστιανικὲς περιοχὲς Κιρκασίων προσφύγων ἦταν ἕνα πολὺ σοβαρὸ πρόβλημα τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, τὸ ὁποῖο, παρόλο ποὺ ἄρχισε νὰ διεθνοποιεῖται ἀμέσως μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο⁸⁵, δὲν ἐπιδεχόταν ἀκόμα ἐξωτερικὲς παρεμβάσεις καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν ἀνίσχυρὴ Ἑλλάδα. Λίγα ὅμως χρόνια ἀργότερα, στὴ δεκαετία τοῦ 1870, τὸ πρόβλημα θὰ πάρει διπλωματικὲς διαστάσεις καὶ θὰ συνδεθεῖ μὲ μερικὲς ἀπὸ τὶς πιὸ σοβαρὲς κρίσεις τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα⁸⁶.

Μετὰ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 ἄρχισε νὰ σημειώνεται αἰσθητὴ ὕφεση στὸ μεταναστευτικὸ πυρετό. Αὐτὸ τουλάχιστον φαίνεται ἀπὸ τὴ δραστηρικὴ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μετακινούμενων ἀπὸ τὸν Πόντο πρὸς τὴ Ρωσία. Λίγο μεταγενέστερες πηγὲς ὑπολογίζουν ὅτι κάθε χρόνο ἔφευγαν στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 γιὰ τὸν Καυκάσο κάπου 15-20 ἑλληνικὲς οἰκογένειες⁸⁷. Σὲ ἀνάλογα χαμηλὰ ἐπίπεδα ὅμως φαίνονταν ὅτι κινούνταν τὰ ἴδια χρόνια καὶ οἱ ἀντιστρωφες ἀφίξεις τῶν μουσουλμάνων προσφύγων ἀπὸ τὸν Καυκάσο. Οἱ τελευταῖοι μάλιστα δὲν ἀφήνονταν πιά νὰ περιφέρονται ἀνεξέλεγκτοι στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες, ἀλλὰ προωθοῦνταν πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ πρὸς ἄλλες δυτικότερες περιοχὲς τῆς Ὀθωμανικῆς αὐ-

---

σιουπόλεως. Κατὰ τὴν ἔποψη, ὠστόσο, τοῦ τότε Ἑλλήνα προξένου Ναπολέοντα Μπέτσου, ἡ συμβολὴ τῶν μητροπολιτῶν Χαλδίας καὶ Νεοκαισαρείας στὸ ζήτημα ἦταν μᾶλλον ἀρνητικὴ (βλ. Παράρτημα Α', Ἔγγρ. 7). Ὁ Τοπαλίδης ἀναφέρει ὡς ἐπίσκοπο Νικοπόλεως τὸν Θεόφιλο. Τὴν ἐκκλησία, ὠστόσο, Νικοπόλεως ἐποίμαναν κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη ὁ Χριστόφορος (1830-1862) καὶ ὁ Ἱερεμίας (1864-1876), ἐνῶ γιὰ τὸ διάστημα 1862-1864 δὲν μνημονεύεται ἄλλο ὄνομα ἱεράρχη (*Ἱστορία καὶ Λαογραφία Ἐκκλ. ἐπαρχίας Κολωνίας καὶ Νικοπόλεως*, Καβάλα 1964, σ. 20).

84. Παράρτημα Α', Ἔγγρ. 4. Πρβλ. καὶ Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 4 (1867-1871), 17 Ὀκτωβρίου 1868.

85. Βλ. Richard Millman, *Britain and the Eastern Question, 1875-1878*, Ὁξφόρδη 1979, σσ. 39-40.

86. Αὐτὸ ἔγινε ὅταν ἡ Ὑψηλὴ Πύλη, γιὰ νὰ λύσει τὸ πρόβλημα τῆς στέγης καὶ τῆς ἀσφάλειας ἀπὸ τὴν ἀθρόα ἀφιξὴ τῶν προσφύγων, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὸ μουσουλμανικὸ στοιχεῖο σὲ μερικὲς συνοριακὲς περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας, προωθοῦσε ἐκεῖ τοὺς Κιρκάσιους μὲ συστηματικὸς ἐποικισμὸς, ὅπως π.χ. ἔκανε ἤδη ἀπὸ τὸ 1863 στὴ Μακεδονία, στὴ 1864-1878 στὴν Κύπρο καὶ ὅπως προσπάθησε ἐπίσης νὰ τὸ κάνει, τὸ 1867-1868, στὰ ἑλληνοτουρκικὰ σύνορα (Α.Υ.Ε./Π.Κ. 1873, 45/1, 23 Φεβρουαρίου 1873), καὶ τὸ 1874 στὴ Θεσσαλία. Γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν Κιρκασίων ἐποίκων στὰ Βαλκάνια βλ. Marc Pinson, «Ottoman Colonisation of the Circassians in Rumili after the Crimean War», *Études Balkaniques* 8/3, 1972, σ. 72. Γιὰ τὶς προσπάθειες ἐποικισμοῦ τῆς Θεσσαλίας μὲ Κιρκάσιους βλ. Ἀγγελικὴ Σφήκα-Θεοδοσίου, «Ἀπόπειρες ἐποικισμοῦ Κιρκασίων στὴ Θεσσαλία (1874-1876)», *Ἐγνατία/Ἐπιστ. Ἐπετ. Τμ. Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολ. Α.Π.Θ.* 1, 1989, σσ. 261-274, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ μὲ τὸ ζήτημα βιβλιογραφία.

87. P.R.O./F.O. 195/1329 (1880), 31 Αὐγούστου 1880.

τοκρατορίας. Το γεγονός, ωστόσο, αυτό δεν ήταν ικανό να κατάσιγάσει τις άνησυχίες των Έλλήνων προξένων, γιατί οι έστω χαμηλοί αριθμοί των Έλλήνων μετοίκων προέρχονταν κατά κανόνα από το παραγωγικό τμήμα του πληθυσμού (οι μετανάστες ήταν αγρότες και κυρίως εργάτες που άπασχολούνταν σε οικοδομικές εργασίες)⁸⁸. Δεν ήταν εξάλλου καθόλου βέβαιο ότι η διατήρηση του χαμηλού αριθμού των εκπατρισμών στο ελληνικό στοιχείο δεν θα άνατρεπόταν άργότερα με μιá ενδεχόμενη (και πιθανή, εξαιτίας των χρόνιων προβλημάτων τής περιοχής) άναζωπύρωση του μεταναστευτικού πυρετού.

Τις άνησυχίες των προξένων συμμερίζονταν και ή ήγεσία των ελληνικών κοινοτήτων: Ένα τμήμα του άνωτερου κλήρου, των λογίων και των ενδιαφερόμενων οικονομικών παραγόντων του Πόντου διέβλεπαν στις ελληνικές μετοικεσίες τόν κίνδυνο δημογραφικού και οικονομικού μαρασμού του ελληνικού στοιχείου τής βορειοανατολικής Μικράς Άσίας. Άπό τήν άλλη μεριά, και ή τύχη του Έλληνισμού στο ρωσοκρατούμενο Καύκασο επίσης δεν διαφαινόταν εδοίωνη. Μολονότι δεν είχαν άκόμη άρχίσει συστηματικές έκρωσιστικές προσπάθειες —που θά κορυφωθούν στη δεκαετία του 1880—, ή στάση των ρωσικών άρχών δεν ήταν γενικά ένθαρρυντική για τούς άλλοεθνείς έποίκους (τούς Γερμανούς, τούς Έλληνες και κυρίως τούς Άρμενίους), που διατηρούσαν πεισματικά τή θρησκευτική και τήν πολιτιστική τους αυτονομία. Οι άνησυχίες των Έλλήνων θά πρέπει βέβαια να συνδυαστούν και με τó γενικότερο κλίμα σλαβοφοβίας, που είχε άρχίσει να διακατέχει —μετά τήν έπικράτηση των πανσλαβιστικών κύκλων στην Πετρούπολη και τήν προβολή των ρωσικών προτιμήσεων προς τούς Βουλγάρους— πολλά άνώτερα στρώματα τής ελληνικής κοινωνίας, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Όθωμανική αυτοκρατορία⁸⁹.

Μέσα άπό τó πρίσμα αυτό θά πρέπει να εκτιμήσουμε και τούς προβληματισμούς τής ήγεσίας του Έλληνισμού του Πόντου πάνω στο τόσο όξυμένο τότε μεταναστευτικό πρόβλημα τής περιοχής. Για τούς προβληματισμούς αυτούς θά ήταν χρήσιμο ίσως να άναφερθώ άναλυτικότερα στη στάση που τήρησε ó ίδρυμένος τó 1872 ελληνικός σύλλογος τής Τραπεζούντας Ξενοφών⁹⁰. Τó έρώτημα, που τέθηκε κατά τή διάρκεια ειδικής συζήτησης των μελών του συλλόγου αυτού, είχε δύο σκέλη: α) Άν ήταν έπωφελέστερο «οί ένταῦθα Έλληνες» να μεταναστεύουν στην Ελλάδα ή να παραμένουν στους τόπους των προγόνων τους, και β) άν ó προορισμός των μεταναστών θά πρέπει να ήταν ή Ελλάδα ή ή Ρωσία. Στο πρώτο έρώτημα δόθηκε ή άπάντηση ότι είναι ώφελιμότερο οί Έλληνες να παραμένουν στις χῶρες που κατοι-

88. P.R.O./F.O. 195/953 (1869-1872), 7 Μαρτίου 1871.

89. Πρβλ. Anderson, *The Eastern Question*, σσ. 162, 168 κέ.

90. Άντ. Τερζοπούλου, «Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Τραπεζούντος 'Ο Ξενοφών», *Ποντιακή Στοά*, 1972-1974, σσ. 286-303.

κοῦσαν ἀπὸ αἰῶνες. Ἐνῶ, σὲ περίπτωσι ἀναγκαστικῆς ἐκ τῶν πραγμάτων μετανάστευσης, κρίθηκε ὅτι ἦταν προτιμότερο οἱ ἐκπατριζόμενοι νὰ ἐπιλέγουν ὅποιαδήποτε ἄλλη χώρα ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Ρωσία⁹¹.

Στὸ ἴδιο πνεῦμα κινεῖται καὶ ἓνα ἐνδιαφέρον ὑπόμνημα Ἑλλήνων ὑπηκόων καὶ μόνιμων κατοίκων τῆς Τραπεζούντας, ποῦ συντάχθηκε καὶ ὑποβλήθηκε τὸν Μάιο τοῦ 1872 στὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ἑλλάδος. Στὸ ὑπόμνημα, ποῦ τὸ ὑπέγραψαν οἱ Ἰωάννης Μεταξᾶς, Ν. Σ. Ξανθόπουλος, Γεώργιος Δομνηνός, Π. Κανδύλης καὶ Δημήτριος Κασφύκης, ποῦ ἀποτελοῦσαν καὶ τὴν «Ἐπιτροπὴ τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων», ἐπισημαίνονταν οἱ κίνδυνοι ἐκρωσισμοῦ τῶν μεταναστῶν καὶ ἡ ἀνάγκη, σὲ μιὰ τόσο κρίσιμη περίοδο, νὰ καλυφθεῖ ἡ θέση τοῦ Ἑλλήνα προξένου τῆς Τραπεζούντας, ποῦ παρέμενε κενὴ ἀπὸ τὸ 1868⁹².

Τὰ δραματικὰ γεγονότα ποῦ ἀκολούθησαν μὲ τὴν ἐκρηξὴ τοῦ ἐπόμενου Ρωσοτουρκικοῦ πολέμου τοῦ 1877-1878 ἀναστάτωσαν καὶ πάλι τοὺς χριστιανικοὺς πληθυσμοὺς τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν τῆς αὐτοκρατορίας, προκαλώντας νέο κύμα ἐκπατρισμῶν, προπάντων μεταξὺ τῶν Ἀρμενίων τῆς ὑπαίθρου⁹³. Ἡ θέση τῶν Ἀρμενίων —ποῦ εἶχαν καὶ αὐτὴ τὴ φορά (ὅπως καὶ

91. Κυριακὴ Μαμώνη, «Σωματιακὴ ὀργάνωσι τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴ Μικρὰ Ἀσία. Γ' Σὺλλογοὶ Καππαδοκίας καὶ Πόντου», ΔΚΜΣ 6, 1986-1987, σ. 188. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι γιὰ πρώτη φορά, ἔστω καὶ στὸ πλαίσιο τῶν ἐργασιῶν ἐνὸς συλλόγου, συζητεῖται τὸ ἐνδεχόμενο μετανάστευσης τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου στὴν Ἑλλάδα.

92. Α.Υ.Ε./Π.Κ.: 1872, 36/19: Ὑποπροξενεῖον Τραπεζούντος. Οἱ Ἑλληνες ὑπήκοοι τῆς Τραπεζούντας θὰ πρέπει μόλις νὰ πλησίαζαν τοὺς 100, ἀν κρίνουμε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ 1862 ψήφισαν στὴν πόλιν 72 Ἑλληνες ὑπήκοοι γιὰ τὴν ἐκλογή τοῦ τότε ὑποψηφίου βασιλιᾶ τῆς Ἑλλάδας Γεωργίου Α' (Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 3 (1860-1866), 29 Δεκεμβρίου 1862). Στους Ἑλληνες αὐτοὺς —τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς δὲν θὰ πρέπει νὰ αὐξήθηκε θεαματικὰ κατὰ τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1870— θὰ πρέπει νὰ συνυπολογιστοῦν καὶ οἱ ἐλάχιστοι Ἴόνιοι ὑπήκοοι, προστατευόμενοι τῆς Μ. Βρετανίας, ποῦ ἀπέκτησαν τὴν ἐλληνικὴ ὑπηκοότητα ἀμέσως μετὰ τὴν προσάρτησι τῆς Ἑπτανήσου. Κατάλογο τῶν Βρετανῶν καὶ Ἰονίων ὑπηκόων, ἀπὸ τὴν Κεφαλονιά κυρίως, ποῦ βρίσκονταν στὴν Τραπεζούντα στὰ 1858, βλ. στὸ Ρ.Ρ.Ο./Φ.Ο., ἀριθ. 524/10 (1854-1860, ἔγγρ. τῆς 17ης Ἰουλίου 1858). Ὁ Κεφαλονίτης γιαντρὸς Ἰωάννης Μεταξᾶς, ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα διακεκριμένα μέλη τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος τῆς Τραπεζούντας, εἶχε βρετανικὸ διαβατήριο ἀπὸ τὸ 1841 ὡς τὴν ἀπόκτησι τῆς ἐλληνικῆς ὑπηκοότητος (Ρ.Ρ.Ο./Φ.Ο. 524/10 (1854-1860), 17ης Ἰουλίου 1858). Ὁ Κερκυραῖος Δημήτριος Κασφύκης εἶχε ἐπίσης βρετανικὸ διαβατήριο ἀπὸ τὸ 1847 (Ρ.Ρ.Ο./Φ.Ο. 524/10 (1854-1860, ἔγγρ. τῆς 17ης Ἰουλίου 1858). Ὁ πατέρας τοῦ Θεόδωρου ἦταν ἀνάμεσα στους πρῶτους Βρετανοὺς ὑπηκόους (καὶ ὁ μόνος Ἴόνιος), ποῦ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Τραπεζούντα, πιθανῶν λίγο μετὰ τὴ διεύρυνσι τῶν τουρκοβρετανικῶν ἐμπορικῶν συμφωνιῶν τοῦ 1838 (Ρ.Ρ.Ο./Φ.Ο. 195/225 (1843-1844, ἔγγρ. τῆς 20ῆς Δεκεμβρίου 1844). Τέλος, ὁ Παναγιώτης Ματαράγκας ἦταν ὁ τελευταῖος, πρὶν ἀπὸ τὴ σύνταξι τοῦ ὑπομνήματος, ὑποπρόξενος τῆς Ἑλλάδος στὴν Τραπεζούντα. Οἱ Δομνηνός καὶ Ξανθόπουλος εἶχαν καὶ παλαιότερα (7 Ἀπριλίου 1858) ζητήσει τὴν παρέμβασι τοῦ ἐλληνικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν γιὰ τὴν εὐρυθμὴ λειτουργία τοῦ ἐλληνικοῦ προξενεῖου τῆς Τραπεζούντας: Α.Υ.Ε./Π.Κ./1858, 36/19: Ὑποπροξενεῖον Τραπεζούντος, ἀριθ. πρωτ. 665.

93. Τὸ πρόβλημα ἐπισημάνθηκε ἔγκαιρα ἀπὸ τὸν Ἑλλήνα ὑποπρόξενον στὴν Τραπεζούντα Ναπολέοντα Μπέτσο (Α.Υ.Ε./Π.Κ. 1877, 77/1,3, Προξενικά, 6 Ἰανουαρίου 1877, ἀλλὰ καὶ σὲ

στὸν πόλεμο τοῦ 1827-1828) ἐκτεθεῖ, ὑποστηρίζοντας τὰ προελαύνοντα ρωσικά στρατεύματα— ἐπιδεινώθηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1877, μετὰ τὴν ἀνακοπὴ τῆς ρωσικῆς προέλασης καὶ τὴν ἀνακατάληψη τῶν περιοχῶν ἀπὸ τοὺς Ὄθωμανοὺς⁹⁴. Σύμφωνα με ἐκτιμήσεις Βρετανοῦ αὐτόπτη μάρτυρα, τὸ καλοκαίρι τῆς χρονιᾶς ἐκείνης ἀφανίστηκαν κυριολεκτικὰ πάνω ἀπὸ ἑκατὸ χριστιανικά (κυρίως ἀρμενικά) χωριά ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Κούρδων καὶ τῶν Κιρκασίων ἀτάκτων καὶ ἀπὸ τὶς ἀναγκαστικὲς μετακινήσεις ἀμάχων καὶ στρατευμάτων⁹⁵. Προβλήματα ἀντιμετώπισαν καὶ τὰ χριστιανικά χωριά τῶν συνοριακῶν ρωσοκρατούμενων περιοχῶν ἀπὸ τὶς ἐχθροπραξίες, τὴν παλινδρομικὴ πορεία τῶν ἀντίπαλων στρατευμάτων καὶ τὶς ἀντιρωσικὲς ἐξεγέρσεις τῶν ντόπιων μουσουλμανικῶν πληθυσμῶν. Ἡ ἄδοξη π.χ. ὑποχώρηση τῶν Ρώσων στὴν ἐνδοχώρα, κατὰ τὴ ναυτικὴ ἐπιχείρηση τοῦ ὀθωμανικοῦ στόλου στὰ παράλια τῆς Ἀμπχαζίας, τὸν Μάιο τοῦ 1877, ἀλλὰ καὶ ἡ φιλοτουρκικὴ ἐξέγερση τῶν Ἀμπχαζίων, προκάλεσαν τὸν πανικὸ τῶν σχετικὰ πρόσφατα ἐγκαταστημένων χριστιανῶν ἐποίκων τῆς περιοχῆς τοῦ Σουχοῦμ, τὴν ἐγκατάλειψη τῶν χωριῶν τους καὶ τὴ λεηλασία τους ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς ἄτακτους Κιρκάσιους καὶ Λαζοὺς συμμάχους τῶν Τούρκων⁹⁶.

Οἱ βιαιότητες ποὺ σημειώθηκαν κατὰ τὶς καταστροφικὲς ἐπιδρομὲς τῶν Κιρκασίων καὶ Κούρδων στὰ χριστιανικά (κυρίως ἀρμενικά) χωριά δυτικὰ τοῦ Κάρς, προκάλεσαν, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1877, τὴν θαρραλέως διαμαρτυριὲς τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ἀρμενίων βουλευτῶν τοῦ νεοσύστατου Ὄθωμανικοῦ Κοινοβουλίου. Ἡ πρωτοβουλία αὐτὴ μάλιστα θεωρεῖται ὡς ἡ πρώτη χρονο-

ἀλλεπάλληλες ἀναφορὲς (τῆς περιόδου Ἰανουαρίου-Σεπτεμβρίου) τῶν ξένων προξένων· βλ. π.χ. P.R.O./F.O. 195/1100 (1876), 1141 (1877) 14 Ἰουλίου, 1187 (1878). Ὁ Μπέτσος ὑπηρετήσε ὡς ὑποπρόξενος στὴν Τραπεζοῦντα ἀπὸ τὶς 22 Μαΐου 1876 ὡς τὸν Ἰούλιο τοῦ 1881. Ὅρισμένα στοιχεία γιὰ τὶς ἐκεῖ δραστηριότητές του βλ. στοῦ Στάθη Πελαγίδη, «Ἡ κρίση τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 στὴ μητρόπολη Τραπεζοῦντας: Νέα στοιχεία. Ὁ ἀγνωστος ρόλος τοῦ ἑλληνικοῦ ὑποπροξενείου Τραπεζοῦντας», *Πρακτικὰ ΣΤ' Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 79-89.

94. Allen - Muratoff, *Caucasian Battlefields*, σ. 148, 149. Ἡ φιλορωσικὴ στάση τῶν Ἀρμενίων ἐξαρτήθηκε καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι μετὰ τῶν προφυλακῶν τῶν ρωσικῶν στρατευμάτων ὑπηρετοῦσαν χιλιάδες Ἀρμένιοι σὲ εἰδικὲς μονάδες με διοικητὲς γ'ωστούς Ἀρμένιους στρατηγούς (Lazarian, Ter-Goukassian κ.ἄ.) ὑπὸ τὴ γενικὴ ἀρχιστρατηγεῖα Ἀρμενίου στρατάρχη, τοῦ βετεράνου τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου Loris Melikian (Melikov). Γιὰ τὴ σταδιοδρομία τους, βλ. πρόχειρα Pasdermajian, *Histoire*, σσ. 317-318, καί, γιὰ τὴ στρατιωτικὴ τους δράση, Allen-Muratoff, *δ.π.*, σσ. 117 κ.ἑ., 135 κ.ἑ., 141 κ.ἑ., 163 κ.ἑ., 172 κ.ἑ., 187 κ.ἑ., 204 κ.ἑ.

95. Walker, *Armenia*, σ. 110. Γιὰ τὰ δεινοπαθήματα τῶν κατοίκων τοῦ Ἐρζερούμ καὶ τοῦ Κάρς κατὰ τὸν πόλεμο καὶ τὶς περιπέτειες τῶν κατοίκων στὶς ἐκκλησιαστικὲς ἐπαρχίες Θεοδοσιουπόλεως, Χαλδίας, Κολωνείας, Νεοκαίσαρειας καὶ Ἀγκύρας, βλ. Βαζελιώτης, «Οἱ Ἑλληνας», σσ. 360-361.

96. Τὴν ἐπιχείρηση καὶ τὶς συνέπειές της, ἀλλὰ καὶ ἀνάλογες τουρκικὲς ἐπιθέσεις στὰ ρωσοκρατούμενα παράλια τῆς Ἀμπχαζίας, περιγράφουν οἱ Allen - Muratoff, *δ.π.*, σσ. 127-129, 154-155.

λογικά επίσημη προβολή του 'Αρμενικού Ζητήματος στην 'Οθωμανική αυτοκρατορία⁹⁷. Τα δεινά των χριστιανών εξάλλου του ανατολικού Πόντου έδωσαν την ευκαιρία στους Ρώσους να επιβάλουν στη Συνθήκη του 'Αγίου Στεφάνου (1878) ειδικό άρθρο (άρθρ. 16), που προέβλεπε τη ρωσική στρατιωτική παρουσία στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, για την προστασία των χριστιανών κατοίκων από τις επιδρομές των Κούρδων και των Κιρκασίων⁹⁸. Όπως είναι όμως γνωστό, κατά την αναθεώρηση της Συνθήκης του 'Αγίου Στεφάνου στο Βερολίνο (13 'Ιουλίου 1878), το άρθρο αυτό απαλείφθηκε, και ή διαφύλαξη της ζωής και της περιουσίας των χριστιανών αφέθηκε και πάλι στην καλή θέληση της Πύλης και στις διακριτικές παρεμβάσεις των Δυνάμεων, ιδιαίτερα της Μεγάλης Βρετανίας. Μερικές, ωστόσο, από τις βορειοανατολικές επαρχίες της 'Οθωμανικής αυτοκρατορίας (ανατολικό Λαζιστάν, Βατούμ, Κάρς, 'Αρταχάν, Μπαγιαζίτ) παραχωρήθηκαν με τη συνθήκη του Βερολίνου στη Ρωσία. Έτσι ένα μέρος του χριστιανικού στοιχείου των περιοχών αυτών υπάχθηκε πλέον στην τσαρική διοίκηση⁹⁹.

Οι νέες ρωσικές κατακτήσεις ενθάρρυναν και πάλι τις μαζικές μετοικεσίες προς τα ανατολικά, προπάντων μεταξύ των 'Αρμενίων. Από την άλλη όμως μεριά, προκάλεσαν και νέες εξόδους μουσουλμανικών πληθυσμών (ιδίως εκείνων που είχαν αναμειχθεί στις αντιρωσικές εξεγέρσεις) από τις νέες ρωσικές κτήσεις της 'Υπερκαυκασίας προς τα όθωμανικά έδαφη. Οι πληθυσμιακές αυτές ανταλλαγές υποβοηθήθηκαν και από τις ειδικές τουρκορωσικές συμφωνίες, που πέρασαν στο Πρωτόκολλο της Κωνσταντινούπολης της 8ης Φεβρουαρίου 1879 και που προέβλεπαν τη δυνατότητα μετανάστευσης των κατοίκων των παραχωρούμενων εδαφών στις δύο όμορες επικράτειες. Με βάση το Πρωτόκολλο αυτό, όσοι μουσουλμάνοι ήθελαν μπορούσαν να εκποιήσουν την περιουσία τους και να καταφύγουν στην 'Οθωμανική αυτοκρατορία μέσα σε διάστημα τριών ετών¹⁰⁰. Οι δέκα άγγλικές «Γαλάζιες Βίβλοι» (Blue Books), που εκδόθηκαν μεταξύ του 1879 και του 1881 αναφορικά με τον πόλεμο του 1877-1878 και τις συνέπειές του, περιέχουν πλήθος βρετανικών προξενικών εκθέσεων για την εγκατάσταση δεκάδων χιλιάδων

97. Paul Fesch, *Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid*, Παρίσι 1907 (ανάτ. Νέα 'Υόρκη 1971), σ. 313. Πρβλ. Α. Ο. Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885*, Urbana Ill. 1938, σσ. 58-59. Για την πρωτοβουλία των 'Ελλήνων βουλευτών βλ. Ι. Κ. Hassiotis, «Grecija i Armjanskij Vopros», στην *Armjanski Vopros Ensiklopedija*, έπιμ. Κ. S. Houdaverdian, 'Εριβάν 1991, σσ. 152-153.

98. Walker, *δ.π.*, σσ. 111-112.

99. Gabriel Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, τόμ. 3 (1856-1878), Παρίσι 1902, σσ. 190-191, τόμ. 4 (1878-1902), Παρίσι 1903, σσ. 270-272. 'Η Μ. Βρετανία ανέλαβε την υποχρέωση της εποπτείας των διοικητικών μεταρρυθμίσεων στις ανατολικές επαρχίες της 'Οθωμανικής αυτοκρατορίας με την ειδική σύμβαση που υπέγραψε με την Πύλη και που άφορούσε τη στρατιωτική κατοχή της Κύπρου: Β. Η. Sumner, *Russia and the Balkans, 1870-1880*, Λονδίνο 1962, σ. 668, 547. Πρβλ. Walker, *δ.π.*, σσ. 114-117.

100. Noradounghian, *δ.π.*, τόμ. 4 (1878-1902), σσ. 206-207.

Κιρκασίων, Ἀμπχαζίων και Λαζών προσφύγων στην ὀθωμανική ἐπικράτεια, καθώς επίσης και γιά τις καταστροφικές συνέπειες πού είχαν οί πληθυσμιακές ἐκείνες ἀναστατώσεις στους πληθυσμούς τῶν ἀνατολικῶν κυρίως βιλαετιῶν τῆς αὐτοκρατορίας¹⁰¹.

Ὅπως ἦταν ἐπόμενο, οί ἀναστατώσεις αὐτές ἀνοιξαν τὸ δρόμο σέ νέους ἐκπατρισμούς χριστιανῶν κατοίκων ἀπὸ τὸν Πόντο πρὸς τὰ ἐκκενούμενα χωριά τῶν μουσουλμάνων τοῦ ρωσοκρατούμενου Καυκάσου. Ὁ Τοπαλίδης μάλιστα ἀναγράφει και τις ἐπαρχίες ἀπὸ ὅπου ἔφυγαν οί δεκάδες χιλιάδες (ὅπως ὑποστηρίζει) Ἕλληνες μετανάστες γιά τις παλιές, ἀλλὰ και γιά τις νέες ρωσικές κτήσεις (πρὸς τὰ Κυβερνεῖα τῆς Μαύρης Θάλασσας και τοῦ Ἀντικαυκάσου), δηλαδή ἀπὸ τις ἐπαρχίες Τραπεζούντας, Ροδόπολης, Χαλδίας, Θεοδοσιούπολης, Κολωνείας, Νεοκαισάρειας και Ἀμάσειας¹⁰².

Πάντως, τὸ κύμα φυγῆς δὲν πῆρε μαζικὸ χαρακτήρα πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 και τις ἀρχές τῆς ἐπόμενης. Τὴν ἀνοιξη τοῦ 1880 ἡ φημολογία γιά μιὰ γενικὴ σχεδὸν ἀπόφαση τῶν Ἑλλήνων και τῶν Ἀρμενίων τῶν περιοχῶν μεταξὺ τῆς Σαμψούντας και τῆς Κερασούντας νὰ μεταναστεύσουν στὸ ρωσοκρατούμενο Καύκασο ἦταν σὲ τέτοιο βαθμὸ διαδεδομένη, ὥστε νὰ ζητήσει ὁ Βρετανὸς πρόξενος στὴν Τραπεζούντα Alfred Biliotti ἀπὸ τὴν κυβέρνησή του νὰ τοῦ ἐξασφαλίσει εἰδικὴ ἄδεια ἀπὸ τὴν Πύλη, γιά νὰ περιοδεύσει ὁ ἴδιος στὸ δυτικὸ Πόντο προκειμένου νὰ σχηματίσει ἀκριβέστερη εἰκόνα γιά τὸ πρόβλημα. Σύμφωνα με πληροφορίες τοῦ ἴδιου, τὸ κλίμα τῆς φυγῆς ἦταν τόσο ἔντονο, ὥστε μόνο ἀπὸ τὸ χωριὸ τῆς ἐπαρχίας Κερασούντας Πουλαντζῆκ ἐτοιμάζονταν νὰ μεταναστεύσουν στὴ Ρωσία οί 300 ἀπὸ τις 450 ἑλληνικές του οἰκογένειες¹⁰³. Παράλληλα ὁ Biliotti προχώρησε και σὲ διαβήματα πρὸς τὸν Γενικὸ Διοικητὴ τοῦ βιλαετιοῦ τῆς Τραπεζούντας Sirgi πασά, ζητώντας τὴν ἐφαρμογὴ ἐπειγόντων μέτρων γιά τὴν ἀνακούφιση τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν και τὴν ἀναστολὴ τῶν μεταναστεύσεων¹⁰⁴.

101. Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, 5 (1878-1882) passim.

102. Τοπαλίδης, *Ὁ Πόντος*, σ. 115.

103. Ρ.Ρ.Ο./F.O. 195/1329 (1880), ἔγγρ. τῆς 30ης Ἀπριλίου, 12, 20 και 29 Μαΐου 1880. Ὁ λεβαντίνος Alfred Biliotti ἄρχιζε τὴ σταδιοδρομία του ὡς κληρικὸς στὸ βρετανικὸ ὑποπροξενεῖο τῆς Μάκρης τὸ 1849. Τὰ ἐπόμενα χρόνια ὑπῆρξε ὡς διερμηνέας και γραμματέας στὸ βρετανικὸ ὑποπροξενεῖο τῆς Ρόδου (1850), ὡς ἄμισθος ὑποπρόξενος (1856) και ὡς πρόξενος (1861-1863): Foreign Office List 1905, ὅπου και ἄλλα στοιχεῖα γιά τὴ διπλωματικὴ του καριέρα. Σύντομη ἀναφορὰ στις δραστηριότητές του (προξενικές και κυρίως ἀρχαιολογικές) στὴ Ρόδο κάνει ὁ Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου, *Ἱστορία τῆς Ρόδου. Ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ἕως τὴν ἐνωμάτωση τῆς Δωδεκανήσου* (1948), Ἀθήνα 1972, σ. 423. Γιά τις σχέσεις του με τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς θητείας του στὴν Κρήτη (1885-1898) βλ. Λιλὴ Μακράκη, *Ἐλευθέριος Βενιζέλος, 1854-1910. Ἡ διάπλωση ἐνὸς ἐθνικοῦ ἠγέτη*, Ἀθήνα 1992, passim.

104. Ρ.Ρ.Ο./F.O. 195/1329 (1880), ἀναφορὲς τῆς 12ης Ἰουνίου και κυρίως τῆς 29ης Ὀκτω-

Ἡ περιοδεία τοῦ Βρετανοῦ προξένου στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ βιλαετιοῦ τῆς Τραπεζούντας (καὶ συγκεκριμένα στὶς ἐπαρχίες τῆς Κερασούντας, τῆς Οἰνόνης, τοῦ Τσαρσμπᾶ, τῆς Σαμψούντας καὶ τῆς Μπάφρας) ἔγινε στὸ διάστημα μεταξὺ τοῦ Ἰουλίου καὶ τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1880, μὲ μερικά σύντομα βέβαια διαλείμματα ἐπιστροφῆς στὴν Τραπεζούνα¹⁰⁵. Πραγματοποιήθηκε δηλαδή μετὰ τὴν ἐγκατάσταση στὶς πιδὲ πάνω περιοχὲς τῶν χιλιάδων Λαζῶν προσφύγων ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ Λαζιστάν, τὸ ὁποῖο ἐκχωρήθηκε, ὅπως εἶπαμε, στὴ Ρωσία μὲ τὴ Συνθήκη τοῦ Βερολίνου. Τὶς διαπιστώσεις του ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του ἐπαφὴ μὲ τὸ χῶρο καὶ τοὺς ἀνθρώπους ὁ Biliotti τὶς ἀνακοίνωσε στὴ βρετανικὴ πρεσβεία τῆς Κωνσταντινούπολης στὶς 23 Ὀκτωβρίου: Σύμφωνα μὲ τὶς ἐκτιμήσεις τοῦ Βρετανοῦ προξένου ἡ δυσαρέσκεια ἀνάμεσα στοὺς μουσουλμανικοὺς καὶ χριστιανικοὺς πληθυσμοὺς ἀπὸ τὰ χρονίζοντα —οἰκονομικῆς κυρίως φύσεως— προβλήματα τῆς περιοχῆς, στὰ ὁποῖα ἡ κυβέρνησις δὲν φαινόταν διατεθειμένη νὰ δώσει λύση, ἦταν διάχυτη καὶ ἔντονη. Ἄλλὰ ἐνῶ οἱ μουσουλμάνοι ἀντιμετώπιζαν μοιρολατρικὰ τὴν κατάστασις, ἐναποθέτοντας, κατὰ τὸ Biliotti πάντα, τὶς ἐλπίδες τους στὴν παρέμβασις τῆς Μεγάλης Βρετανίας, οἱ χριστιανοὶ ἐπέλεξαν τὴ λύσις τῆς φυγῆς. Ἡ στάσις ἐξἄλλου καὶ τῶν χριστιανῶν καὶ τῶν μουσουλμάνων κατοίκων τῆς περιοχῆς ἐπηρεαζόταν καὶ ἀπὸ τὴ γενικὴ ἀντίληψις ὅτι οἱ Ρῶσοι θὰ καταλάμβαναν ἀναπόφευκτα καὶ μᾶλλον σύντομα ὅλα τὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Οἱ χριστιανοὶ πίστευαν ἐπιπλέον ὅτι ἡ μετανάστευσις θὰ τοὺς ἀπάλλασσε ἀπὸ τὶς οἰκονομικὰς ἀπαιτήσεις τῆς Πύλης καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευσιν τοῦ ὑφίσταντο οἱ ἀσθενέστερες οἰκονομικὰ τάξεις ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς τοπικοὺς μουσουλμάνους ἀγάδες, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένους χριστιανοὺς¹⁰⁶.

Ἀνάλογες ἦταν καὶ οἱ ἐκτιμήσεις τοῦ Ἑλληνα προξένου στὴν Τραπεζούνα Ναπολέοντα Μπέτσου. Ὁ Μπέτσος, ἀντλώντας μᾶλλον τὶς πληρο-

βρίου 1880. Πρβλ. καὶ Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 5 (1878-1882), 22 Ἰουνίου 1880. Ὁ Giritli Sirri πασὰς ἀπὸ τὴν Κρήτη διατέλεσε Γενικὸς Διοικητὴς τοῦ βιλαετιοῦ τῆς Τραπεζούντας ἀπὸ τὸ 1879 ὡς τὸ 1884, μὲ διαλείμματα ἀνάκλησις καὶ ἐπαναδιορισμοῦ του. Ὁ κατάλογος τῶν Τούρκων διοικητῶν τῆς Τραπεζούντας ποὺ δημοσιεύει ὁ Cumhuriyet Odabaşoğlu, Trabzon 1869-1933 Yılları Yaşantısı, Ἄγκυρα, χ.χ., σ. 169, δὲν ταυτίζεται μὲ τὶς πληροφορίες ποὺ ἔχω ἀπὸ τὶς ἐκθέσεις τῶν Βρετανῶν, τῶν Ἑλλήνων καὶ ἰδίως τῶν Γάλλων προξένων. Ἐπειδὴ οἱ πρόξενοι ἀναφέρονται κατὰ κανόνα στὴν ἡμερομηνία ἀφίξης στὴν Τραπεζούνα τῶν Τούρκων διοικητῶν καὶ τῆς οδσιαστικῆς ἀνάληψις τῶν καθηκόντων τους, γι' αὐτὸ θεωρῶ τὶς πληροφορίες τους περισσότερο ἀξιόπιστες.

105. P.R.O./F.O. 195/1329 (1880), ἀναφορὰς ἀριθ. 29-39. Πρβλ. καὶ τὰ ὑπομνήματα τοῦ Γάλλου προξένου Amédée Querry, ὁ ὁποῖος παρακολουθοῦσε, ὅπως φαίνεται, μὲ ἐνδιαφέρον τὶς κινήσεις τοῦ Βρετανοῦ συναδέλφου του, χρησιμοποιοῦντας μάλιστα τὶς πληροφορίες ποὺ συγκέντρωνε ἐκεῖνος: Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, 5 (1878-1882), 27 Αὐγούστου 1880.

106. P.R.O./F.O. 195/1329 (1880), ἔγγρ. τῆς 23ης Ὀκτωβρίου 1880. Πρβλ. καὶ ἀνάλογη ἀναφορὰ τῆς 31ης Αὐγούστου τοῦ ἴδιου χρόνου.

φορίες του από την ίδια πηγή (τόν Biliotti)¹⁰⁷, έστελνε, με άλλαεπάλληλα ύπομνήματά του πρὸς τὸν Χαρίλαο Τρικούπη, ἀνησυχητικά στοιχεία γιὰ τὶς μεταναστεύσεις Ἑλλήνων κατοίκων τῶν ἴδιων περιοχῶν, ὑπογραμμίζοντας τὸν «ἐνσκήψαντα κίνδυνον» γιὰ τὸν Ἑλληνισμό ἀπὸ τὸ κύμα ἐκεῖνο τῆς μαζικῆς φυγῆς. Ἀπὸ τοὺς μετανάστες, γράφει, ἄλλοι ἔφευγαν κρυφά, μὲ εἰδικὰ ναυλωμένα πλοίαρια, ἀπὸ τὰ χωριά τῆς Φάτσας, τῆς Οἰνόςης καὶ τῶν Κοτυώρων, μὲ προορισμὸ τὰ παράλια τοῦ ρωσοκρατούμενου Λαζιστάν, καὶ ἄλλοι μετακινούνταν διὰ ξηρᾶς ἀπὸ τὰ χωριά τῆς Ἀργυρούπολης πρὸς τὴν περιοχή τοῦ Κάρς. Τὴν ἀνοιξή τοῦ 1880 εἶχαν ἤδη φτάσει στὸ Κάρς καὶ ἐτοιμάζονταν γιὰ μόνιμη ἐκεῖ ἐγκατάσταση 100 περίπου ἑλληνικὲς οἰκογένειες¹⁰⁸.

Οἱ ἑκπατρισμοὶ αὐτοὶ ἀπειλοῦσαν μὲ ἐρήμωση ὀρισμένες περιοχὲς τῆς ἐνδοχώρας. Ἰδιαίτερα ἀνησυχητικὴ ἦταν ἡ εἰκόνα τῶν ἑλληνικῶν χωριῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας τῆς Θεοδοσιούπολης (Ἐρζερούμ): Οἱ κάτοικοι, ἀποφασισμένοι νὰ ἐγκαταλείψουν ὀριστικὰ τὶς ἐστίες τους, ἀρνήθηκαν νὰ ἀναβάλουν τὴ μετοικεσία τους, παρὰ τὶς ὑποσχέσεις γιὰ παροχὴ εὐφορων γαιῶν ἐκ μέρους τῆς ἐκκλησιαστικῆς τοῦς ἡγεσίας. Ἡ ἀπόγνωση τοῦ ἐπισκόπου Παΐσιου, ποὺ τοὺς συνόδεψε ὡς τὸ μεθοριακὸ χωριὸ Χασὰν Καλέ, μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ τοὺς μεταπέσει, ἦταν μεγάλη: «Ἐμεῖς θὰ πᾶμε ὅπου εἶναι ἡ πίστις μας», ἦταν ἡ στερεότυπη ἀπάντησή τους στὶς ἐκκλήσεις του νὰ ἐπιστρέψουν στὴ γῆ τῶν πατέρων τους¹⁰⁹.

Ἡ ἴδια προτεραιότητα φαίνεται ὅτι ὑπερίσχυσε καὶ στὴν περίπτωσι τῶν Κρωμαίων ἐποχιακῶν ἐργατῶν ποὺ ἐργάζονταν στὴ Ρωσία. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐκτίμησι ἐνὸς λογίου Κρωμαίου τῆς ἐποχῆς, οἱ κίνδυνοι ἀφελληνισμοῦ τους ἀπὸ τὴν ἐκρωσιστικὴ πολιτικὴ τῶν πανσλαβιστῶν στὸν Καύκασο ἦταν γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους ἀκατανόητοι: «Ματαιῶς ἤθελε προσπαθῆσι τις νὰ ἀποδείξει αὐτοῖς ὅτι ἡ Ρωσία εἶναι ἐχθρὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐνόσω διώκει τὴν ἑλληνίδα γλώσσαν καὶ τὰ ἑλληνικά γράμματα. Θὰ ἐλάμβανεν εἰς ἀπάντησιν ὅτι οὐδὲν σημαίνει, ἀφοῦ αὕτη ἔχη τὴν αὐτὴν μὲ ἡμᾶς θρησκείαν»¹¹⁰.

107. Πρβλ. Παράρτημα Α', ἔγγρ. 6, ὅπου ὁ Μπέτσος ὑπογραμμίζει τὴ στενὴ συνεργασία του μὲ τὸν Biliotti στὸ πρόβλημα τῶν μετοικεσιῶν.

108. Α.Υ.Ε./Π.Κ./1880, 45/1, 4 καὶ 8 Μαΐου (=Παράρτημα Α', ἔγγρ. 7). Πρβλ. Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, 5 (1878-1882), 25 Μαΐου καὶ 4 Ἰουνίου.

109. Τὸ ἐπεισόδιο ἀφηγεῖται ὁ Τοπαλίδης, *δ.π.*, σ. 234 (τὴν ἐκ διαμέτρου ἀντίθετη ἀποψη τοῦ προξένου Νικολάου Φουντούλη γιὰ τὸ ρόλο τοῦ ἐπισκόπου Θεοδοσιουπόλεως, τὸν ὁποῖο κατηγορεῖ καὶ γιὰ χρηματισμὸ ἐκ μέρους τῶν Ρώσων, βλ. Παράρτημα Α', ἔγγρ. 8). Ἄλλοι πάλι ἱεράρχες φρόντιζαν νὰ ἀποτρέψουν μιὰ τέτοια ἐξέλιξη, μὲ τὴν προστασία — μὲ ποικίλες παραστάσεις καὶ ἐνέργειες — τοῦ ποιμνίου τους ἀπὸ τὴ ληστρικὴ δραστηριότητα τῶν Λαζῶν καὶ τῶν Κιρκασίων προσφύγων. Γιὰ τὸ ρόλο στὸν τομέα αὐτὸν τοῦ μητροπολίτη Τραπεζοῦντος Γρηγορίου Καλλιῆ, βλ. Α.Υ.Ε./Π.Κ./1882, Γ/1. Πρβλ. καὶ Χρυσάνθης, *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, Ἀθήνα 1933, σσ. 642-643.

110. «Ἡ Κρῶμα γεωγραφικῶς, ἐθνολογικῶς, ἐκπαιδευτικῶς, θρησκευτικῶς καὶ ἠθικῶς ἐξεταζομένη», *Ξενοφάνης* 5, 1907-1908, σ. 346.

Μέσα στο κλίμα αυτό φαίνεται ότι ώριμασε και η ιδέα της εγκατάστασης 'Ελλήνων μεταναστών από τον Πόντο στην 'Ελλάδα, μια ιδέα, πού, όπως είδαμε και πιο πάνω, συζητιόταν στις αρχές της δεκαετίας του 1870. 'Η λύση αυτή φαινόταν τώρα ρεαλιστική, επειδή συνδυάζονταν με τις προοπτικές που άνοιγε η προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος (1881-1882). Στην κατάσταση μάλιστα του σχεδίου αυτού (που άπασχολούσε τα ήγετικά στελέχη των ελληνικών κοινοτήτων του Πόντου)¹¹¹ είχαν, φαίνεται, ανάμειξη και οι Βρετανοί. Έτσι τουλάχιστον δείχνει η στάση του Biliotti, πού δεν έκρυβε την ικανοποίησή του με τον προσανατολισμό του ελληνικού στοιχείου, πού ήθελε να εγκαταλείψει τον Πόντο, από τη Ρωσία προς την 'Ελλάδα¹¹². 'Αλλωστε οι 'Ελληνες, υποστήριζε ο Biliotti, δεν μετανάστευαν στη Ρωσία από ιδιαίτερη συμπάθεια προς τους Ρώσους, αλλά γιατί οι ρωσικές κτήσεις άποτελούσαν την πλησιέστερη διέξοδο. 'Η καρδιά τους και οι συμπάθειές τους ήταν στραμμένες προς την 'Ελλάδα, άρκει να ξβρισκαν εκεί γη για καλλιέργεια και μέρος από τις διευκολύνσεις πού τους πρόσφεραν οι Ρώσοι¹¹³. Είναι πάντως άξιοσημείωτο τó γεγονός ότι, προτού άκόμη έκδηλωθει όποιαδήποτε κίνηση εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης για την προσέλκυση 'Ελληνοποντίων στον έλλαδικό χώρο, δύο ιερείς από τó Καραχισάρ και ένας από τó 'Ορντού, είχαν επισκεφθεί για λογαριασμό 300 οικογενειών την 'Ελλάδα, για να διαπιστώσουν τις δυνατότητες μιας μόνιμης εγκατάστασής τους εκεί. Παράλληλα, ό 'Ελληνας πρόξενος 'Αριστείδης Παπαδόπουλος σέ άπόλυτο συντονισμό με τó Βρετανό συνάδελφό του, πρόβρθησε σέ συγκεκριμένες προτάσεις προς την κυβέρνηση του, οι όποιες δεν βρήκαν μάλλον καμία άπήχηση¹¹⁴.

Τελικά, ύστερα από τα άλλεπάλληλα ύπομνήματα των 'Ελλήνων προξένων της Τραπεζούντας, ή ελληνική κυβέρνηση άρχισε να δείχνει κάποιο

111. Οι άπόψεις αυτές διατυπώνονται σέ έπιστολή του 'Ελληνα ύπηκόου Κυριάκου Διονυσιάδη από τó 'Ερζερούμ (διερμηνεία στο έκει ρωσικό προξενείο, κατά προφορική πληροφορία της οικογένειας Α. Διονυσιάδη) προς τόν τότε πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη 'Ανδρέα Κουντουριώτη: Α.Υ.Ε./Π.Κ./1881, 45/1: *Περί μεταναστεύσεως όμογενών εκ Ρωσίας εις Θεσσαλίαν*, 27 'Ιουνίου 1881.

112. Βλ. Παράρτημα Α', έγγρ. 7.

113. Ρ.Ρ.Ο./Φ.Ο. 195/1381 (1881), έγγρ. της 20ής 'Ιουλίου 1881. Πρβλ. και δσα από τó 1862 σημείονε ό Γάλλος πρόξενος Prus, για την άπήχηση πού είχε ή ελληνική προπαγάνδα άνάμεσα στους 'Ελληνες του Πόντου «*épondant mieux qu'elle on doit le reconnaître aux instincts toujours vivaces de nationalité d'un élément considérable de la population*»: Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 3 (1860-1866), έγγρ. της 8ης Φεβρουαρίου 1862.

114. Ρ.Ρ.Ο./Φ.Ο. 195/1381 (1881), 29 Νοεμβρίου. Πρβλ. και δσα σχετικά σημειώνε ό πρόξενος Φουντούλης στά 1883 (Παράρτημα Α', έγγρ. 8). Για τις προσπάθειες εγκατάστασης 'Ελλήνων του Πόντου στην 'Ελλάδα βλ. την έκτενή, ένδιαφέρουσα εργασία του 'Ισαάκ Λαυρεντίδη, «'Η κατά τó 1895-1907 μετοικεσία 'Ελλήνων Ποντίων του Καυκάσου εις 'Ελλάδα», *Άρχειον Πόντου* 31, 1971-1972, σσ. 450-514, όπου και λεπτομέρειες για την τραγική κατάληξη του έγχειρήματος.

ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις συνθήκες που επικρατούσαν στον Πόντο και τα προβλήματα που δημιουργούσε η φυγή του ελληνικού πληθυσμού προς τον Καύκασο. Τόν Μάιο του 1880 ο Χαρίλαος Τρικούπης ανέθεσε στην ελληνική πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη να ενημερώσει το Σουλτάνο και τον Οικουμενικό Πατριάρχη για την κατάσταση στον Πόντο και τις ελληνικές ανησυχίες για τις μεταναστεύσεις του εκεί ελληνικού στοιχείου. Ο Έλληνας πρωθυπουργός ζητούσε επίσης να τον πληροφορήσουν αν και η βρετανική Πρεσβεία έκανε κάποια ανάλογα διαβήματα για τη βελτίωση των συνθηκών της ζωής των πληθυσμών των περιοχών αυτών¹¹⁵.

Παράλληλα, ωστόσο, με τις άπομπτικές πρωτοβουλίες των Έλλήνων —οι όποιες όμως δεν φαίνεται να προχώρησαν σε ικανοποιητικό βαθμό¹¹⁶— και των Βρετανών εντεινόνταν και από την πλευρά των Ρώσων οι προσπάθειες για την προσέλευση και νέων μετοίκων από τον Πόντο με τη μέθοδο των ποικίλων διευκολύνσεων. Φαίνεται μάλιστα ότι από τις αρχές της δεκαετίας του 1880 οι Ρώσοι άρχισαν να ενδιαφέρονται περισσότερο για τους Έλληνες παρά για τους Άρμένιους μετανάστες. Το γεγονός δεν πέρασε άπαρητηρητο από τους ξένους παρατηρητές: Τόν Ιούνιο του 1881 ο Βρετανός πρόξενος επαναλάμβανε παλαιότερα διατυπωμένες ύποψεις του ότι τελικά οι Ρώσοι δεν επιδίωκαν τη μετακίνηση του αρμενικού στοιχείου από τις ανατολικές επαρχίες της Όθωμανικής αυτοκρατορίας προς την Ύπερκαυκασία, αλλά ότι, αντίθετα, προτιμούσαν την παραμονή του στα λεγόμενα αρμενικά βιλαέτια. Ο λόγος αυτής της αλλαγής ήταν καθαρά πολιτικός: Ήθελαν να διαθέτουν στα βιλαέτια αυτά συμπαγείς αρμενικούς πληθυσμούς, για να μπορέσουν στο μέλλον να χρησιμοποιήσουν το πρόσχημα της απελευθέρωσής τους από τον τουρκικό ζυγό για να επιτύχουν τη δική τους παραπέρα επέκταση προς τα δυτικά¹¹⁷. Ένας άλλος επίσης λόγος αυτής της στροφής συνδεόταν με την αλλαγή της ρωσικής πολιτικής, μετά την άνοδο στον τσαρικό θρόνο του Άλεξάνδρου Γ' (1881). Οι Ρώσοι ακολούθησαν και στην Ύπερκαυκασία την ίδια πολιτική αυταρχισμού και έκρωσιςμού, που άρχισαν σιγά σιγά να υιοθετούν σε όλοκληρη την επικράτεια της αυτοκρατορίας. Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής κατέργησαν το παλιό, σχετικά άνεκτικό διοικητικό καθεστώς της Ύπερκαυκασίας, φαλκιδεύοντας την ως τότε καθιερωμένη διοικητική, εκκλησιαστική και πολιτιστική αυτονομία των μη

115. Α.Υ.Ε./Π.Κ./1880, 45/1: *Περί μεταναστεύσεως όμογενών εκ Πόντου*.

116. Αυτό τουλάχιστον δείχνει η απελπισία εκείνων που περίμεναν συγκεκριμένες ενέργειες εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης για τη μεταφορά τους στην Ελλάδα. Βλ. π.χ. όσα αναγράφονται γι' αυτό στις σχετικές προξενικές εκθέσεις, ελληνικές και ξένες: Παράρτημα Α', Έγγρ. 7 και 8.

117. P.R.O./F.O. 195/1381 (1881), 28 Ιουνίου. Γενικά για τη στάση των Μεγάλων Δυνάμεων Έναντι του Άρμενικού Ζητήματος κατά τον 19ο αιώνα βλ. J. K. Hassiotis, «The Greeks and the Armenian Massacres (1890-1896)», *Neo-Hellenica* 4, 1981, σσ. 69-70, όπου παραπομπές σε βασικά σχετικά έργα.

ρωσικῶν καὶ μὴ Ὁρθόδοξων ἐθνοτήτων. Ἡ τακτικὴ αὐτὴ προκάλεσε τὶς ἔντονες ἀντιδράσεις τῆς πνευματικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας τῶν Ἀρμενίων, εὐνόησε τὴ δημιουργία τῶν πρώτων ἀρμενικῶν ἐπαναστατικῶν κομμμάτων τοῦ Καυκάσου καὶ ἄνοιξε τὸ δρόμο σὲ σφοδρὲς συγκρούσεις τοῦ ἀρμενικοῦ στοιχείου τῆς περιοχῆς μὲ τὶς ρωσικὲς ἀρχές¹¹⁸.

Ἀντίθετα, οἱ ἑλληνικὲς μετοικεσίες πρὸς τὴ Ρωσία συνεχίστηκαν καὶ στὰ ἐπόμενα χρόνια, καταλήγοντας στὴ δημιουργία, στὴ δεκαετία τοῦ 1880, νέων ἑλληνικῶν οἰκισμῶν. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς οἰκισμοὺς αὐτοὺς δημιουργήθηκαν στὴν Ἀμπχαζία. Ἀνάμεσά τους τὰ χωριὰ Μάρινσκοε, ποὺ ἐποικίστηκε μὲ 95 οἰκογένειες ἀπὸ τὸ Ἐρζερούμ, Μιχαήλοβκα, ποὺ δέχτηκε Σανταίους μετανάστες, καὶ Αἰκατερίνοβκα, ὅπου ἐγκαταστάθηκαν κυρίως Τραπεζούντιοι¹¹⁹. Δὲν εἶναι, πάντως, ἀπόλυτα ἐξακριβωμένο, ἂν στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνήκουν καὶ οἱ ἑλληνικοὶ οἰκισμοὶ στὰ χωριὰ τῆς Διοίκησης τῆς Μαύρης Θάλασσας Περβίγκα (μὲ 36 ἑλληνικὰ σπίτια), Μολδοβάνκα (μὲ 38 σπίτια καὶ 204 ἄτομα), Λεσνάγια (μὲ 57 σπίτια καὶ 300 ἄτομα) καὶ Κράσναγια Πολιάνα (μὲ 32 ἀρχικὰ οἰκογένειες)¹²⁰.

Ἐνα μέρος ἐξάλλου τῶν μετοίκων στράφηκε πρὸς τὴν Ἀτζαρία. Οἱ πρῶτοι Ἕλληνες, πλανόδιοι τεχνίτες καὶ μικρέμποροι, ἔκαναν τὴν ἐμφάνισή τους τὸ 1850 στὸ Βατούμ, μικρὸ χωριὸ τότε, μὲ κλίμα ἀνθυγιεινὸ ἐξαιτίας τῶν ἐλῶν ποὺ τὸ περιέβαλλαν. Μὲ τὶς δραστηριότητές τους, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν παροχὴ κινήτρων ἐκ μέρους τῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης (κυρίως μὲ τὴν παροχὴ γαιῶν), οἱ περιστασιακοὶ ἀρχικὰ Ἕλληνες κάτοικοί του συνέβαλαν στὴ θεαματικὴ του ἀνάπτυξη (1860-1878). Τὴν ἐποχὴ τῆς παράδοσής του στοὺς Ρώσους ζοῦσαν ἤδη ἐκεῖ 635 ἄτομα (111 οἰκογένειες καὶ 75 ἐργήνιδες)¹²¹. Σὲ αὐτοὺς θὰ πρέπει νὰ συνυπολογίσουμε καὶ 70 ἀκόμη οἰκογένειες Ἑλλήνων κτιστῶν, ποὺ ἔσπευσαν νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν πόλη προτοῦ μπεῖ ὁ ρωσικὸς στρατὸς¹²². Στὸ Βατούμ ἐπίσης κατέληξε ἀναγκαστικὰ μία μεγάλη ὁμάδα μεταναστῶν (253 οἰκογένειες, 2.107 ἄτομα συνολικὰ) ἀπὸ τὶς περιοχὲς

118. Sarkisyanz, *A Modern History*, σσ. 96-97. Πρβλ. Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire, 1801-1917*, Λονδίνο 1967, σ. 499, καὶ Walker, *δ.π.*, σσ. 67-69.

119. Garakanidze, *δ.π.*, σ. 64. Ὁ Ioanidi, *δ.π.*, σ. 18, ἀναφέρει χωρὶς νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ προσδιορίσει ἐπακριβῶς τὴ χρονολογία τῆς Ἰδρυσῆς τους, καὶ μερικὰ χωριὰ τῆς Ἀμπχαζίας ποὺ ἀπέκτησαν ἰδιοκτήτες ἐκκλησίες κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα. Δέχεται, ὠστόσο, ὅτι ἡ μαζικότερη μετανάστευση Ἑλλήνων στὴν περιοχὴ ἐκείνη παρατηρεῖται κατὰ τὸ 1880.

120. Vasyukov, *δ.π.*, σσ. 241, 244 καὶ 256. Πρβλ. ὅσα σημειώνονται σὲ ἄλλες σελίδες τῆς ἐργασίας αὐτῆς γιὰ τὶς πληροφορίες τοῦ Vasyukov.

121. I. Π. Κάλφογλου, *Ἱστορία τῆς ἐν Βατούμ Ἑλληνικῆς Κοινότητος*, Βατούμ 1918, σσ. 8-13, 23.

122. Volkov, *δ.π.*, σ. 9. Τὸ 1897, σύμφωνα μὲ τὴν πρώτη ἐπίσημη ρωσικὴ ἀπογραφή, ζοῦσαν στὸ Βατούμ 2.764 Ἕλληνες, ποὺ ἰσοδυναμοῦσαν μὲ τὸ 9,7% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης: *Statisticheskij Sbornik*, 1913-1923, ἔκδοσις τῆς Κεντρικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας τῆς ΑΣΣΔ τῆς Ἀτζαρίας, Βατούμ 1924, σ. 3.

Σεβάστειας, Τοκάτης, Ἀργυρούπολης κ.ἄ., ἡ ὁποία δὲν κατάφερε νὰ φτάσει στὸν ἀρχικό της προορισμό, τὸ Κάρς, λόγω τῶν ἀσχημῶν καιρικῶν συνθηκῶν. Οἱ μετανάστες αὐτοὶ ἱδρυσαν στὰ 1881 τὸ χωριὸ Ἀχαλσένι¹²³. Κατὰ τὸ ἴδιο διάστημα (1880-1881) δημιουργήθηκαν καὶ οἱ ὑπόλοιποι ἑλληνικοὶ οἰκισμοὶ τῆς ἐπαρχίας τοῦ Βατούμ, δηλαδὴ τὰ χωριά Ντάγκβα¹²⁴, Ἀσκοβα καὶ Κβίρικε (Κυριακή). Οἱ συνθήκες ὁμῶς διαβίωσης τῶν μεταναστῶν στὶς περιοχὲς αὐτές, ὅπου οὐσιαστικὰ δὲν εἶχε ὀργανωθεῖ ἀκόμη ἡ ρωσικὴ διοίκηση, ἦταν ἀθλιές καὶ μερικοὶ πέθαναν ἀπὸ τὶς κακουχίες. Στὶς ἐκκλήσεις τῆς ρωσικῆς κυβέρνησης γιὰ ἀποστολὴ βοήθειας ὑπὲρ τῶν ἐποίκων, ἀνταποκρίθηκαν πρόθυμα οἱ πλούσιες ἑλληνικὲς κοινότητες τῆς Ὁδησσοῦ, τοῦ Ταγανρόγκ καὶ τῆς Μαριούπολης¹²⁵.

Ὁ μεγαλύτερος ὄγκος τῶν Ἑλλήνων μεταναστῶν τῆς δεκαετίας τοῦ 1880 διοχετεύθηκε στὶς νέες ρωσικὲς κτήσεις τοῦ Καυκάσου καὶ ἰδιαίτερα στὴν περιοχὴ τοῦ Κάρς. Αὐτὸ ἦταν ἀναμενόμενο καὶ ἐξαιτίας τῶν κινήτρων ποὺ εἶχαν ἐξαγγελθεῖ, ἀλλὰ καὶ ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ ἐπαρχίες αὐτές ἦταν πλησιέστερες πρὸς τὶς προγονικὲς ἐστίες τῶν μετοίκων¹²⁶. Ἰδιαίτερα θεαματικὴ ἦταν ἡ ἀύξηση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου τόσο μέσα στὴν πόλη τοῦ Κάρς, ὅπου, τουλάχιστον μέχρι τὸ 1860, δὲν ὑπῆρχε οὔτε ἓνας μόνιμος Ἕλληνας κάτοικος¹²⁷, ὅσο καὶ σὲ ὀλόκληρη τὴν ἔκταση τοῦ Κυβερνείου. Ἡ ἀύξηση ὀφειλόταν, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, στὴν παλιννόστηση τῶν Καρσλίδων ἀπὸ τὰ χωριά τῆς Τσαόκας, ὅπου εἶχαν ἐγκατασταθεῖ ἀπὸ τὸ 1829 καὶ ἐξῆς, καί, ἀπὸ τὸ ἄλλο, στὴν προσέλκυση νέων ἐποίκων ἀπὸ τὴν ποντιακὴ ἐνδοχώρα¹²⁸.

Οἱ συνθήκες πάντως ποὺ συναντοῦσαν οἱ Ἕλληνες στὸν Καύκασο δὲν ἦταν ἰδανικὲς. Ἀκόμα καὶ ἐκεῖ οἱ ἐποικοὶ εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίσουν γιὰ δεκαετίες προβλήματα ἀσφάλειας ἐξαιτίας τῆς συμπεριφορᾶς τῶν Κούρδων

123. Γιὰ τὸν κύκλο τῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων στὸ Ἀχαλσένι (Ἀχαλσιόν), βλ. τὴ γοητευτικὴ σύνθεση τῶν οἰκογενειακῶν ἀναμνήσεων τῆς Βάλιας Μουρατίδου, *Ἐκατόχρονη Ὀδύσσεια*, Θεσσαλονικὴ 1992.

124. Γιὰ τὴ νεότερη κυρίως ἱστορία τῶν Ἑλλήνων τῆς Ντάγκβα, βλ. Sergio Tabagua, *Kolkhoz Sela Dagva* (Τὸ Κολχός τοῦ χωριοῦ Ντάγκβα), Βατούμ 1982.

125. Βλ. σχετικὰ Angelov, *δ.π.*, σσ. 17-19, ὅπου λόγος καὶ γιὰ τοὺς ἀρχηγούς τῶν μεταναστευτικῶν ομάδων. Πρβλ. καὶ Garakanidze, *δ.π.*, σσ. 66-67.

126. Μαυρογένης, *Τὸ Κυβερνεῖον Κάρς*, σ. 99. Τὴ χάραξη καὶ τὸ μοίρασμα τῆς γῆς στοὺς ἐποίκους ἔκανε, σύμφωνα μὲ τοπικὴ παράδοση, ὁ περσικὸς καταγωγῆς στρατηγὸς Χασίμ Πεκὼφ ἐπικεφαλῆς ομάδας ἐιδικῶν. Τότε, λέγεται, ζητήθηκε καὶ ἀπὸ τοὺς νέους κατοίκους νὰ διαλέξουν ἀνάμεσα στὴ ρωσικὴ καὶ τὴν ὀθωμανικὴ ὑπηκοότητα. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι οἱ περισσότεροι μετανάστες προτίμησαν τὴ ρωσικὴ, παρόλο ποὺ ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ συνεπαγόταν καὶ ὑποχρέωση στρατιωτικῆς θητείας. Βλ. σχετικὰ Ἰ. Μυρωνίδης, «Στοιχεῖα ἀπ' τὴν ἀρχικὴ ἀποκατάσταση Ἑλληνοποντιῶν στὸν Ἀντικαύκασο τὸ 1879», *Ποντιακὴ Ἔστια*, ἀριθ. 109-110 (Ἰανουάριος-Φεβρουάριος 1959), σσ. 50-55.

127. Τριανταφυλλίδης, *Ποντικά*, σ. 127.

128. Μαυρογένης, *δ.π.*, σσ. 43 καὶ 99. Πρβλ. καὶ Angelov, *δ.π.*, σσ. 10-12.

ατάκτων¹²⁹. Όρισμένες μάλιστα οικογένειες, όπως αναφέρθηκε και άλλοι, γύριζαν πίσω, προτιμώντας τις παλιές τουρκοκρατούμενες από τις καινούριες ρωσικές πατρίδες τους¹³⁰. Παρ' όλ' αυτά, οι μετοικεσίες συνεχίστηκαν. Μερικές μάλιστα φορές έγιναν «χειμαρρος», όπως τις χαρακτήρισε στα 1883 ο Έλληνας πρόξενος (1882-1883) Νικόλαος Φουντούλης¹³¹. Οί αριθμοί δεν είναι βέβαια πάντοτε συγκεκριμένοι, αλλά δείχνουν όπωσδήποτε ότι το κλίμα της φυγής διατηρήθηκε σταθερό. Σύμφωνα με στοιχεία που συγκέντρωσε ο ίδιος ο πρόξενος και τα οποία φρόντισε, όπως λέει, να διασταυρώσει με τις πληροφορίες του Βρετανού προξένου και του μητροπολίτη Τραπεζούντας, μόνο κατά την τετραετία 1878-1882 είχαν μετοικήσει στον Καύκασο 17.100 άτομα¹³². Και οι νέοι μέτοικοι (όπως και εκείνοι που είχαν φύγει σε προγενέστερες περιόδους) προέρχονταν στη συντριπτική τους πλειοψηφία (12.900 άτομα) από την ενδοχώρα του Πόντου. "Αν οι αριθμοί αυτοί πλησιάζουν τα πραγματικά μεγέθη, τότε πρόκειται για πραγματική δημογραφική αιμορραγία, που άποστέρησε το ελληνικό στοιχείο του Πόντου από το 12,8% του ανθρώπινου δυναμικού του. Η έκταση του φαινομένου μπορεί να γίνει εύκολότερα αντιληπτή στον παρακάτω πίνακα που καταρτίσαμε στηριζόμενοι στα στοιχεία των εκθέσεων του Φουντούλη:

περιοχή	σύνολο ελληνικού πληθυσμού	αριθμός μεταναστών	ποσοστά %
βιλαέτι Έρζερούμ	8.509	1.800	21,15
επαρχία Σεβάστειας	5.872	3.900	66,40
επαρχία Άμάσειας	10.577	1.800	17
Νεοκαισάρεια (επαρχία Τοκάτης)	5.148	2.400	46,62
επαρχία Τραπεζούντας	72.400	5.400	7,45
επαρχία Άργυρούπολης	31.202	1.800	5,77
Σύνολα	133.708	17.100	12,79

Ο Φουντούλης υπολόγισε επίσης το σύνολο των Ελλήνων που μετανάστευσαν προς τον Καύκασο ως τις μέρες του σε 95.100 άτομα συνολικά, τα οποία κατανέμονταν στις παρακάτω αναγραφόμενες μεταναστευτικές περιό-

129. Βλ. λ.χ. δσα αναφέρει ο Μυρωνίδης, *δ.π.*, σ. 5056. Οι περιπέτειες των Ελλήνων της επαρχίας του Κάρς από τη συμπεριφορά των Κούρδων συνεχίστηκαν ως τις παραμονές της τελικής εξέδου τους από εκεί κατά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Βλ. Μαυρογένης, *δ.π.*, σσ. 234-237. Πρβλ. και J. K. Hassiotis, «Shared Illusions: Greek-Armenian Cooperation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922)», *στό: Greece and Great Britain during World War I*, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 166-167, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

130. P.R.O./F.O. 195/1381 (1881), 3 Δεκεμβρίου 1881.

131. Παράρτημα Α΄, Έγγρ. 8.

132. Παράρτημα Β΄, πίν. 4.

δους. Όμολογεί όμως ότι οι αριθμοί που είχε στη διάθεσή του για τις δύο πρώτες περιόδους (και που είναι προφανώς υπερβολικά διογκωμένοι, ειδικά αυτοί που αφορούν την έξοδο των Έλλήνων κατά την περίοδο του Ρωσοτουρκικού πολέμου του 1828-1829¹³³) βασίζονταν σε άμφισβητούμενες πηγές: σε γενικά στοιχεία που του είχαν δώσει Έλληνες έμπορευόμενοι στη Ρωσία¹³⁴:

Μετά το τέλος του Ρωσοτουρκικού πολέμου του 1828-1829	42.000	άτομα
Ύπό το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου ως το 1878	36.000	»
Ύπό το 1878 ως το 1882	17.100	»
Σύνολο	95.100	άτομα

Στόν αριθμό των μεταναστών αυτών δεν συνυπολογίστηκαν και άλλες 400 περίπου οικογένειες, κάπου 2.400 άτομα δηλαδή (σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Φουντούλη, που υιοθετεί το συντελεστή των 6 ατόμων ανά οικογένεια), που μετανάστευαν προσωρινά από τις παράλιες πόλεις του Εύξεινου Πόντου στη Ρωσία για τις εκεί εποχιακές ανάγκες της καλλιέργειας του καπνού¹³⁵.

Τα παραπάνω αριθμητικά δεδομένα, ιδιαίτερα εκείνα που αφορούν τα συνολικά μεγέθη των ελληνικών μεταναστεύσεων κατά τον 19ο αιώνα, δεν είναι δυστυχώς δυνατούς, τουλάχιστον προς το παρόν, να διασταυρωθούν και να επαληθευθούν¹³⁶. Ακόμα λιγότερο ξεγυρα θα πρέπει να θεωρηθούν τα αριθμητικά εκείνα στοιχεία που αναγράφονται κατά περιόδους σε βιβλία ένθουσιωδών Έλλήνων συγγραφέων για το μέγεθος του ελληνικού στοιχείου του Καυκάσου. Σύμφωνα π.χ. με τον Πανάρετο Τοπαλίδη (τόν οποίο ακολούθησαν στα επόμενα χρόνια και αρκετοί νεότεροι ή και σύγχρονοι ακόμα μελετητές) οι Έλληνες που μετανάστευσαν στη Ρωσία κατά τον 19ο αιώνα ανέρχονταν σε 350.000 και από αυτούς οι 100.000 μετανάστευσαν κατά την τελευταία φάση των μετοικεσιών εκείνων. Έλληνικές επίσης πηγές που έγιναν γνωστές στα τέλη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (και που χρη-

133. Πρβλ. δσα σημειώνονται και πιο πάνω, σημ. 24, και πιο κάτω, στο Έπίμετρο.

134. Έπειδή οι αριθμοί που δίνονται για τις δύο πρώτες περιόδους βασίζονται (κατά δήλωσή του Φουντούλη) στα στοιχεία που του προμήθευσαν Έλληνες έμπορευόμενοι στη Ρωσία, έχω την υπόνοια ότι, σε ό,τι τουλάχιστον αφορά τους μετανάστες του 1828-1829, ο αριθμός των 42.000 αντιπροσωπεύει την αριθμητική τους δύναμη κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1880 και όχι κατά την περίοδο της μετανάστευσής τους.

135. Α.Υ.Ε./Π.Κ./1883, *Προξενικά Αρχαί*, 18 Μαΐου 1883 (=Παράρτημα Β΄, Πίν. 4). Οι αριθμοί που παρατίθενται στον πίνακα είναι εμφανώς σχηματικοί, τόσο εκείνοι που αναφέρονται στον αριθμό των οικογενειών, όσο και στα μέλη τους.

136. Πανάρετος Τοπαλίδης, *Ο Πόντος ανά τους αιώνες*, σ. 233. Οι υπερβολικοί αριθμοί του Τοπαλίδη, πάντως, δεν αναιρούν την όρθη διαπίστωση του για την αίσθητη συρρίκνωση του ελληνικού στοιχείου των περιοχών Έρζερούμ, Χαλδίας, Κολωνίας, Νεοκαισαρείας και Άμασειας.

σιμοποιήθηκαν από τις επίσημες τότε ελληνικές αρχές) δίνουν αναδρομικά εξίσου μεγάλους αριθμούς για τις ελληνικές μεταναστεύσεις προς την νότια Ρωσία και την Ύπερκαυκασία κατά τον 19ο αιώνα, ενώ, όπως θα δούμε στο Έπιμετρο, είναι περισσότερο κοντά στην αλήθεια για τα αριθμητικά μεγέθη των μετοικεσιών της σύγχρονης τους περιόδου¹³⁷. Άλλα δλοι αυτοί οί ύπολογισμοί φαίνονται έντελώς άφερέγγυοι, άν συγκριθοϋν με τὰ δεδομένα της πρώτης επίσημης ρωσικής άπογραφής του 1897. Σύμφωνα με τὰ πορίσματα της άπογραφής αυτής, στον Καύκασο και στην Ύπερκαυκασία ζούσαν κατά τὸ χρόνο της άπογραφής 105.169 "Ελληνες, πού άποτελοϋσαν τὸ μισό σχεδόν του συνολικοϋ ελληνικοϋ πληθυσμοϋ δλόκληρης της ρωσικής επικράτειας, ὁ ὁποῖος ὅμως δέν ξεπερνοϋσε τις 207.536 ψυχές. Θα πρέπει βέβαια νά σημειωθεί ἔδῳ ότι και οί αριθμοί αυτοί άμφισβητήθηκαν από μερικοϋς έρευνητές, επειδή κατά την άπογραφή δέν ελήφθησαν μερικά ιδιόμορφα κατά περίπτωση κριτήρια, πού θα έξασφάλιζαν ένδεχομένως περισσότερο άντιστοιχία τῶν δεδομένων της άπογραφής με τὰ πραγματικά έθνολογικά δεδομένα (ὅπως π.χ. ή χρήση της ρωσικής γλώσσας από ὑπηκόους της άυτοκρατορίας πού δέν ήταν ρωσικής καταγωγής κ.λπ.)¹³⁸. Παρά τις άμφισβητήσεις, ὡστόσο, αυτές, τὰ συνολικά δεδομένα της άπογραφής του 1897 δέν αλλάζουν τή γενική εικόνα, πού ὁπωςδήποτε άπέχει κατά πολὺ από εκείνη τῶν ελληνικῶν εκτιμήσεων. Η διαφορά αυτή θα μπορούσε, αλλά ὡς ἕνα μόνο βαθμό, νά άποδοθεῖ και στις διαφορές ανάμεσα στις διοικητικές ὑποδιαιρέσεις της έποχής της άπογραφής με εκείνες πού προηγήθηκαν και άκολούθησαν τὸ 1897. Γι' αυτό και παρουσιάζονται σὲ άλλες έργασίες της ίδιας έποχής άλλα δεδομένα, επειδή προφανῶς οί συντάκτες τους άντιλαμβάνονταν διαφορετικά εἴτε τὸ σύνολο τῶν γεωγραφικῶν ενότητων του Καυκάσου εἴτε την έθνολογική ταυτότητα τῶν επιμέρους λαῶν της περιοχής. Ὁ Γερμανός π.χ. γυμνασιάρχης της Τιφλίδας C. von Hahn, άν και γνωρίζει τὰ άποτελέσματα της άπογραφής του 1897, άναγράφει, σὲ ἕνα ἔγκυρο ἔργο του, ότι οί ελληνικής καταγωγής κάτοικοι του «Καυκάσου» άνέρχονταν σὲ 55.707 μόνο ψυχές¹³⁹. Ἀπὸ τὸ σύνολο, τέλος, τῶν Ἑλληνικῶν της Ύπερκαυκασίας,

137. Τις πηγές αυτές, μαζί με τούς άναγραφόμενους αριθμούς τῶν Ἑλλήνων μετοίκων, παραθέτει στην έξαιρετικά προσεκτική μελέτη του ὁ N. Petsalis-Diomidis, «Hellenism in Southern Russia and the Ukrainian Campaign: Their Effect on the Pontus Question (1919)», *Balkan Studies* 13/2, 1972, σσ. 222-223 σημ. 2.

138. Ἀνδρέας Ζαπάντης, *Ἑλληνο-σοβιετικές σχέσεις, 1917-1941*, Ἀθήνα 1989, σ. 24.

139. C. von Hahn, *Bilder aus dem Kaukasus*, Λειψία 1900, σ. 333, ὅπου και ένταξη τῶν Ἑλλήνων σὲ ειδική έθνολογική ομάδα, στην «Pelagischer Stamm». Λείπουν προφανῶς τὰ δεδομένα τῶν διοικήσεων (gubernia) του Ἐριβάν, της Ἐλισαβετούπολης, του Τερέκ κ.λπ., για τὰ ὅποια δέν διαθέτω τούς αντίστοιχους αριθμούς της περιόδου πού μας άπασχολεῖ ἔδῳ. (Τὸν πλήρη κατάλογο τῶν διοικήσεων αὐτῶν με τὸ αντίστοιχο ελληνικό τους πληθυσμό, αλλά κατά τις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, δίνω στους Πίν. 5 και 6 του Παραρτήματος). Οί αριθμοί πάντως για τις σημαντικότερες διοικητικές ενότητες για την περίοδο πού μας άπασχο-

στά θρια περίπου τής σημερινής Γεωργίας απογράφηκαν στά 1897 μόνο 38.540 Έλληνες, πού αντίστοιχοῦσαν στό 2% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τής χώρας αὐτῆς (πού τότε ἀνερχόταν σέ 1.919.423 ψυχές)¹⁴⁰.

Μεγάλες ἐπίσης δυσκολίες στήν καταμέτρηση τῶν Ἑλλήνων τῆς περιοχῆς δημιουργεῖται καί τὸ γεγονός ὅτι στήν Ὑπερκαυκασία προκαλοῦνταν ἀλλεπάλληλες, ὅπως εἶδαμε καί πιό πάνω, δημογραφικὲς ἀνακατατάξεις ἐξαιτίας τῆς ἐκροῆς ἀφενὸς τῶν μουσουλμάνων καί τῆς παράλληλης σχεδὸν ἀντικατάστασής τους μὲ κυμαινόμενες ἐπίσης μάζες χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καί γιὰ τὸν Πόντο καί γενικότερα γιὰ τὶς περιοχὲς τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ ὅπου ἐφευγαν οἱ μετανάστες καί ὅπου ἐρχόταν οἱ νέοι μέτοικοι¹⁴¹. Οἱ πληροφορίες ἐξάλλου, πού ἔχουμε στὴ διάθεσή μας γιὰ τὰ δημογραφικὰ μεγέθη τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας, μολονότι καθόλου εὐκαταφρόνητες σὲ ἀριθμὸ, δὲν διακρίνονται γιὰ τὶς σταθερές τους παραμέτρους: Στὶς ἐπίσημες π.χ. ὀθωμανικὲς ἀπογραφὲς καταγράφονταν μόνον οἱ ἄρρενες ἐνήλικοι (χωρισμένοι σὲ μουσουλμάνους καί μὴ μουσουλμάνους), ἐνῶ στὶς διπλωματικὲς πηγὲς δὲν προσδιορίζονταν πάντοτε μὲ ἀκρίβεια οἱ περιοχὲς πρὸς τὶς ὁποῖες ἀντιστοιχοῦσαν τὰ στατιστικὰ δεδομένα. Παρόμοιο εἶναι καί τὸ πρόβλημα μὲ τὶς ἀπογραφὲς πού πραγματοποιήθηκαν μὲ τὴν ἐποπτεία τῶν Ἑλλήνων μητροπολιτῶν, δεδομένου ὅτι τὰ θρια μιᾶς ἐκκλησιαστικῆς περιοχῆς δὲν εἶχαν ἀντιστοιχία μὲ τὴ διοικητικὴ διαίρεση τοῦ Πόντου¹⁴². Τὸ πρόβλημα ἐπιτείνεται καί ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ σύγχρονος

λεῖ ἔχουν ὡς ἐξῆς: γιὰ τὸ Κάρς 32.593 Ἕλληνες, γιὰ τὴν Τιφλίδα 27.118, γιὰ τὴν Κουταῖδα 14.482 καί γιὰ τὸ Κουμπάν 20.137 (Ζαπάντης, *δ.π.*).

140. Σύμφωνα μὲ γεωργιανικὲς στατιστικὲς, στὶς ὁποῖες παραπέμπει ὁ Richard B. Dobson, «Georgia and the Georgians», σὸ συλλογικὸ ἔργο *Handbook of Major Soviet Nationalities* (ἐπιμ. Zev. Katz), Νέα Ὑόρκη 1975, σ. 168, πίν. 8.1.

141. Ὁ Karpat, *Ottoman Population*, σ. 11, ὑπολογίζει ὅτι μεταξὺ τοῦ 1854 καί τοῦ 1918 5.000.000 περίπου μουσουλμάνοι μετανάστευσαν ἀπὸ τὴ Ρωσία καί τὰ Βαλκάνια πρὸς τὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καί ὅτι τὴν ἴδια περίοδο 500.000-800.000 Ἕλληνες, Ἀρμένιοι καί Ἀραβες ἐγκατέλειψαν, ἀντίστροφα, τὰ ὀθωμανικὰ ἐδάφη γιὰ νὰ καταφύγουν κυρίως στὴ Ρωσία καί τὴν Ἀμερική.

142. Γιὰ τὰ εὐρύτερα ἀποδεκτὰ δημογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ 19ου αἰῶνα βλ. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, τόμ. 1-4, Παρίσι 1892-1894 (γιὰ τὸ βιλαέτι τῆς Τραπεζοῦντας: τόμ. 1, σσ. 1-129). Ἐνδιαφέροντες προβληματισμοὶ ἀναπτύσσονται στὶς ἐργασίες τῶν Anth. Bryer, «The Tourkokratia in the Pontos: Some Problems and Preliminary Conclusions», *Neo-Hellenika* 1, 1970, σσ. 30-54 (= τοῦ ἴδιου, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, Λονδίνο 1980, ἐργασία ἀριθ. XI), Χρ. Γ. Πατρινέλλη, *Οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ κατὰ τὴν περίοδο 1453-1821. Προβλήματα ἱστορικῆς δημογραφίας*, Θεσσαλονίκη 1982, καί Paschalis M. Kitromilides - Alexis Alexandris, «Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration. The historical demography of the Greek community of Asia Minor at the close of the Ottoman era», *ΔΚΜΣ* 5, 1984-1985, σσ. 9-44. Τὶς τουρκικὲς θέσεις γιὰ τὸ δημογραφικὸ πρόβλημα τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἀναλύουν στὶς πρόσφατες σχετικὰ μελέτες τους ὁ Kemal Karpat, *δ.π.*, καί, μὲ ἀμφισβητήσιμες ἐκτιμήσεις, ὁ J. MacCarthy, *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, Ν. Ὑόρκη-Λονδίνο 1983.

έρευνητής αναζητᾶ στὰ ἀπογραφικὰ δεδομένα παρωχημένων ἐποχῶν στοιχεῖα τὰ ὁποῖα δὲν περιλαμβάνονταν στοὺς στόχους τῶν ἀπογραφῶν. Αἰσθητὴ εἶναι λ.χ. ἡ ἔλλειψη συγκεκριμένης ἀναφορᾶς στὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας κατὰ ἐθνότητα. Εἶναι ἄλλωστε γενικὰ γνωστὸ ὅτι οἱ ὀθωμανικὲς ἀπογραφές (ὅπως π.χ. ἡ συνολικὴ ὀθωμανικὴ ἀπογραφή τοῦ 1830-1831) ἀπέβλεπαν στὴν καταγραφή ὅσων ἦταν ὑπόχρεοι σὲ φορολόγηση, σὲ στρατολόγηση ἢ σὲ ἐξαγορὰ τῆς στρατιωτικῆς τους θητείας. Μὲ τὸν τρόπο ὅμως αὐτὸν ἔμεναν ἐκτὸς ἀπογραφῆς οἱ γυναῖκες, τὰ ἀνήλικα παιδιά, οἱ πνευματικὰ καὶ φυσικὰ ἀνίκανοι, καθὼς καὶ οἱ διάφοροι ἀξιοματοῦχοι. Μόλις κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19οῦ αἰῶνα (ὀθωμανικὴ ἀπογραφή 1881/1882-1893) ἀπογράφηκαν κατὰ ἐθνότητα ὀρισμένοι χριστιανικοὶ-πληθυσμοί, ἐνῶ οἱ μουσουλμᾶνοι ἐξακολούθησαν νὰ ἐμφανίζονται ὡς ὁμάδα ὁμοιογενῆς. Ὡστόσο, ἀκόμη καὶ τότε, φαίνεται ὅτι οἱ ἑλληνικὲς κοινότητες φρόντιζαν νὰ παρουσιάσουν μειωμένο τὸν ἀριθμὸ τῶν μελῶν τους, γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴ στράτευση καὶ νὰ ἐλαχιστοποιήσουν τὶς φορολογικὲς τους ἐπιβαρύνσεις¹⁴³.

Ἄσχετα ἀπὸ τὴν ἀκρίβεια τῶν στατιστικῶν δεδομένων, ποὺ ἀφοροῦν τὰ δημογραφικὰ μεγέθη εἴτε τοῦ Πόντου εἴτε τῶν περιοχῶν ὑποδοχῆς τῶν μετοίκων, τὸ γεγονός εἶναι ὅτι οἱ ἑλληνικὲς μετοικεσιές συνεχίστηκαν καὶ στὰ ἐπόμενα χρόνια. Ὡστόσο, ἡ ἔκταση καὶ ὁ χαρακτήρας τους ἦταν τώρα διαφορετικὸς: Ὡς τὶς παραμονές τοῦ Ἀ΄ Παγκοσμίου Πολέμου (ὀπότε ἔχουμε ἓνα νέο καὶ πάλι κύμα ἑλληνικῶν ἐκπατρισμῶν) δὲν ἦταν, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς ἐξαιρέσεις, μαζικὲς καὶ δὲν πραγματοποιοῦνταν ὑπὸ συνθήκες πανικοῦ. Σὲ πολλὰς περιπτώσεις οἱ μετοικεσιές ἦταν περιστάσιακὲς καὶ ἀφοροῦσαν ἐποχιακοὺς ἐργάτες, κυρίως κτίστες ἀπὸ τὶς ὀρεινὲς καὶ ἄγονες περιοχές, ἰδίως τῆς Κρῶνης καὶ τῆς Σάντας. Ὑπολογίζεται π.χ. ὅτι 300 κατὰ μέσον ὄρο Σανταῖοι ἀποδημοῦσαν κάθε χρόνο στὴ Ρωσία¹⁴⁴. Ἡ ἐποχιακὴ αὐτὴ ἀποδημία, ἡ ὁποία ὅμως συχνὰ κατέληγε σὲ μόνιμη ἐγκατάσταση, ὀδήγησε σταδιακὰ στὴν παραπέρα αὐξηση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου σὲ ὁλόκληρη σχεδὸν τὴν ἔκταση τῶν 11 διοικητικῶν περιφερειῶν (Κυβερνειῶν) τοῦ Καυκάσου, δηλαδὴ τοῦ Κάρς, τῆς Τιφλίδας, τῆς Μαύρης Θάλασσας, τοῦ

143. Karpat, *Ottoman Population*, σ. 9. Πρβλ. καὶ ὅσα ἐπισημαίνει ὁ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, τόμ. 1, σσ. v-viii, γιὰ τὴν ἔλλειψη ἐπαρκῶν στατιστικῶν δεδομένων. Ὁ Cuinet, ποὺ δὲν εἶχε λάβει ὀπώγῃ τοῦ τὴν ἐπίσημη τουρκικὴ ἀπογραφή τοῦ 1881/1882-1893, ἀναφέρεται στὴν ἀποσπασματικὴ δημοσίευση στοιχείων, ποὺ ἀφοροῦσαν τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν γυναικῶν κατὰ περιοχὴ, χωρὶς ἐνδείξεις ἐθνότητος καὶ θρησκευματος. Ἐπιτοὺ ὕλικου τοῦ βασίστηκε κυρίως σὲ ἐπιτόπιες ἀναζητήσεις δικῆς του, φίλων του καὶ ἄλλων ἀναποκριτῶν, οἱ ὁποῖοι ἦταν ἐγκατεστημένοι σὲ σημαντικὰ ἀστικὰ κέντρα τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ (λόγω τῶν εἰδικότερων ἀσχιολῶν τους) ἦταν σὲ θέση νὰ συγκεντρώσουν ἀρκετὲς ἀκριβεῖς πληροφορίες. Μετὰ τὸ 1868, ὥστόσο, ἄρχισε νὰ ἀναγράφεται στὰ *sajname* ὀρισμένων τουλάχιστον ἐπαρχιῶν καὶ ἡ ἐθνολογικὴ σύνθεση τῶν πληθυσμῶν τους (Karpat, *ὁ.π.*, σ. 45).

144. Πρβλ. Κρωματίος, «Ἡ Κρῶνη», *Ξενοφάνης* 5, 1907-1908 σ. 345, καὶ Ἀνόνυμος, «Περὶ Σάντας», *Ξενοφάνης* 5, 1907-1908 σ. 364.

Έριβάν, τής Έλισαβετούπολης, του Κουμπάν, τής Κουταΐδας (με τις έπαρχίες Σοχούμ και Βατούμ, τὸ ὁποῖο ἀποτελέσασε ἀργότερα χωριστὴ διοίκηση), του Τερέκ, τής Σταυρούπολης, του Μπακού και του Νταγκεστάν¹⁴⁵. Ίδιαίτερα αἰσθητὴ θὰ εἶναι στὰ ἐπόμενα χρόνια ἡ ἑλληνικὴ παρουσία στὰ ἀνατολικὰ παράλια του Εὐξείνου, στὰ ἀστικά κέντρα και στὴν ἐνδοχώρα τής Γεωργίας και τής Ἀρμενίας (στὶς περιοχὲς του Κουμπάν, τής Κουταΐδας, τής Τιφλίδας, του Ἀρδαχάν, του Σαρικαμὶς και του Κάρς).

Ἡ ὑποχώρηση αὐτὴ του δραματικοῦ χαρακτήρα τῶν μεταναστεύσεων ἀπὸ τὸν Πόντο πρὸς τὸν Καύκασο θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ κατὰ ἕνα μέρος βέβαια στὴν παγίωση τῶν ρωσοτουρκικῶν συνόρων και τῆς εἰρήνης πού ἐπικράτησε στὴν περιοχὴ, μιᾶς εἰρήνης πού θὰ διαρκέσει ὡς τὸ 1915. Ἡ μείωση τῶν ἑκπατρισμῶν ὀφείλεται ἐνδεχομένως και στὴ βελτίωση τῶν συνθηκῶν ζωῆς τῶν χριστιανῶν και στὴν ἐπιβολὴ στοιχειῶδους τάξης στὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια. Γι' αὐτὸ και τὸ ἐπόμενο κύμα φυγῆς του 19ου αἰῶνα παρουσιάστηκε στὴ διάρκεια μιᾶς ἀκόμα κρίσης του Ἀνατολικοῦ Ζητήματος: κατὰ τὴν περίοδο τῶν ἀρμενικῶν σφαγῶν του 1894-1895, οἱ ὁποῖες ὁμως δὲν ὀδήγησαν σὲ ἔνοπλη τουρκορωσικὴ ἀναμέτρηση¹⁴⁶. Οἱ σοβαρότεροι, ὥστόσο, παράγοντες τῆς ἀλλαγῆς του κλίματος θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στὴν πλευρὰ τῆς χώρας ὑποδοχῆς.

Τὰ ἐκρωσιστικὰ σχέδια, πού, ὅπως εἶπαμε, εἶχαν προκαλέσει σοβαρὲς ἀντιδράσεις στὸ πολυπληθέστερο ἀρμενικὸ στοιχεῖο τῆς Ὑπερκαυκασίας, δὲν περιορίστηκαν μόνο στοὺς μὴ Ὀρθόδοξους ἐποίκους. Πρὸς τὰ τέλη του 19ου αἰῶνα ἐπεκτάθηκαν και στὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο, με τὴν ἐπιβολὴ και σ' αὐτὸ ἀνάλογων διατάξεων πού περιορίζαν τὴν καθιερωμένη ἐκκλησιαστικὴ και πολιτιστικὴ αὐτονομία τῶν ἀλλοεθνῶν κοινοτήτων. Ταυτόχρονα, ἡ ρωσικὴ κυβέρνηση, ἔχοντας σαφὴ πρόθεση νὰ ἐνισχύσει τὸ ρωσικὸ στοιχεῖο στὴν Ὑπερκαυκασία, θεσμοθέτησε κατὰ τὰ τέλη του 19ου αἰῶνα σημαντικοὺς περιορισμοὺς στὴ δυνατότητα ἀπόκτησης ἀκίνητης περιουσίας στὶς περισσότερες ἐπαρχίες του νοτίου και δυτικοῦ Καυκάσου, δηλαδὴ στὶς περιοχὲς ἀκριβῶς ἐκεῖνες ὅπου εἶχαν σχηματιστεῖ συμπαγεῖς ἑλληνικοὶ οἰκισμοί¹⁴⁷.

Μὲ τὴ σειρά τους οἱ Ἕλληνες του ρωσοκρατούμενου Καυκάσου ἀναγκάστηκαν νὰ συντηροῦν, δίπλα στὰ «κυβερνητικὰ» σχολεῖα (πού ὑπάγονταν στὸ ρωσικὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας) και στὰ «ἐκκλησιαστικὰ» (πού ὑπάγονταν στὴ δικαιοδοσία τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας), τὰ δικά τους, ἰδιωτικά και κοι-

145. Γιὰ μιὰ σύντομὴ ἔκθεση τῶν διοικητικῶν ἀλλαγῶν στὴ ρωσοκρατούμενη Ὑπερκαυκασία κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα, βλ. Novannisian, *δ.π.*, σσ. 9-15, ὅπου και χάρτες.

146. Πρβλ. Hassiotis, «The Greeks», σσ. 77-79, ὅπου ἀναφορὰ στὴ φυγὴ χριστιανῶν (κυρίως Ἀρμενίων) τῆς βορειοανατολικῆς Μικρᾶς Ἀσίας πρὸς τὸν Καύκασο ἐξαιτίας τῶν ἀρμενικῶν σφαγῶν του 1890-1894.

147. Τοπαλίδης, *Ὁ Πόντος*, σ. 239-241. Πρβλ. και Παναγιωτίδης, *Ὁ ἐν Ρωσσίᾳ Ἕλληνισμός*, σσ. 12-14.

νοτικά σχολεία, να έχουν τις δικές τους (ιδιόκτητες) εκκλησίες και να χρησιμοποιούν τους δικούς τους έλληνοδιδασκάλους και ιερείς (τους όποιους έφερναν από τον Πόντο και άλλες περιοχές τής Μικράς 'Ασίας, ώστε να υπάγονται στο Οίκομενικό Πατριαρχείο και όχι στη δικαιοδοσία τής ρωσικής 'Ιεράς Συνόδου)¹⁴⁸.

'Από μιá άποψη, οί δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οί 'Ελληνες του Καυκάσου για τή διατήρηση τής εθνικής και πολιτιστικής τους ιδιαιτερότητας τους έκαναν να συνειδητοποιήσουν καλύτερα τις ιδιόμορφες σχέσεις τους με τις νέες και τις παλιές τους πατρίδες, αλλά και με τó έλληνικό έθνικό κέντρο. 'Όσα σημείωνε βέβαια στα 1883 ó πρόξενος Φουντούλης, ότι δηλαδή ó άγώνας τών «πεφωτισμένων όμογενών» και τού προξενείου είχε ως άποτέλεσμα να μειωθεί ή προς τους Ρώσους «τυφλή πίστη και ύπακοή... ένεκεν τού όμοδόξου», να γίνει συνειδητή στην κοινή γνώμη ή άπειλή «τών πανσλαβιστικών σχεδίων» και να μεταστραφεί τó μεταναστευτικό ρεύμα από τή Ρωσία προς τήν 'Ελλάδα¹⁴⁹, ήταν μάλλον ύπερβολικά. 'Η έξάρτηση, ώστόσο, από τρεις ιδεολογικούς πόλους ήταν μιá συνεχής πραγματικότητα για τήν ήγεςία τουλάχιστον τών 'Ελλήνων του Καυκάσου.

Τό γεγονός, πάντως, αυτό, που βοήθησε τó έλληνικό στοιχείο του Καυκάσου να άποφύγει τήν άφομοίωση από τó άλλογενές περιβάλλον, δέν τó εμπόδισε επίσης να σταδιοδρομήσει σε ποικίλους τομείς τής ρωσικής κοινωνίας¹⁵⁰. Καί πραγματικά: Οί 'Ελληνες του Καυκάσου, άφου ξεπέρασαν, σε σχετικά σύντομο διάστημα, τά προβλήματα έγκατάστασης, προσαρμογής και εργασίας, και άφου έξουδετέρωσαν τους κινδύνους από τήν έκρωσιστική πολιτική τών κυριάρχων, κατάφεραν να άναπτυχθούν οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά. 'Όργανωμένοι σε άνηρες έλληνικές κοινότητες, διατήρησαν και τήν εθνική τους συνείδηση και τους δεσμούς τους με τις γενέτειρες του Πόντου, αλλά και τήν ιδεολογική τουλάχιστον έπαφή με τή μακρινή και έξιδανικευμένη πατρίδα τους, τήν 'Ελλάδα. 'Ετσι, διέψευσαν τις δυσόινες προβλέψεις εκείνων, που θεωρούσαν τις μετεγκαταστάσεις τους στον Καυκάσο ως προστάδιο του σύντομου έκσλαβισμού τους. 'Επιπλέον, κατάφεραν να περάσουν με έντυπωσιακή άντοχή όλες τις θύελλες που προκάλεσαν ό Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, ή κατάρρευση του τσαρικού καθεστώτος και οί δραματικές περιπέτειες τής μετεπαναστατικής 'Υπερκauκασίας. Τό γεγο-

148. Βλ. τις εκτιμήσεις του Τοπαλίδη, «Οί 'Ελληνες του Καυκάσου», σσ. 262, 295, και 'Ο Πόντος, σσ. 234-235. Πρβλ. Ε. Μουραταχανίδης, «Οί έν Κάρος 'Ελληνες», *Ξενοφάνης* 5, 1907-1908 σσ. 360-362, Παναγιωτίδης, *δ.π.*, σ. 11, και Μιχαήλ Α. Δένδιας, 'Ελληνικά παροικία ανά τον κόσμο, 'Αθήνα 1919, σ. 19.

149. Α.Υ.Ε./Π.Κ./1883: *Προξενικά 'Αρχαί*, Έγγρ. τής 19ης Μαΐου 1883, άριθ. πρωτ. 235. 'Ο τρόπος με τον όποιο ό Φουντούλης παρουσιάζει τήν κατάσταση στον Πόντο στις εκθέσεις του αυτές άποσκοπεί, νομίζουμε, στο να εδαισητοποιήσει και τήν έλληνική Κυβέρνηση για τó πρόβλημα.

150. Πρβλ. Vasyukov, *δ.π.*, passim, και Dobrokhotov, *δ.π.*, σσ. x-xi.

νός ότι ή πετυχημένη αντίσταση τών Έλλήνων του Καυκάσου στην εθνική άλλοτρίωση εξαγοράστηκε με αίματηρές εκατόμβες και με άλλεπάλληλες άτομικές και όμαδικές τραγωδίες, όχι μόνο δέν μειώνει, αλλά ένισχύει μάλλον τή σημασία τών έπιτευγμάτων του δυναμικού αυτού τμήματος του Έλληνισμού τής Διασποράς.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Στατιστικά δεδομένα για τὸν Ἑλληνισμό τοῦ Καυκάσου
(Πρβλ. Παράρτημα Β', Πίν. 1-8)

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν εὐδεξήγητη, ὡς ἕνα βαθμὸ, ἔνδεια τῶν στατιστικῶν δεδομένων τῶν μεταναστεύσεων τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὸν Πόντο, πλούσιο σχετικὰ εἶναι τὸ ἀντίστοιχο ὕλικὸ γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ἐγκαταστάσεις στὸν Καυκάσο, ἰδιαίτερα κατὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα, δηλαδὴ κατὰ τὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία φαίνεται ὅτι ὀριστικοποιεῖται ἡ διαμόρφωση τοῦ γεωγραφικοῦ χάρτη τῶν ἑλληνικῶν χωριῶν τῆς περιοχῆς. Ἡ δημογραφικὴ, ὠστόσο, εἰκόνα τῶν ἑλληνικῶν οἰκισμῶν ἐξακολουθεῖ —ὅπως ὑπογραμμίστηκε καὶ πιὸ πάνω— νὰ εἶναι ἀρκετὰ συγκεχυμένη, γεγονός πού καθιστᾷ ἐξαιρετικὰ δύσκολη (ὡς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα τουλάχιστον) τὴν ἀκριβῆ ἀριθμητικὴ ἀποτίμηση τῶν Ἑλλήνων τῆς Ὑπερκαυκασίας. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ ἰδιαίτερα χρήσιμες εἶναι οἱ ἐπίσημες, ἀναλυτικὲς στατιστικὲς τῶν κρατικῶν Ἡμερολογίων τοῦ Καυκάσου (ἔστω καὶ ἂν τὰ δεδομένα τοὺς τίθενται ὑπὸ συνεχῆ ἀμφισβήτηση) γιὰ τὰ ἔτη 1907, 1913, 1914¹⁵¹.

Ἐνα μέρος τῶν δεδομένων αὐτῶν, μαζί μὲ ἄλλες πληροφορίες ἀπὸ διάσπαρτες πηγές, ἔχουν συλλέξει καὶ ταξινομήσει οἱ Ρῶσοι, Γεωργιανοὶ καὶ Ἑλληνες ἐρευνητὲς τῆς Γεωργίας, στοὺς ὁποίους ἔχουμε καταφύγει ὡς τώρα ἀρκετὲς φορές. Στὰ στοιχεῖα λοιπὸν αὐτὰ στηρίζονται καὶ οἱ πίνακες γιὰ μερικὲς ἐπιμέρους πληθυσμιακὲς ομάδες ἐποίκων τῆς Γεωργίας, τοὺς ὁποίους παραθέτουμε στὸ Παράρτημα Β' τῆς ἐργασίας αὐτῆς (βλ. Πίν. 1, 2 καὶ 3). Ἡ παράθεση γίνεται γιὰ νὰ βοηθήσει τὴ σύγκριση μὲ τὰ δεδομένα πού συναντήσαμε κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ὑπογραμμίσει τὶς δραματικὲς ἀλλαγὲς στὰ μεγέθη τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου τῆς Ὑπερκαυκασίας στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ἀλλαγὲς πού θὰ χαρακτηρίζουν ἐπὶ ἀρκετὲς δεκαετίες τὴ δημογραφικὴ εἰκόνα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ρωσίας καὶ τῆς μετέπειτα Σοβιετικῆς Ἐνωσης.

151. Γιὰ τὸ πρόβλημα: Τηλικίδης, «Ὁ ἐν Καυκάσῳ Ἑλληνισμός», *Ποντιακὰ Φύλλα*, ἔτος Β', ἀριθ. 19, Σεπτέμβριος 1937, σσ. 274-275, 20, Ὀκτώβριος 1937, σσ. 306-312, 21, Νοέμβριος 1937, σσ. 358-361, 23, Ἰανουάριος 1938, σσ. 438-442, 24, Φεβρουάριος 1938, σσ. 478-480. Πρβλ. καὶ Μαυρογένης, *Τὸ Κυβερνεῖον Κάρς*, passim. Ἡ παλαιότερη ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Καυκάσου ἀπὸ τοὺς Ρώσους ἀνάγεται στὸ 1886 καὶ βασίστηκε σὲ στοιχεῖα πού συγκέντρωσαν οἱ κατὰ τόπους ἀστυνομικὲς ἀρχὲς καθὲς ὑποδιοικήσεώς του. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἔγιναν γνωστὰ μὲ τὴν ἔκδοσή τους τὸ 1893. Ἡ πρώτη, ὠστόσο, πανρωσικὴ ἀπογραφή ἔγινε (ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ ἄλλοῦ) τὸ 1897: βλ. Vachtang Dzaoshvili, *Sakartvelos mosachlesba XVIII-XX saukuneebschi* ('Ὁ πληθυσμὸς τῆς Γεωργίας ἀπὸ τὸν 18ο-20ὸ αἰῶνα), Τιφλίδα 1984, σσ. 16-17. Εἰδικότερα γιὰ τοὺς Ἑλληνες τῆς Ἀτζαρίας (περιοχὴ Βατούμ), βλ. ὅσα καταγράφονται στὸ *Statisticheskij Sbornik*, δ.π. (βλ. τὴν πιὸ πάνω σημ. 122).

Λεπτομερές εξάλλου άπογραφικό ύλικό, βασισμένο στην έπίσημη στατιστική του «Ήμερολογίου του Καυκάσου» (1907), αλλά και σέ έπιτόπιες έρευνες, έχει καταχωρίσει ό Κάλφογλου στη σημαντική του μονογραφία για τους Έλληνες του Καυκάσου, στην όποία άναφερθήκαμε έπίσης έπανειλημμένα¹⁵². Ειδικά μάλιστα για την περιοχή του Κυβερνείου Κάρς ό Κάλφογλου παραθέτει τρεις στατιστικές έκδοχές: την έπίσημη (Ήμερολόγιο του Κυβερνείου του 1907) (Η), τή δική του (Κ), και μιά τρίτη, του γνωστού με τό ψευδώνυμο «Μαρκήσιος» θεατρικού συγγραφέα Παναγιώτη Φωτιάδη (Φ). Ή στατιστική του Φωτιάδη δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα τής Όδησσού «Κόσμος» στά 1907-1908. Παρόλο πού όί τρεις στατιστικές δέν παρουσιάζουν μεγάλες άποκλίσεις στό τελικό τους άποτέλεσμα (Η: 36.815, Κ: 39.301, Φ: 37.456), ώστόσο διαφέρουν και ώς πρός τόν αριθμό τών καταγραφόμενων χωριών με Έλληνες κατοίκους (Η: 45 χωριά, Κ: 74, Φ: 76) και ώς πρός τόν πληθυσμό τους (π.χ. Όλουχλί: Η: 1.726, Κ: 626, Φ: 626· Ίσλαμσόρ: Η: 1.201, Κ: 626, Φ: 406).

Τά «Ήμερολόγια» έπίσης του Καυκάσου του 1907 και του 1913 χρησιμοποiei ώς πηγή του και ό Στυλιανός Μαυρογένης για νά συντάξει τους πίνακες ΧVΙΙΙ και ΧΧΙ αντίστοιχα τής σχετικής με τους Έλληνες του Κάρς μονογραφίας του¹⁵³. Παρόλο, ώστόσο, πού τόσο ό πίνακας ΧVΙΙΙ (1907) του Μαυρογένη, όσο και ό πίνακας Η του Κάλφογλου στηρίζονται σέ στοιχεία τής ίδιας πηγής, παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές α) ώς πρός τόν αριθμό τών χωριών (Κάλφογλου Η = 45, Μαυρογένης 73), β) ώς πρός τόν πληθυσμό κάθε χωριού, και γ) ώς πρός τό σύνολο του πληθυσμού του Κυβερνείου (Κάλφογλου Η = 36.815· Μαυρογένης 39.331)¹⁵⁴. Πλησιέστερα, αντίθετα, στά στοιχεία του πίνακα ΧVΙΙΙ του Μαυρογένη (και ώς πρός τόν αριθμό τών χωριών, τόν πληθυσμό καθενός ξεχωριστά και τό τελικό άποτέλεσμα) φαίνεται ότι είναι ό πίνακας Κ του Κάλφογλου, πού, όπως προαναφέρθηκε, στηρίζεται σέ ύλικό πού (κατά τή δήλωσή του) τό συνέλεξε ό ίδιος ό συγγραφέας. Τήν άπάντηση στό πρόβλημα θά μäs τήν έδινε ή ίδια ή πηγή (δηλαδή τό «Ήμερολόγιο» τών Κυβερνείων του Καυκάσου), τήν όποία όμως δυστυχώς δέν κατόρθωσα νά έντοπίσω. Παρ' όλα αυτά κρίνω ότι όρθότερη είναι ή καταγραφή του Μαυρογένη, ό όποιος χρησιμοποίησε συστηματικά και μάλιστα συγκριτικά τά δημογραφικά δεδομένα τής πηγής του.

Με τό ύλικό τόσο του Κάλφογλου, όσο και του Μαυρογένη, θά πρέπει μάλλον νά συσχετιστούν και όί χειρόγραφοι στατιστικοί πίνακες πού βρίσκονται στό φάκελλο Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919/Β/ΑΑΚ (4) του Ίστορικού Άρ-

152. Κάλφογλου, *δ.π.*, σσ. 110-126.

153. Μαυρογένης, *Τό Κυβερνείο Κάρς*, σσ. 191-194 και 197-199, όπου συγκριτικά πίνακες (ΧΧΙ) για τήν ίδια περιοχή με στοιχεία από τό «Ήμερολόγιο» του Κυβερνείου του Καυκάσου τό 1913 και του 1918.

154. Στο κείμενο άναγράφεται ό αριθμός 40.938, προφανώς εξαιτίας άθροιστικού λάθους (Μαυρογένης, *δ.π.*, σ. 194).

χείου του Ύπουργείου των Ἐξωτερικῶν καὶ οἱ ὁποῖοι καταρτίστηκαν μὲ βάση πληροφορίες προξενικῶν κυρίως πηγῶν¹⁵⁵. Οἱ πίνακες αὐτοὶ δὲν ἦταν ὅλοι τοὺς ἐντελῶς ἄγνωστοί¹⁵⁶. Παρ' ὅλα αὐτὰ τοὺς ἐκδίδουμε στὸ Παράρτημα Β' τῆς ἔργασίας αὐτῆς (Πίν. 5-8) γιὰ δύο λόγους: Ἐπειδὴ μᾶς βοήθησαν νὰ ἐκτιμήσουμε τὰ ὡς τώρα δεδομένα τῶν πηγῶν μας γιὰ τὴν τελευταία τουλάχιστον φάση τῶν ἑλληνικῶν μεταναστεύσεων (πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου), καὶ ἐπειδὴ ἡ ὡς τώρα χρῆσή τους ἐγίνε ἀποσπασματικά, χωρὶς σχολιασμό, χωρὶς ἀκριβεῖς ἀρχειακὲς παραπομπὲς καὶ κάποτε καὶ μὲ λάθη.

Ἐκδίδουμε ἐπίσης τρεῖς πίνακες (Πίν. 1-3), ποὺ καταρτίστηκαν ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς τῆς Γεωργίας Kaukhchishvili καὶ Angelon (Ἀγγελίδης), οἱ ὁποῖοι χρησιμοποίησαν, ὅπως εἶδαμε καὶ πιὸ πάνω, στοιχεῖα ρωσικῶν καὶ γεωργιανικῶν πηγῶν. Ἐκδίδουμε, τέλος, καὶ ἕναν πίνακα (ἀριθ. 4), ποὺ καταρτίστηκε ἀπὸ τὸν Ἕλληνα πρόξενο στὴν Τραπεζοῦντα Νικόλαο Φουντούλη.

Στὸν Πίνακα 1 δίνονται οἱ πρῶτες μετοικεσιεῖς τῶν Ἑλλήνων στὴν ἀμέσως μετὰ τὸ Ρωσοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1828-1829 διετία. Σημειώνονται οἱ τόποι προέλευσης, ἡ χρονολογία ἐγκατάστασης καὶ τὰ ἐπαγγέλματα τῶν μεταναστῶν. Σύμφωνα μὲ τὸν πίνακα αὐτόν, ποὺ τὸν ὀφείλουμε σὲ στοιχεῖα τοῦ Kaukhchishvili¹⁵⁷, πέρασαν σὲ ρωσικὸ ἔδαφος σὲ διάστημα ἑννέα μηνῶν περισσότερες ἀπὸ 283 οἰκογένειες ἢ 1.320 ἄτομα (στὸν πίνακα δὲν ἀναγράφεται ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀτόμων ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ 4 οἰκογένειες ἀπὸ τὸ Ἐρζερούμ, ἐνῶ σὲ ἄλλη περίπτωση δὲν ξέρομε σὲ πόσες οἰκογένειες ἀνῆκαν 12 ἄτομα ἀπὸ τὴν Ἀργυρούπολη). Οἱ μέτοικοι προέρχονταν ἀπὸ χωριὰ τῶν περιοχῶν Ἀργυρούπολης, Ἐρζερούμ καὶ Πασέν. Συνεπῶς, οἱ ἀριθμοὶ (γύρω στους 42.000), τοὺς ὁποίους ἀναφέρει ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα (1883) γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ὁ πρόξενος Φουντούλης, εἶναι, ὅπως ὑπογραμμίσαμε καὶ πιὸ πάνω, ὑπερβολικοί¹⁵⁸.

Στὸν Πίνακα 2, τὸν ὁποῖο ὀφείλουμε ἐπίσης στὸν Kaukhchishvili¹⁵⁹, καταγράφονται τὰ χωριὰ τῆς περιοχῆς τῆς Τσάλκας, ὅπου ἐγκαταστάθηκαν Ἕλληνες μετανάστες στὴν ἀμέσως μετὰ τὸν πόλεμο τοῦ 1828-1829 περίοδο. Εἶναι ἐνδιαφέρον διὰ ἔχουμε ἐδῶ τὰ στοιχεῖα δύο ἀπάντων ἀπογραφῶν τοῦ

155. Α.Υ.Ε./Π.Κ./1919/Β/ΑΑΚ (4).

156. Χρησιμοποιήθηκαν ἐν μέρει ἀπὸ τὸν Κώστα Τσαλαχοῦρη, Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως, 1750-1939, Ἀθήνα, χ.χ. (1992), σσ. 17-24.

157. Kaukhchishvili, ὁ.π., σσ. 6-7.

158. Βλ. καὶ Παράρτημα Α', ἔγγρ. 8. Πολὺ ἀργότερα, στὰ 1898, τὸ περιοδικὸ *Meditsinskiy Sbornik* τῆς Τιφλίδας, ἀρ. 61 ἐκτιμοῦσε τοὺς Ἕλληνες ποὺ κατοικοῦσαν στὰ 24 ἑλληνικὰ χωριὰ τῆς Τσάλκας σὲ 10.799 ἄτομα. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ λαμβάνουμε ὑπόψη διὰ ἕνα μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἄγονης Τσάλκας εἴτε εἶχε μετακινηθεῖ πρὸς τὴν περιοχὴ τοῦ Κάρε μετὰ τὴν προσάρτησή του (1878) στὴ Ρωσία εἴτε καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας. Τὸ γεγονός αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε βέβαια διὰ πρὶν ἀπὸ αὐτὴ τὴ χρονιά οἱ Ἕλληνες κάτοικοι τῆς Τσάλκας ἦταν ἀσφαλῶς περισσότεροι.

159. Kaukhchishvili, ὁ.π., σ. 9.

πληθυσμού (19.12.1830 και 30.1.1831), καθώς επίσης και τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἔποικοι δίνουν στοὺς νέους τόπους τῆς ἐγκατάστασής τους ὡς ἓνα βαθμὸ τῆς ὀνομασίας τῶν πατρίδων τους ποὺ ἄφησαν στὸν Πόντο. Οἱ ἑλαφρῆς αὐξομειώσεις τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ σημειώνονται στὸν πίνακα αὐτὸν ἀνάμεσα στὶς δύο ἀπογραφές του, ὀφείλονται ἀσφαλῶς σὲ βιολογικούς λόγους, μὲ τὴν ἐξαιρέση μᾶλλον τοῦ χωριοῦ Kyaryak, ὅπου ἡ αὐξηση θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ἀποδοθεῖ σὲ νέες ἀφίξεις οἰκογενειῶν.

Στὸν Πίνακα 3 καταγράφονται ἐπίσης τὰ χωριά τῆς περιοχῆς τῆς Τσάλκας ὅπου ἐγκαταστάθηκαν Ἕλληνες καὶ Ἀρμένιοι ἔποικοι στὴν περίοδο 1813-1840. Πάντως, οἱ ἀριθμοὶ τοῦ πίνακα αὐτοῦ δὲν ἴσχυαν γιὰ τὶς ἐπόμενες δεκαετίες, ἐπειδὴ ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τῶν χωριῶν αὐτῶν ἀναγκάστηκαν νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὸν τόπο τῆς ἀρχικῆς τους ἐγκατάστασης λόγω ἔλλειψης γῆς. Στὸ μεταξὺ νεότεροι μετανάστες ἀπὸ τὴν περιοχή τῆς Σάντας κ.ά. δημιούργησαν νέους ἑλληνικούς οἰκισμοὺς στὴν Τσάλκα (Edikilise, Tyak-Kilise, Menevik, Livad, Sanda, Imerà, Karakom, Saparkharaba κ.ἄ.).

Ὁ Πίνακας 4 ἔχει συνταχθεῖ ἀπὸ τὸν Ἕλληνα πρόξενο στὴν Τραπεζοῦντα Νικόλαο Φουντούλη στὰ 1883 καὶ περιλαμβάνει, ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ πιὸ πάνω, τοὺς ὑπολογισμοὺς του γιὰ τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ ποὺ ἐγκατέλειψε τὶς ἐστίες του στὸν Πόντο γιὰ τὸν Καύκασο στὴν πενταετία ἀμέσως μετὰ τὸ τέλος τοῦ Ρωσοτουρκικοῦ πολέμου τοῦ 1877-1878. Δηλώνεται ἡ περιοχή προέλευσης, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκπατριζόμενων οἰκογενειῶν (καὶ τῶν ἀντίστοιχων ἀριθμῶν τῶν ἀτόμων μὲ συντελεστὴ τὰ 6 μέλη γιὰ κάθε οἰκογένεια) καὶ ὁ τρόπος τῆς μετακίνησής τους.

Οἱ πίνακες τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν εἶναι οἱ περισσότεροι ἀχρονολόγητοι. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ φακέλου, στὸν ὁποῖο περιέχονται, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορισθεῖ ἐπακριβῶς οὔτε ὁ χρόνος κατὰ τὸν ὁποῖο συγκεντρώθηκαν τὰ ἀναγραφόμενα στοιχεῖα, οὔτε κὰν ὁ χρόνος τῆς σύνταξης τῶν πινάκων. Πιστεύω ὅμως ὅτι ἀνήκουν στὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία χρειάστηκε νὰ γίνῃ ἡ χρῆση τους, ὅταν δηλαδὴ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις (καὶ ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος προσωπικῶς) ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὸν Ἕλληνισμό τῆς περιοχῆς τοῦ Καυκάσου καὶ τῆς νότιας Ρωσίας γενικότερα. Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ εἶχε κίνητρα πολιτικὰ καὶ ἀνθρωπιστικά: Ὅπως ἐπισημάναμε καὶ πιὸ πάνω, ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἡδὴ δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα εἶχε διατυπωθεῖ ἀπὸ ἐπίσημους καὶ ἀνεπίσημους φορεῖς στὴν Ἑλλάδα τὸ αἶτημα νὰ ἀναπροσανατολισθεῖ τὸ μεταναστευτικὸ ρεῦμα τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου ἀπὸ τὴ Ρωσία πρὸς τὴν ἑλληνικὴ ἐπικράτεια¹⁶⁰. Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ ἔγινε αἰσθητὴ καὶ ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Ἕλληνες ἔποικους, κυρίως τοῦ Καυκάσου, μετὰ τὴ διάψευση τῶν προσδοκιῶν τους ἀπὸ τὴ ρωσικὴ πολιτικὴ. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς, ἀκτῆμονες γεωργοί, ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ζοῦν σὲ ἀφιλόξενα ὄρεινὰ χωριά, ἀπομονωμένοι ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο κόσμον. Στὰ τμήματα λοιπὸν

160. Βλ. σχετικὰ στὶς σελ. 119-120.

έκείνα του ελληνικού στοιχείου φαίνεται ότι έβρισκε ιδιαίτερη άπχηση ή προπαγάνδα για τη λύση της μετοικεσίας στις νέες ελληνικές χώρες. Δέν έχει δυστυχώς άκόμη μελετηθεί έπαρκώς ή έποικιστική πολιτική του Έλ. Βενιζέλου στη Μακεδονία μετά τó τέλος τών Βαλκανικών πολέμων¹⁶¹. Ώστόσο, είναι γενικά γνωστό ότι ύπήρξε πρόβλεψη και σχεδιασμός για την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής¹⁶². Στο πλαίσιο προφανώς αυτού του σχεδιασμού θά πρέπει να ένταχθεί και ή άποστολή (Μάιος-Ίούλιος 1914) του γιατρού Ι. Ε. Κουτσοδημήτρη στη Ρωσία, στην όποία άναφερθήκαμε και άλλου¹⁶³. Η άποστολή αυτή είχε ως στόχο: α) να σχηματίσει σαφή εικόνα για τó αριθμητικό δυναμικό και τις έπαγγελματικές άσχολίες τών Έλλήνων έποίκων στη Νότια Ρωσία και στόν Καύκασο κυρίως, β) να άνιχνεύσει τις διαθέσεις τους για ένδεχόμενη μετεγκατάστασή τους στη Μακεδονία¹⁶⁴, και γ) να καταρτίσει καταστάσεις με τά όνόματα τών ελληνικών οικογενειών που θά ήταν έτοιμες να μεταναστεύσουν¹⁶⁵.

161. Πρβλ. Γιάννης Μουρέλος, «Πληθυσμιακές άνακατατάξεις την επομένη τών Βαλκανικών Πολέμων: Η πρώτη άπόπειρα άναλλαγής τών πληθυσμών άνάμεσα στην Έλλάδα και την Τουρκία», στί: *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και ή Έλλάδα*, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 175-190, και, άναλυτικότερα: «The 1914 Persecutions and the First Attempt at an Exchange of Minorities between Greece and Turkey», *Balkan Studies* 26, 1985 σσ. 389-413, όπου και ή σχετική βιβλιογραφία. Για άνάλογα ζητήματα πρβλ. και την άνέκδοτη άνακοίνωση της Έσας Κοντογιώργη, «Πληθυσμιακές μεταβολές στην Άνατολική Θράκη (1911-1923): Έλληνικές κοινότητες τών εκκλησιαστικών έπαρχιών Γάνου-Χώρας και Μυριοφύτου-Περιστάσεως» στί ύπό έκδοση Πρακτικά της *Διημερίδας για τά 70 χρόνια της Μικρασιατικής Καταστροφής* (Θεσσαλονίκη 16-17 Ώκτωβρίου 1992).

162. Για την κατάσταση στη Μακεδονία και τις οικονομικές της προοπτικές κατά την περίοδο αυτή: Βασίλης Κ. Γούναρης, «Η οικονομική ζωή στη Μακεδονία πριν άπό την ύπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου», *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου*, σσ. 127-141.

163. Βλ. την πιδ πάνω σημ. 13.

164. Ώ ίδιος εκτιμούσε ότι «ή έθνική αυτή μετανάστευση τών άριστων γεωργών και κτηνοτρόφων, άκραιφών πατριωτών» θά άρκούσε για «νά ξεελληνήσει την Μακεδονία και να μεταβάλλη ταύτην εις χώραν γεωργικήν και κτηνοτροφικήν» (Παπουλίδης, «Ώ Έλ. Βενιζέλος και ό Έλληνισμός του Καυκάσου», σ. 165).

165. Είναι πάντως γεγονός ότι πριν άπό την άποστολή του Κουτσοδημήτρη όρισμένες οικογένειες άπό τά χωριά της Τσάλκας Χαντό και Μεγκλίκι είχαν ήδη δοκιμάσει την έμπειρία της μετανάστευσης στη Μακεδονία. Μερικές μάλιστα, άπογοητευμένες άπό τις εκεί συνθήκες, επέστρεψαν και πάλι στί χωριό τους (Παπουλίδης, *δ.π.*, σσ. 147-148). Πρβλ. και όσα άναφέρει ό Π. Τανιμανίδης, *Ποντιακοί Οίκοιστί στην Έλλάδα*, τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 248-251, για την έγκατάσταση, κατά τά 1913-1914, 52 οικογενειών άπό τó χωριό Πεπερέκ (περιοχή Κυβερνείου Κάρες) στί Μακεδονία, την περιπετειώδη έπιστροφή τών περισσότερων άπό αυτές στί χωριό τους (πριν άπό την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου), την προσφυγοποίηση τους στί τέλη του 1914, μετά την καταστροφή του Πεπερέκ (πρβλ. και Παράρτημα Β΄, πίν. 8) και, τέλος, την όριστική τους έγκατάσταση στην Έλλάδα στί 1922. Την ίδια περίοδο (Μάρτιος-Μάιος 1914) είχαν έγκατασταθεί στί Φίληρο (περίχωρα Θεσσαλονίκης) όρισμένες οικογένειες άπό τά χωριά Τσιπλαχλί και Κιουλεπέτρ (τό Τικλιμπέρτ στί πίν. 6) της περιοχής Κάρες (Μαραβελάκης - Βακαλόπουλος, *Προσφυγικοί έγκαταστάσεις*, σ. 38). Σύντομη άναφορά στίς

Είναι πάντως γεγονός ότι έντονότερο και διαρκέστερο υπήρξε το ενδιαφέρον της ελληνικής κυβέρνησης για τους ελληνικούς πληθυσμούς του Καυκάσου μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου: Ἡ ελληνική κυβέρνηση χρειαζόταν τα πληθυσμιακά δεδομένα, από το ένα μέρος, για να σταθμίσει τη στάση που θα ακολουθούσε στο ζήτημα της Δημοκρατίας του Πόντου και των ελληνοαρμενικών διαπραγματεύσεων, και, από το άλλο, για να οργανώσει καλύτερα την περίθαλψη του ελληνικού στοιχείου της Ὑπερκαυκασίας και, σε περίπτωση που απειλούνταν από τις πολεμικές συγκρούσεις, την ένδεχόμενη μεταφορά του στην Ἑλλάδα¹⁶⁶. Ἄλλωστε, ὁ φάκελος του Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν στὸν ὁποῖο ἀναφερόμαστε περιέχει τὴν ἀλληλογραφία μιᾶς ὀλόκληρης ἐξαετίας (1914-1919). Πιστεύω λοιπὸν ὅτι οἱ πίνακες τοῦ φακέλου, ἀκόμη και ἂν συντάχθηκαν στὶς ἀρχὲς τοῦ 1918 (ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πίνακα ἀριθ. 8, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ μιλήσουμε πιὸ κάτω), καταστρώθηκαν μὲ βάση τὰ προπολεμικὰ στοιχεῖα. Δὲν ὑπολογίστηκαν δηλαδὴ οἱ νέες και δραματικὲς σὲ ἕκταση δημογραφικὲς ἀνακατατάξεις πὸ εἶχαν ἦδη ἀρχίσει νὰ προκαλοῦνται ἀπὸ τὴ νέα ἐξοδὸ πρὸς τὸν Καύκασο χιλιάδων Ἑλλήνων τοῦ Πόντου — μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν ρωσικῶν στρατευμάτων ἀπὸ τὴ βορειοανατολικὴ Μικρὰ Ἀσία (χειμῶνας τοῦ 1917-1918). Οὔτε συνεκτιμήθηκαν ἐπίσης και οἱ ἀλλεπάλληλες μετακινήσεις τοῦ ελληνικοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος τῆς Ὑπερκαυκασίας στὸ ἄλλο, ἐξαιτίας τῶν αἰματηρῶν ἀναμετρήσεων τῶν μπολσεβίκων μὲ τοὺς ἐθνικιστές, ἀλλὰ και ἐξαιτίας τῶν συγκρούσεων μεταξύ τῶν τριῶν μεγάλων λαῶν τῆς περιοχῆς (Γεωργιανῶν, Ἀρμενίων, Ἀζέρων) ἀμέσως σχεδὸν μετὰ τὴν ἀνακήρυξη τῆς ἀνεξαρτησίας τους¹⁶⁷.

Στὸν Πίνακα 5 καταγράφηκε τὸ γενικὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ (τοῦ μεικτοῦ και τοῦ ελληνικοῦ χωριστὰ) τῶν Διοικήσεων τοῦ Ἀντιβασιλεία τοῦ Καυκάσου. Δίνονται ἐπίσης τὰ γενικὰ ἀριθμητικὰ δεδομένα γιὰ τὶς ἐλληνικὲς ἐκκλησίες, τοὺς ἱερεῖς, τὰ σχολεῖα και τοὺς δασκάλους τῶν ἐλληνικῶν κοινοτήτων τῶν Διοικήσεων.

Στὸν Πίνακα 6 ἔχουν καταχωριστεῖ οἱ ἐλληνικοὶ οἰκισμοὶ τῶν Διοικήσεων τοῦ Ἀντιβασιλεία τοῦ Καυκάσου κατὰ διοικητικὲς περιφέρειες και κατὰ ἀλφαβητικὴ σειρὰ (μὲ βάση τὴν ἀπόδοσή τους στὰ ἐλληνικὰ ἀπὸ τοὺς συντάκτες τῶν πινάκων): Ἀναγράφεται τὸ ὄνομα τοῦ χωριοῦ ἢ τῆς πόλης, ὁ

μετακινήσεις Ἑλλήνων Καυκασίων στὴ Μακεδονία κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ βλ. και στοὺ Λαυρεντίδη, «Ἡ κατὰ τὸ 1895-1907 μετοικεσία», σ. 432.

166. Γιὰ τὰ ζητήματα αὐτὰ: Α. Ἀλεξανδρῆς, «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου, 1918-1922», *Μελετήματα γύρω ἀπὸ τὸν Βενιζέλο και τὴν ἐποχὴ του*, ἐπιμ. Θ. Βερέμης - Ὁδ. Δημητρακόπουλος, Ἀθήνα 1980, σσ. 432 κ.ε., ὅπου και ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία. Γιὰ τὶς ελληνοαρμενικὲς διαπραγματεύσεις, βλ. Hassiotis, «Shared Illusions», σσ. 146 κ.ε., ὅπου και ἡ ἀντίστοιχη ἀρμενικὴ βιβλιογραφία.

167. Γιὰ τὶς δραματικὲς ἐπιπτώσεις τῆς στρατιωτικῆς κατάρρευσης τοῦ ρωσικοῦ μετώπου στὸν Πόντο, βλ. Hassiotis, *ὁ.π.*, σσ. 162 κέ.

άρithμός τῶν κατοίκων του, τῶν ἐκκλησιῶν, τῶν ἱερέων, τῶν σχολείων μὲ τὴν ἔνδειξη «ἐκκλησιαστικὸ» (ἐφόσον ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ ρωσικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ) ἢ «κυβερνητικὸ» (ἐφόσον ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ρωσικὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας) καὶ τῶν δασκάλων (χωριστὰ τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῆς ρωσικῆς γλώσσας). Εἶναι, νομίζω, ὁ πληρέστερος πίνακας ἀπὸ ὅσους ἤδη προαναφέρθηκαν σὲ ὅ,τι τουλάχιστον ἀφορᾷ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀναγραφόμενων ἐλληνοκατοικημένων χωριῶν: γιὰ τὸ Κυβερνεῖο τοῦ Κάρς π.χ. ἔχουμε 85 ὀνόματα πόλεων καὶ χωριῶν ἐναντι 74 τοῦ Κάλφογλου καὶ 76 τοῦ Φωτιάδη (1907) καὶ τοῦ Μαυρογένη (1913)¹⁶⁸. Ἀπὸ τὴν ἀποψη λοιπὸν τῆς πληρότητας εἶναι σκόπιμο νὰ συγκριθεῖ μὲ τὸν κατάλογο τῶν 83 ἐλληνικῶν οἰκισμῶν τοῦ Κυβερνεῖο Κάρς, ποὺ παραθετεῖ ὁ Ἰσαὰκ Λαυρεντίδης στὴν ἐργασία του γιὰ τὴν μετοικεσία τῶν Ἑλλήνων τοῦ Καυκάσου στὴν Ἑλλάδα¹⁶⁹.

Ἀνάλογα στοιχεῖα μὲ ἐκεῖνα τοῦ Πίνακα 6 μᾶς προσφέρει ἕνας ἀκόμη πίνακας χωριῶν καὶ μεταναστῶν, ποὺ σώζεται στὸν ἴδιο φάκελο τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν. Θὰ πρέπει καὶ αὐτὸς νὰ συντάχθηκε στὰ τέλη τοῦ 1917 ἢ μᾶλλον στὶς ἀρχὲς τοῦ 1918. Σ' αὐτὸ συνηγορεῖ, εἰδικὰ γιὰ τὸν πίνακα αὐτόν, καὶ ἡ εὐκαιριακὴ ἀναγραφὴ τῆς ἴδρυσης Γυμνασίου στὴν Τιφλίδα «κατὰ τὸν παρελθόντα Σεπτέμβριον 1917». Ἔχω, ὡστόσο, τὴν ἐντύπωση ὅτι τὰ πληθυσμιακὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναγράφονται στὸν πίνακα αὐτὸν ἀναφέρονται σὲ κάπως προγενέστερη περίοδο. Σὲ πολλὰ σημεία (τουλάχιστον σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ Κυβερνεῖο Κάρς, ποὺ εἶναι καὶ τὸ πληρέστερο κομμάτι του), πλησιάζει τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Φωτιάδη τοῦ 1907-1908. Ἀναγράφεται συγκεκριμένα στὸν πίνακα ὁ ἴδιος ἀριθμὸς χωριῶν (76), μὲ τὴν ἴδια σειρὰ (ἐκτὸς μιᾶς ἢ δύο ἐξαιρέσεων), μὲ τὰ ἴδια πληθυσμιακὰ δεδομένα μὲ ἐλάχιστες ἀποκλίσεις μιᾶς ἢ δύο μονάδων (π.χ. χωριὸ Φαχρέλ: 360, Φωτιάδης: 361), μὲ τὰ ἴδια στοιχεῖα γιὰ τὴν προέλευση τῶν μετοίκων σὲ κάθε χωριὸ κ.λπ. Ὑπάρχουν ὡστόσο διαφορῆς ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ ἢ τὴν ὑπαρξὴ δασκάλων τῆς ἐλληνικῆς ἢ τῆς ρωσικῆς γλώσσας. Ὁ πίνακας (ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖται ἐπιλεκτικὰ ἀπὸ τὸν Τσαλαχούρη) δὲν παρουσιάζει τὴν ἴδια πληρότητα στοιχείων γιὰ ὅλες τὶς διοικητικὲς περιφέρειες τῆς Ἀντιβασιλείας τοῦ Καυκάσου.

168. Βλ. σχετικὰ σχόλια στὴ σελ. 138 τῆς ἐργασίας αὐτῆς. Πρβλ. καὶ Μαυρογένης, *δ.π.*, σσ. 197-199, ὅπου στοιχεῖα ἀπὸ τὸ «Ἡμερολόγιο» τοῦ Κυβερνεῖο τοῦ Καυκάσου τοῦ ἔτους 1913.

169. Λαυρεντίδης, «*Η* κατὰ τὸ 1895-1907 μετοικεσία», σσ. 411-450, ὅπου, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δημογραφικὰ δεδομένα ποὺ ἀντλοῦνται ἀπὸ τὸ «Ἡμερολόγιο» τοῦ Κυβερνεῖο Κάρς τῶν ἐτῶν 1907 καὶ 1913, δίνονται καὶ τὰ ὀνόματα τῶν χωριῶν τοῦ Πόντου ἀπὸ τὰ ὁποῖα οἱ Ἕλληνες μετανάστευσαν στὸν Καυκάσο, τὰ ὀνόματα τῶν ἱερέων καὶ τῶν δασκάλων ποὺ δίδασκαν σὲ κάθε ἐλληνικὸ οἰκισμὸ στὸ Κάρς, καί, τέλος, ὁ χῶρος ἐγκατάστασής τους στὴν Ἑλλάδα. Γιὰ τὶς συνθήκες μεταφορᾶς τῶν προσφύγων ἀπὸ τὸ Κάρς στὴν Ἑλλάδα βλ. κυρίως Καζταρίδης, *Η* «Ἐξοδος τῶν Ἑλλήνων τοῦ Κάρς», σσ. 28 κ.ἑ. Γιὰ τὶς ἐγκαταστάσεις τῶν Καυκασίων στὴν Μακεδονία καὶ τὴν Ἑλλάδα γενικότερα βλ. Μαραβελάκης - Βακαλόπουλος, *Αἱ προσφυγικαὶ ἐγκαταστάσεις*, *passim*. Πρβλ. καὶ Τανιμαντίδης, *δ.π.*, τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 1988, καὶ 2, Θεσσαλονίκη 1992, *passim*. Σὲ 92 ἀνεβάζει (χωρὶς ὁμῶς νὰ τὰ ἀπαριθμεῖ) τὰ ἐλληνικὰ χωριά τῆς Γενικῆς Διοικήσεως Κάρς ὁ γιὰτρὸς Κουτσοδημήτρης (Παπουλίδης, *δ.π.*, σ. 143).

Παρ' όλα αυτά, έκρινα σκόπιμο να τον χρησιμοποιήσω εδώ, να κάνω τις συγκρίσεις των δεδομένων του με εκείνα του άλλου Πίνακα του ίδιου φακέλλου (βλ. Πίν. 6), και να προχωρήσω στις απαραίτητες επισημάνσεις. Τα στοιχεία λοιπόν του πίνακα αυτού, τον οποίο ονομάζω συμβατικά Β', τα παραθέτω σε αντιπαραβολή με τον Πίνακα 6 σε έναν νέο Πίνακα, που κατάρτισα, τον Πίνακα 7. Στον Πίνακα αυτόν (Παράρτημα Β', Πίν. 7) τα μεγέθη του Πίνακα 6 τα καταχώρισα στην άριστερή στήλη και τα δεδομένα του Β' στη μεσαία στήλη. Σε μιὰ τρίτη στήλη στά άριστερά (*Παρατηρήσεις*) συζητώ τις επιμέρους διαφορές και τα ανακύπτοντα προβλήματα.

Ο Πίνακας 8 καταρτίστηκε με στοιχεία που ύπρχαν σε χωριστή κατάσταση, που ανήκει επίσης στον ίδιο φάκελο του 'Αρχείου του 'Υπουργείου 'Εξωτερικών και βρέθηκε συνημμένη σε άναφορά του ύποπροξένου Τιφλίδας Δ. Στρ. Σπαθάρη της 12ης 'Ιανουαρίου 1915 (άριθ. πρωτ. 28) προς την ελληνική Πρεσβεία στην Πετρούπολη. 'Η κατάσταση αυτή συντάχθηκε συνεπώς λίγο μετά την κήρυξη του πολέμου της Τουρκίας εναντίον της Ρωσίας ('Οκτώβριος 1914) και την τουρκική εισβολή στο νοτιοδυτικό Καύκασο (χειμώνας 1914-1915). 'Ο Πίνακας περιλαμβάνει τα όνόματα των 51 ελληνικών χωριών του Κυβερνείου Κάρς, των οποίων οι κάτοικοι έπεσαν θύματα φόνων και βιαιοπραγιών μετά την είσοδο των τουρκικών στρατευμάτων στην περιοχή του Κάρς. Στον Πίνακα καταγράφω τα άριθμητικά στοιχεία που περιέχει ή κατάσταση του Σπαθάρη για τα σπίτια (οικογένειες) των χωριών, αντιπαραβάλλοντάς τα στη δίπλανη στήλη με τα στοιχεία του Πίνακα 6 για τον άριθμό των κατοίκων τους πριν άπό τον πόλεμο. Τα επιμέρους έπεισόδια τα περνά σε χωριστή στήλη, παρεμβαίνοντας μόνο, για λόγους οικονομίας χώρου, στη γλώσσα. Πέρα άπό τα στοιχεία για τον άριθμό των σπιτιών των χωριών αυτών (πού, όπως είπα, είναι ένδεικτικά για τον άριθμό των κατοίκων τους στα τέλη του 19ου και στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα), ο Πίνακας 8 είναι εύγλωττο δείγμα των μελλοντικών περιπετειών του ελληνικού στοιχείου της περιοχής. Και πραγματικά, τα γεγονότα που άκολούθησαν την ανακατάληψη του Κάρς άπό τους Τούρκους, προκάλεσαν, όπως είναι γνωστό, την όριστική εξαφάνιση όλων των εκεί ελληνικών κοινοτήτων και τó κλείσιμο ένός άκόμη δραματικού κεφαλαίου της Ιστορίας του ποντιακού 'Ελληνισμού.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄

ΕΓΓΡΑΦΑ

I

Ὁ Γάλλος πρόξενος τῆς Τραπεζούντας Α. Prus
πρὸς τὸν Ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν Α.-Ε. Thouvenel

Τραπεζούντα, 6 Ἰουλίου 1861

[Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Turquie-Trébizonde, τόμ. 3 (1860-1866).

Ἄριθ. πρωτ. 10. Ἡμερομηνία λήψης: 19 Ἰουλίου 1861]

Monsieur le Ministre,

La nouvelle de la mort du Sultan et de l'avènement de Sa Majesté Abd-ul-Aziz, transmise par le télégraphe électrique à Sivas, et de là par des courriers aux principales villes du littoral et de l'intérieur, a été annoncée le 30 juin, au matin, à Trébizonde par les crieux publics et par les saluts d'artillerie.

Ce double événement, à l'occasion duquel le corps consulaire est allé complimenter le Gouverneur Général Djemal Pacha, a vivement impressionné toutes les classes de la population et surtout de la population musulmane. Cette dernière, qui n'a pas moins eu à souffrir que les rayas des fautes du règne qui vient de finir, en parle sans aucun ménagement et voit avec la satisfaction la plus entière le pouvoir passer entre les mains d'un souverain, que ses premiers actes ont déjà rendu populaire, et dont l'énergie personnelle et les opinions religieuses bien connues, lui promettent tout au moins, dit-elle, «un gouverneur national».

L'ordre n'a pas été un seul instant troublé à Trébizonde ni aux environs, mais à Samsoun une bande de Turcs fanatiques, réunis dans les cafés, a montré à l'égard des Chrétiens des dispositions assez inquiétantes, pour que le gouverneur Kiamil-Pacha envoyât ses cavas les disperser et défendre tout rassemblement sous peine d'arrestation.

De pareils faits, Monsieur le Ministre, sont d'autant plus regrettables, que des centaines de familles grecques et arméniennes de ces contrées, lasses d'un joug intolérable, sont à la veille d'émigrer en Crimée, où le gouvernement russe songe sérieusement à repeupler le sol abandonné par les Tartares.

D'après des informations que j'ai lieu de croire exactes, les conditions arrêtées récemment entre les autorités de la Crimée et une députation des Grecs d'Ordou seraient des plus encourageantes. Chaque émigrant, quel que soit son âge et son sexe, recevra 5 roubles d'argent (20 francs) en débarquant du bâtiment russe, qui doit venir le prendre, et vingt cinq kilogrammes de blé par mois pendant la première année. Un cheval, une vache et deux boeufs de labour

seront donnés à toute famille de cinq personnes. Une exemption d'impôts pendant dix ans sera, en outre, accordée à tout individu faisant partie de cette émigration, qu'il faut attribuer aux exactions et aux avanies de tout genre dont les cultivateurs principalement sont victimes. C'est ainsi qu'à Ordou et à Ké-rassunde, après avoir reçu, il y a vingt cinq ans, des terres de l'État, qu'ils ont défrichées et mises en valeur, sous la promesse qu'ils en deviendraient ensuite propriétaires, à la charge de payer les impôts, de pauvres paysans Grecs se sont vus forcés de payer des taxes arbitraires et exorbitantes, pour éviter une expulsion immédiate.

Il est grand temps que l'initiative du Souverain apporte un remède à un état de choses que menace de convertir en un vaste désert une des plus belles et des plus fertiles provinces de l'Empire.

Agréer l'hommage du respect avec lequel j'ai l'honneur d'être, Monsieur le Ministre,

de Votre Excellence

Le très humble et très obéissant Serviteur

A. Prus

2

Ὁ Γάλλος πρόξενος τῆς Τραπεζούντας Α. Prus
πρὸς τὸν Ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν Α. Ε. Thouvenel

Τραπεζούνα, 25 Ὀκτωβρίου 1862

[Α.Μ.Α.Ε./C.P.C./Τουρκία-Τρέβιζοντα, τόμ. 3 (1860-1866).

Ἄριθ. πρωτ. 19. Ἡμερομηνία λήψης: 8 Νοεμβρίου]

Monsieur le Ministre,

Le Vali de cet eyalet vient de faire une excursion de trois semaines dans l'intérieur de la province jusqu'à Gumuch-Khané, à une distance de vingt-quatre heures de caravane de Trébizonde. Le motif avoué de ce voyage était l'examen de viser des obstacles qu'offre la construction toujours différée de la grande route de la Perse, mais, d'après une source digne de foi, son but réel était d'arrêter par tous les moyens possibles, au besoin par la force, le flot des émigrants Grecs et Arméniens, qui vont combler en Géorgie et en Crimée les vides laissés par l'émigration tartare. Des milliers de familles ont ainsi quitté, depuis trois ans, le seul district de Gumuch-Khané, abandonnant leurs maisons et leurs cultures, dont le produit net ne suffisait pas à leurs premiers besoins. Ces malheureuses populations, découragées en Anatolie par le déplorable état des voies de communication, qui, en formant les débouchés, les prive du fruit de leur travail, exaspérées par la rapacité des agents du fisc, qui exigent la dime sur la botte d'herbe que de pauvres femmes rapportent des vaines pâtures des

montagnes, sont irrésistiblement attirées vers la Russie par des concessions de terres, des distributions de vivres et de bétail et des exemptions d'impôts.

Monsieur Malsiniotis, Vice Consul de Grèce à Trébizonde, vient d'être appelé à Ismaïl et remplacé par Monsieur Vratzanos, Vice Consul hellène à Serès. J'ai lieu de croire que la Légation Russe à Athènes n'est pas étrangère à cette mutation, provoquée par mon collègue de Russie, qui n'avait pas trouvé en Monsieur Malsiniotis un instrument aussi docile que dans ses prédécesseurs.

Agréez l'hommage du respectance lequel j'ai l'honneur d'être Monsieur le Ministre, de Votre Excellence,

Le très humble et très obéissant Serviteur

A. Prus

3

Ὁ Βρετανὸς πρόξενος στὴν Τραπεζοῦντα Francis Stevens
πρὸς τὸν πρεσβευτὴ στὴν Κωνσταντινούπολη Sir Henry Lytton Bulwer

Τραπεζοῦντα, 1 Ἰουλίου 1863

[P.R.O./F.O. 195/762 (1863)]

Sir,

As far back as July 1861, in my despatch no 13, I had the honour of bringing to Your Excellency's notice an intention then entertained by a number of Christian families, chiefly Greeks, to emigrate to Russia. The Porte did not allow them to carry out their plans. Recently the Russian Consul, who has never ceased to encourage the Christians of this coast to change their nationality, has revived the question relating to the Christians of Ordoo and Lazistan and, within the last few weeks, obtained viziriel letter to the pasha authorizing the emigration under special conditions among and other the sale of the landed property of the emigrants, of some four hundred families but His Excellency has refused to execute the Vizir's orders, because the Consul will not admit of the terms laid down by the Porte, which fact has produced a sharp discussion between the pasha and the Consul.

The latter I learn is on the eve of proceeding to Constantinople to engage the Russian Ministry to cause the Porte to enforce the viziriel orders above stated. If the Consul gains the case, and the families are allowed to emigrate, other would be ame to follow the example to the detriment of the Turkish government.

4

Ὁ Ἕλληνας πρόξενος στὴν Τραπεζοῦντα Παναγιώτης Ματαράγκας πρὸς

τὸν Ἰωάννη Δελιγιάννη, Πληρεξούσιο Ὑπουργοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη

Τραπεζούντα, 30 Σεπτεμβρίου 1868

[Α.Υ.Ε./Π.Κ./1868: Προξενεῖα Τ.Φ.Χ., Ἄριθ. πρωτ. 249.
Ἡμερομηνία λήψης: 4 Ὀκτωβρίου, ἀριθ. πρωτ. 2799]

Ἐξοχότατε,

Τὸν παρελθόντα Μάρτιον μεταβάς πρὸς διενέργειαν ἀνακρίσεων τινῶν εἰς Ἄμισόν καὶ πρὸ πάντων ὅπως ἐκ τοῦ σύνεγγυς πληροφορηθῶ πόθεν παρακινοῦνται οἱ ἐν τοῖς περιχώροις τῆς πόλεως ἐκείνης χριστιανοὶ νὰ ζητῶσι νὰ μεταναστεύσουν εἰς Ρωσσίαν, ἐξέθεσα Ὑμῖν δι' ἀναφορῶν μου τὰ συμβάντα.

Γινώσκων ὅτι ἢ εἰς Ρωσσίαν μετανάστευσις ὁμογενῶν εἶναι αὐτόχρομα ἀπάλεια αὐτῶν, ἀναγκαζομένων σὺν τῷ χρόνῳ, ἐν μέσῳ λαοῦ θρησκευτικῶς μετ' αὐτῶν συνδεομένου καὶ ὑπὸ κυβερνήσειν γινώσκουσαν καλῶς τοὺς τρόπους τῆς ἀπορροφήσεως, ν' ἀποβάλλῃσι καὶ τὸ τελευταῖον σημεῖον τῆς ἑλληνικῆς αὐτῶν ἐθνότητος, ἦν ὑπὸ τοὺς τέσσαρας ἡδη αἰῶνας μετὰ πολλῶν ἀγώνων καὶ θυσιῶν μόλις ἠδυνήθησαν νὰ διατηρήσωσιν, ἐπροσπάθησα, συν-εννοηθεὶς μετὰ τοῦ ἐκεῖ Ἀρχιερέως καὶ μετὰ πάντων τῶν ἐχόντων ἐπ' αὐτοῦ ἐπιρροὴν τινα, ὅπως, εἰ δυνατόν, ἀποτραπῶσι τοῦ σκοποῦ αὐτῶν, μεταναστεύοντες ἐπ' ἀδήλω μέλλοντι εἰς χώραν ὑπὸ ἀλλογενῶν κατοικουμένην καὶ εἰς ἣν οὐδεὶς τῶν προμεταναστευσάντων ηὔτυχησεν.

Δυστυχῶς ὅμως ἡ ἀβελτηρία τῆς Ὀθωμανικῆς Κυβερνήσεως, διατηρούσης ἐν μέσῳ αὐτῶν, πτωχῶν καὶ ἀθλίων ἀνθρώπων, ὀρδᾶς ληστρικῆς Κιρκασίαν οὐδὲν σεβομένων ἢ φοβουμένων, ἀλλ' ἐπιρρεπῶν εἰς πᾶν εἶδος κακουργίας καὶ αἰσχροῦτος, ἠνάγκασεν αὐτοὺς ἐν τέλει νὰ λάβωσι τὴν πρὸς μετανάστευσιν τελείαν καὶ ἀκλόνητον ἀπόφασιν, καὶ διὰ τῶν ἐνεργειῶν τῶν ἐν Ἄμισῳ καὶ ἐνταῦθα ρωσσικῶν προξενείων πρὸ δεκαπέντε περίπου ἡμερῶν πλοῖον ἑλληνικόν, ναυλωθὲν ἐπὶ τούτῳ, παρέλαβεν 650, ὡς ἔμαθον, ψυχᾶς, ὅπως μετακομίση αὐτὰς εἰς τὰ παρὰ τὸν Καύκασον ὑπὸ τῶν Κιρκασίων ἐγκαταλειφθέντα μέρη. Ὡστε, ὡς βλέπετε, ἡ Ρωσσία, ὠφελομένη ἐκ τῆς κακῆς καὶ πρὸς τὰ ἑλληνικὰ συμφέροντα ὀλεθρίας διαγωγῆς τῆς Ὀθωμανικῆς Κυβερνήσεως, ἀναπληροῖ τὰ ὑπὸ τῶν ἑτεροθρήσκων καὶ ἀτιθάσων Κιρκασίων ἐγκαταλειφθέντα κενά, δι' εὐαγῶν καὶ ὁμοθρήσκων δυστυχῶς Ἑλλήνων. Ἐπειδὴ δέ, μὴ μεταβαλλούσης τῆς ὀθωμανικῆς κυβερνήσεως διαγωγῆν, ἴσως, ἐκ προθέσεως ὅπως ἐξαλειφθῇ πᾶν ἐν τοῖς τόποις τούτοις στοιχεῖον Ἑλληνισμοῦ, δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ἐξακολουθήσωσιν αἱ μεταναστεύσεις, νομίζω ἀναγκαῖον χάριν τῶν πανελληνίων ἐθνικῶν συμφερόντων, νὰ παρακαλέσω τὴν Ὑμετέραν Ἐξοχότητα νὰ σπεύσῃ νὰ ἐνεργήσῃ ὅ,τι δέον, ὅπως σταματήσῃ τουλάχιστον μέχρι τοῦ σημείου τούτου τὸ κακόν, ὑποχρεουμένης τῆς Ὑψηλῆς Πύλης νὰ προβῇ εἰς τὴν ἐκ τῶν μερῶν τούτων ἀπέλασιν τῶν Κιρκασίων, βοηθήσῃ δὲ τοὺς παθόντας ἐξ αὐτῶν ὁμογενεὶς δι' ἀναλόγου συνδρομῆς, διότι πολλοὶ ἐξ αὐτῶν οὐδὲ στέγην νὰ κατοικήσωσιν

ἔχουσι, καὶ αὐτῶν ἤδη τῶν στεγῶν των ὑπὸ τῶν βαρβάρων πυρποληθέντων.

Ἵποσημειοῦμαι εὐσεβᾶστος

Εὐπειθέστατος

Π. Ματαράγκας

5

Ὁ Βρετανὸς πρόξενος στὴν Τραπεζοῦντα W. G. Palgrave
πρὸς τὸν πρεσβευτὴ στὴν Κωνσταντινούπολη Sir Henry Elliot

Τραπεζοῦντα, 31 Μαρτίου 1869

[P.R.O./F.O. 195/953 (1869-1872), ἀριθ. πρωτ. 19]

Sir,

It is my duty to report that a scheme for emigration from Turkey to Russia is now being actively carried out among the inhabitants of this neighbourhood on a serious scale. The proposed emigrants are the so-called «Kroomlees», a race tenanted several villages to the East and South East of Trebizond. The «Kroomlees» thus denominated from the hamlet of «Kroom», their headquarters, are folk of Byzantine extraction. They professed mahometanism for upwards of three centuries and a half, but have within the last ten years availed themselves of the ever-growing Russian influence in these parts, to proclaim themselves Greek Christians. The motive they now assign for wishing to emigrate is the military conscription, which the Ottoman Government continues to enforce amongst them, in spite of their change of creed; the motor is the Russian Consul-General of Trebizond.

These «Kroomlees», who are from three to four thousand souls in number, have this week addressed a petition to all the Consulates, the British included, at Trebizond, requesting their joint support, and the Russian Consul-General has begged my co-operation in favour of these «persecuted Christians».

That the Kroomlees grievance is merely a pretext, and a very poor one, needs no explanation. But even were the reverse the case, the British Consulate would, it seems to me, have no good ground for interfering in an affair of purely internal Ottoman administration, either officially or officiously; unless of course under superior orders. Some of my colleagues will however, I am informed, act otherwise; indeed the Russian Consul-General has already done so; on the title that some of the «Kroomlees» are furnished with Russian passports; documents of easy purchase.

Indeed I should not have thought it right to trouble Your Excellency with a despatch on a topic of so little concern, had I not been expressly requested by the local government to communicate these facts; a request with which, after due delay, it seemed to me my duty to comply.

I add on this occasion, and quoting as near as possible, the very words, some statements made me by the local government, as follows:

«There are two centres of Russian action for emigration and other purposes on this coast, namely Samsoon and Trebizond. But the Russian agent at the latter has better success; partly because he deals with a population of artisans, stone-cutters and the like, who, on emigration to Russia, find ready work and high wages; partly from his own rank of Consul-General, complied with about eight thousand roubles of Secret Service money per annum over and above his regular salary. Whereas he of Samsoon has a less enterprising race and poorer materials to work on; besides being himself merely a Consul, nor highly paid».

«The third centre of russianising action, namely Batoom, may be looked on as already virtually lost to Turkey».

Thus far my informants. Taking their information at its own value, and neither confirming nor impugning it, I respectfully subjoin.

That Russian action and intrigue, however, skilful and well supported, would have less effect, but for the fiscal system, the over-taxation and the other faults of Ottoman Provincial Administration, noted in the Appendix on that subject, which I had the honour of sending in with the general report last year, causes which nowise excuse disaffection and treason, but which unfailingly produce them, while they loosen the attachment of the subjects in general, especially the Christian, to their rulers and facilitate intrigue, perhaps prepare a crisis.

I have the honour to be, with profound respect, Your Excellency's most obedient, humble servant,

W. Gifford Palgrave

6

Ὁ πρόξενος τῆς Ἑλλάδας στὴν Τραπεζούντα Ν. Μπέτσος
πρὸς τὸν Ἑλληνα πρεσβευτὴ Ἀ. Κουντουριώτη

Τραπεζούντα, 8 Μαΐου 1880

[Α.Υ.Ε./Π.Κ./1880, 45/1: Ἀποικισμὸς-Μετανάστευσις.
Ἄριθ. πρωτ. 61. Ἡμερομ. λήξης: 16 Μαΐου 1880]

Ἐξοχώτατε,

Συνεχίζων τὴν ἀπὸ 26 Ἀπριλίου ἐ.ξ. καὶ ὑπ' ἀριθ. 56 ἀναφορὰν μου, λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ πληροφορήσω τὴν Υ. Ε. ὅτι ἡ εἰς Ρωσίαν μετανάστευσις τῶν χριστιανῶν ἤρξατο πραγματοποιουμένη. Ἐκ τῶν περὶ τὴν Κερασούντα χωρίων Μπουλαντσάκιοι, Δεμιρτζίκιοι καὶ Μπαζάρσουσι ἀπὸ τῆς πρώτης μέχρι τῆς πέμπτης Μαΐου ἀπῆλθον περὶ τὰς 150 οἰκογενεῖας Ὀρθο-

δόξων. Ἐπίσης ἤρξαντο κρυφίως νὰ φεύγῃσι διὰ πλοιαρίων καὶ ἐκ τῶν χωρίων Οἰνόςης, Φάτσας καὶ Ὀρδοῦς (Κοτυῶρων), διότι ἡ θέσις αὐτῶν, ὡς προέγραψον, κατέστη ἀφόρητος. Ἐπιστέλλουσί μοι τὴν 5ην Μαΐου ἐξ Ὀρδοῦς, οἱ οὐδεὶς χωρικός ἔσπειρεν, ὅτι πολυοῦσι τὰ ζῶα τῶν ἐν σπουδῇ καὶ εἰς τιμὰς εὐτελεῖς, καὶ ἀποστέλλουσιν εἰς Ρωσίαν ἀντιπροσώπως, ὅπως ἐτοιμάσωσι τὰ πρὸς μετοίκησιν μέρη. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐξ Ὀρδοῦς ἐπιστολήν, ἦσαν ἔτοιμοι πρὸς ἀναχώρησιν κατὰ τὴν παροῦσαν ἐβδομάδα 75 οἰκογένειαι ἀπὸ Τεπεῖ-Κιοῖ, ἀπὸ Τσαουλὰρ 520, ἀπὸ Κερὲν Δερὲ 70, ἀπὸ Καρὰ-δερὲ 300, ἐν οἷς καὶ τινες οἰκογένειαι ὀθωμανικαί. Ἄν δὲ δὲν ληφθῇ πρόνοια καὶ δὲν διαταχθῇ ὁ Γενικός Διοικητὴς νὰ μεταβῇ αὐτοπροσώπως καὶ διὰ συντόνων μέτρων προλάβῃ τὰς τρομερὰς καὶ ἀνηκούστους καταπιέσεις τῶν βηθδων, τῶν μεταναστῶν Λαζῶν καὶ αὐτῶν εἰσέτι τῶν ὀργάνων τῆς Κυβερνήσεως, πάντες οἱ χριστιανοὶ κακῶς ἔχοντες θὰ μεταναστεύσωσιν, ἴσως δὲ καὶ συμβῶσι σκηναὶ αἱματηραί, διότι καὶ φεύγοντας τοὺς δυστυχεῖς χριστιανούς καθ' ὁδὸν γυμνώνουσιν οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐξουσίας καὶ διαρπάζουσιν οἱ μετανάσται Λαζοί. Ἀπέναντι δὲ τοιαύτης καταστάσεως πραγμάτων αἱ Διοικητικαὶ Ἀρχαὶ οὐδὲ πράττουσιν ἢ μᾶλλον ὅ,τι πράττουσι μαρτυρεῖ ὅτι ὀλίγον μέλλει αὐταῖς, ἂν φεύγωσιν οἱ χριστιανοί, ἀφ' οὗ τούτους φεύγοντας θ' ἀντικαταστήσωσιν διὰ τῶν μουσουλμάνων μεταναστῶν. Οὐχὶ μόνον δὲ τὸ ἔθνικόν συμφέρον, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἢ φιланθρωπία ἀπαιτεῖ νὰ ληφθῇ, εἰ δυνατόν, ἔντονος καὶ ταχίστη πρόνοια, ὅπως προληφθῇ τὸ κακὸν καὶ ἐπέλθῃ μικρά τις ἀνακούφισις εἰς τὰ δεινοπαθήματα τῶν δυστυχῶν κατοίκων τῶν μερῶν τούτων. Προπαντός δ' ἀνάγκη νὰ διαταχθῇ παρὰ τῆς Υ. Π. ὁ Γενικός Διοικητὴς Τραπεζοῦντος νὰ μεταβῇ εἰς τὰ εἰς ἀναστάτῳσιν ἀπὸ τίνος εὐρισκόμενα ταῦτα μέρη. Ἄλλ' ὅπως ἡ μετάβασίς του φέρεῖ ἀποτέλεσμα πρέπει ἢ ὀθωμανικὴ κυβέρνησις, καθιστῶσα αὐτὸν ὑπεύθυνον διὰ τὰ συμβαίνοντα, νὰ τὸν ἐφοδιάσῃ μὲ ἕκτακτον ἐξουσίαν καὶ δύναμιν, ὅπως δυνήθῃ, ἔστω καὶ κατὰ μικρόν, νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν ὄλωσ ἐκλιπούσαν ἰσχὴν τοῦ νόμου. Πρὸ πάσης ὁμοῦ ἄλλης ἐνεργείας ὀφείλει ἢ ὀθωμανικὴ κυβέρνησις νὰ παραιτηθῇ τῆς ἀποφάσεως νὰ ἐγκαταστήσῃ Λαζοὺς μετανάστας, καὶ τὴν ὑπόσχεσιν ταύτην ἐπισήμως νὰ μεταδώσῃ αὐτοῖς ὁ Διοικητὴς ἐκεῖ μεταβαίνων.

Ἔνεκα κακῆς ἐκκλησιαστικῆς διαιρέσεως τὰ χωρία, ἐνθα ἡ μετανάστευσις τῶν χριστιανῶν γίνεται, ὑπάγονται ἄλλα μὲν εἰς τὸν Ἅγιον Χαλδίας, ἄλλα δὲ εἰς τὸν Νεοκαισαρείας, ἀλλὰ τοῦ μὲν ἔδρα εἶναι ἢ Ἀργυρούπολις, ὁπότεν οὐδεμίαν δύναται νὰ παρῶσῃ ἀρωγὴν εἰς τοὺς ὑπ' αὐτὸν ὑπαγομένους χριστιανούς, ὁ δ' ἕτερος εὐρίσκεται ἐν Κωνσταντινουπόλει. Οὐχ' ἦττον τὰ πάντα ἐγένοντο ἐν καιρῷ γνωστὰ εἰς τὸ Πατριαρχεῖον παρὰ τοῦ Ἁγίου Τραπεζοῦντος, ὅστις, ὀφείλω νὰ ὁμολογήσω, καὶ ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ ἀπαύστως καὶ ἀκαμάτως ἐργάζεται πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ Ἔθνους καὶ τῆς Ἐκκλησίας, καίτοι οἱ πῶσχοντες καὶ οἱ μεταναστεύοντες χριστιανοὶ δὲν ὑπάγονται, ὡς προεῖπον, εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν δικαιοδοσίαν τῆς μητροπόλεως Τραπεζοῦντος. Ἄγνοοῦμεν τὰς ἐνεργείας τῆς Α. Θ. Παναγιότητος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου. Οὐχ' ἦττον λυπηρὸν εἶναι ὅτι αὐταὶ δὲν ἐγένοντο

είσέτι γνωσται εἰς τὸν Ἅγιον Τραπεζοῦντος, ὅστις μάτην ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν ἀναμένει ἄς ἐζήτησεν ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου ὁδηγίας καὶ ὧν βεβαίως μεγίστην ἔχει χρεῖαν. Ἄν τὸ Πατριαρχεῖον ἐλπίζῃ εἰς τὸν Ἅγιον Χαλδίας καὶ Νεοκαισαρείας, μάτην προσδοκᾷ, διότι οὗτοι οὐδέποτε σπουδαίως ἠδυνήθησαν νὰ ἐργασθῶσιν ὑπὲρ τοῦ ποιμνίου αὐτῶν.

Πρὶν περὰν τὴν παροῦσαν, σκόπιμον θεωρῶ νὰ πληροφορησῶ τὴν Υ. Ε. ὅτι καὶ ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ ὁ ἀξιότιμος συνάδελφός μου κ. Ἀλφρέδος Μπηλιώττης, πρόξενος τῆς Ἀγγλίας, συνεργάζεται μετ' ἐμοῦ εἰλικρινῶς καὶ μετὰ προθυμίας, τὰ δέοντα συμβουλευὼν τὸν γενικὸν Διοικητὴν καὶ τὰ πάντα ἐν λεπτομερείᾳ καὶ ἀξιεπαίφῃ εὐθύτητι ἐκθέτων πρὸς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀγγλικὴν πρεσβείαν. Δυστυχῶς ὅμως ὁ γενικὸς Διοικητής, δι' οὗς λόγους ἀνέφερον ἐν τῇ προηγουμένῃ ἐκθέσει μου, ξεικνύει ἀδράνεια καὶ ἀβελτηρίαν ἀσυγχώρητον.

Ἐπικαλούμενος καὶ πάλιν τὰς ὁδηγίας τῆς Υ.Ε. διατελῶ μεθ' ὄλου τοῦ προσήκοντος σεβασμοῦ

Εὐπειθέστατος
Ὁ ὑποπρόξενος Ν. Μπέτσος

7

Ὁ Βρετανὸς πρόξενος στὴν Τραπεζοῦντα Alfred Biliotti
πρὸς τὸν πρεσβευτὴ λόρδο Dufferin

Τραπεζοῦντα, 17 Δεκεμβρίου 1881

[P.R.O./F.O. 195/1381 (1881), ἀριθ. πρωτ. 72]

My Lord,

I have the honour to inform Your Lordship, with reference to my despatches no 65 of the 29th ultimo and no 68 of the 3rd instant, that the Greek Consul has not yet received the slightest instruction from his Government with regard to Greek emigrants, and that the movement of emigration is as strong as before.

The 50 Greek families, which were waiting at Ordoo, receiving no information from the Greek Consul at Trebizond, lately removed to Batoom.

It is reported from Ordoo that many emigrants, who have lately arrived from the interior, with a view to remove to Greece, are greatly suffering from privations. Their number is not given, but they seem to be part of the 500 families from Sivas, which were expected at Samsoun. They state that should they fail to soon obtain an answer as to whether they may be sent to Greece, they will find themselves under the necessity, much against their will, to proceed to Russia.

The Greek Consular Agent at Samsoun reports that upwards of 1.000 souls

have given him information of their intention to emigrate at the end of February next from Tach Ova, vilayet of Sivas. And a delegate from Niksar has informed the Greek Consul here that 300 families from that locality are ready to depart in March next.

In both cases the intended emigrants give notice that they are willing to go to Greece, but should they obtain no answer before the forementioned dates, as they made up their mind to leave Turkey, they will proceed to Russia.

I am informed from Batoom that the emigration in that town have not been removed to the interior, but that convenient lodging has been provided to them by the local authorities and that many have found employment in the new constructions, which are erected there, but that there are still numbers of women and children entirely depending on public charity.

The 40 Greek families which on their return from Batoom to Ordoo had been locked up in a han, in order to be sent back to Russia, have been allowed by the local authorities to remain in Turkey.

I have the honour to be with the greatest respect, My Lord,

Your Lordship's most obedient, humble servant

Alfred Biliotti

8

Ὁ Ἕλληνας πρόξενος στὴν Τραπεζούντα Νικόλαος Φουντούλης
πρὸς τὸν Χαρίλαο Τρικούπη

Τραπεζούντα, 21 Φεβρουαρίου 1883

[Α.Υ.Ε./Π.Κ./1883: Προξενικαὶ Ἀρχαί, ἀριθ. πρωτ. 94]

Κύριε Πρόεδρε,

Ὁ χεῖμαρρος τῶν μεταναστεύσεων τῶν ὁμογενῶν κατοίκων τοῦ θέματος τούτου ἀκολουθεῖ τὸν πρὸ πολλοῦ διαγεγραμμένον ροῦν αὐτοῦ, διοχετευόμενος εἰς Ῥωσσίαν ὑπὸ καταλλήλων καὶ πεπειραμένων ἀποστόλων τῆς Δυνάμεως ταύτης. Ἀφραστον λύπην αἰσθάνεται πᾶς τις, καὶ ἰδίᾳ ὁ Ἕλληνας, θεώμενος τοὺς ὁμογενεῖς αὐτοῦ συρομένους ἀγεληδὸν εἰς τὴν Ῥωσσικὴν γῆν, ἔνθα ἡ ἐπομένη γενεά, τὰ τέκνα τῶν δηλονότι, θέλουσιν ἀποτελέσει τὰς ἱεράς παρακαταθήκας τοῦ ἔθνισμοῦ καὶ τὴν γλῶσσαν, ἃς τὸ βᾶρος τῶν αἰῶνων οὐκ ἴσχυσε ν' ἀφαιρέσῃ. Δὲν περιτρέχουσι μόνον ἀπόστολοι τῆς Ῥωσσίας πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον τὴν χάραν, ἀλλὰ δυστυχῶς καὶ Ἕλληνας ἱεράρχης, διαφθαρεῖς ὑπὸ Ῥωσσικοῦ χρήματος συμπράττει τοῖς ἀποστόλοις πρὸς ἐξόντωσιν τοῦ ποιμνίου του, ὡθῶν αὐτὸ διὰ τῆς ποιμαντορικῆς του ράβδου νὰ μεταναστεύσῃ εἰς Ῥωσσίαν. Ὁ ἱεράρχης οὗτος ἐστὶν ὁ μητροπολίτης Θεοδοσιουπόλεως (Ἐρζερούμ), ὅστις, καθ' ἃ ὁ Μητροπολίτης Τραπεζούντος μοι εἶπεν, ἀπέστειλε πρὸ τινῶν ἡμερῶν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν ἐνταῦθα Γενικὸν Διοικητὴν, δι' ἧς λέγει αὐτῷ ὅτι: «Ἐπειδὴ ὁ στρατιωτικὸς Διοικη-

της Κάρς μοι ἔγραψε περί μεταναστευόντων ἐκ τῆς Μητροπόλεώς μου εἰς τὴν ὑπ' αὐτὸν διοίκησιν ἄνευ προηγουμένης εἰδοποιήσεως καὶ μὲ παρεκάλεισε νὰ τὸν προειδοποιῶ περί τοῦ ἀριθμοῦ τῶν οἰκογενειῶν, αἵτινες ἀποφασίζουσι νὰ μεταναστεύσωσιν, ἵνα προετοιμάξῃ τὰς πρὸς ἀποκατάστασιν των ἀπολύτως ἀναγκαῖα καὶ οὕτω μὴ ὑποφέρωσιν οἱ εἰς τὸ ρωσικὸν ἔδαφος μεταναστεύοντες χριστιανοὶ τῆς Μητροπόλεώς μου, καὶ ὅτι ἐπειδὴ πολλοὶ τῶν ἐπιθυμούντων νὰ μεταναστεύωσιν δὲν ὑπάγονται εἰς τὴν ἡμετέραν δικαιοδοσίαν, οὔτε εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Βιλαετίου Θεοδοσιουπόλεως, ἀλλ' εἰς ἄλλον πνευματικὸν ἀρχηγὸν τοῦ ἡμετέρου Βιλαετίου, παρακαλῶ νὰ συστήσητε αὐτοῖς τὴν ἐπιθυμίαν ταύτην τοῦ στρατιωτικοῦ Διοικητοῦ Κάρς πρὸς ὄφελος τῶν χριστιανῶν». Οἱ Ὄθωμανοὶ δὲν δυσαρεστοῦνται τόσον διὰ τὰς μεταναστεύσεις, διότι οἱ μεταναστεύοντες εἰσὶ χριστιανοί, οὐχ ἦττον ὅμως ὁ Βαλῆς ἀπήντησε τῷ Μητροπολίτῃ, ὅτι θαυμάζει πῶς ἐτόλμησε νὰ τῷ γράψῃ μίαν τοιαύτην ἐπιστολὴν καὶ τὸν παρήνευσε ν' ἀπόσχη τοῦ λοιποῦ ἀναμιγνύομενος εἰς πράγματα ἀλλότρια τοῦ κύκλου του.

Ἄν καὶ τηλικαῦτα ἐνέργειαι καταβάλλονται διὰ τὰς μεταναστεύσεις παρὰ τῶν ρωσικῶν ὀργάνων καὶ μετ' ἐπιτάσεως αὐταὶ γίνονται, ἐν τούτοις οἱ μὴ ἐπιλήσιμονες τοῦ ἔθνισμοῦ των ὁμογενεῖς καθεκάστην αὐθόρμητοι προσέρχονται εἰς τὸ προξενεῖον, παρακαλοῦντες νὰ μεταναστεύσωσιν εἰς τὴν μητέρα των Ἑλλάδα. Τὰς εἰς Ρωσσίαν μεταναστεύσεις, λέγουσι, δὲν ἐπιθυμοῦσιν, ἀλλ' ἢ ἑλλειψὶς ἀσφαλείας, ἢ κατατρέχουσα αὐτοῖς πεῖνα καὶ αἱ διαδόσεις τῶν Ρώσων πρακτόρων, ὅτι δεόν νὰ παύσωσιν ἀναμείνοντες ἀρωγὴν ἐξ Ἑλλάδος, ἐξαναγκάζουσιν αὐτοὺς ν' ἀκολουθῶσι τὸν ροῦν τῆς εἰμαρμένης, καί, λαμβάνοντες τριάκοντα ρούβλια παρὰ τῶν πρακτόρων καὶ ὑπόσχεσιν ἐκτάσεως γῆς, μεταναστεύουσι πανοικεῖ εἰς Ρωσσίαν. Ἐνθαρρύνω αὐτοὺς καὶ τοὺς προτρέπω νὰ μὴ πιστεύωσι τὰ θρυλήματα τῶν ἀποστόλων τῆς Ρωσσίας, διότι ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις οὐδέποτε ἐπαύσατο μεριμνῶσα καὶ σκεπτομένη περὶ αὐτῶν πατρικῶς, ἀλλ' ὅτι ἕνα τῶν σπουδαίων μελημάτων τῆς εἶναι καὶ αὐτοί. Οἱ δυστυχεῖς ἀπέρχονται εὐχόμενοι νὰ μὴ παριδοθῶσιν οἱ πόθοι των.

Ἐμελέτησα ἐπισταμένως τὴν γένεσιν τῆς τάσεως ταύτης τῶν κατοίκων περὶ τῆς μεταναστεύσεως καὶ ἀνεῦρον, ὅτι ἀφ' ὅτου ἔπαυσαν ἐκμεταλλεῦόμενα τὰ ἐν Ἀργυρουπόλει (Κιουμουσχανέ) μεταλλεῖα τοῦ ἀργύρου, ἐξ ὧν ἔζων ἀπειράριθμοι ἐργάται, οἱ ἐργατικοὶ εὐρεθέντες ἐν ἀπογνώσει, καθ' ὃ μὴ δυνάμενοι νὰ εὐρωσι πόρον ζωῆς εἰς τὰς πατρίδας των, ἐτράπησαν τὸ πρῶτον μόνου τῆν εἰς Ρωσσίαν ἄγουσαν, ἕνεκα εὐρόντες ἐργασίαν καὶ ὁμοθρήσκους ἐιργάζοντο ἀπὸ τῆς ἀνοιξέως μέχρι τέλους τοῦ φθινοπώρου, καὶ τὸν χειμῶνα, καταπαύοντες τὰ ἔργα ἕνεκα τῶν παγετῶν, ἐπανεκάμπτον εἰς τὰς ἐστίας των. Προϊόντος ὅμως τοῦ χρόνου οἱ πλείστοι τούτων παρέλαβον μεθ' ἑαυτῶν καὶ τὰς οἰκογενεῖας των εἰς Ρωσσίαν, θεωρήσαντες ἀσυμφορὸν ν' ἀφίνωσιν αὐτὰς ἐν τόπῳ, παρ' ᾧ οὐδὲν ἀνέμενον. Οἱ ἀρχῆθεν μεταναστεύσαντες ἐργατικοὶ μετεκάλεισαν καὶ ἄλλους καὶ οὕτως ἀπετελέσθη ὁ πρόδρομος οὕτως εἰπεῖν τῶν μεταναστεύσεων εἰς Ρωσσίαν τῶν ὁμοεθνῶν κατοίκων τῶν μερῶν

τούτων. Κατ' ἀρχὰς οἱ μεταναστεύοντες ἐγένοντο ἀπλῶς ἀνεκτοὶ παρὰ τῶν ρωσικῶν ἀρχῶν καὶ οὐδεμίαν κυβερνητικὴν ἀρωγὴν ἐλάμβανον. Ἄφ' ὅτου ὁμως τ' ἄγρια στίφη τῶν Κίρκασίων τὸ πρῶτον καὶ τῶν Λαζῶν μεταγενεστέρως κατεπλημύρισαν τὴν χώραν τῶν καὶ ὑφίστανται παρ' αὐτῶν ἀκατονόμητους βλαιοπραγίας, δηώσεις καὶ λεηλασίας, καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὑπερηύξησεν ἡ δυστυχία τῶν, ἡ ρωσικὴ κυβέρνησις διωργάνωσε μεταναστευτικὴν προπαγάνδα, ἣτις ἐκμεταλλεομένη ἐπιτηδείως τὰς συμφορὰς τῶν προτρέπει αὐτοῖς νὰ μεταναστεύωσι, δίδουσα ἐκάστη οἰκογενεῖα 30 ρούβλια καὶ ὑποσχομένη ἑκαστὴν τινα γῆς. Ἡ τοποθέτησις τῶν μεταναστευόντων τὰ νῦν γίνεται, οὐχὶ ὅπως τὸ πάλαι κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν τῶν, ἀλλ' ἐπὶ τῶν τελευταίων καθορισθέντων συνόρων μεταξὺ Ρωσσίας καὶ Τουρκίας, ὅποι ὑπάρχουσιν Ἀρμενίον, ἵνα οἱ ὁμογενεῖς ἀποτελέσωσιν οἰονεὶ μεσότοιχον τῶν Ἀρμενίων τῆς Ρωσσίας καὶ τῶν τῆς Τουρκίας. Πολλοὶ τῶν ἐργατικῶν ἀκολουθοῦσιν ἀπαρράλκτως τὴν παλαιὰν ἔξιν τῶν πατέρων τῶν νὰ μεταβαίνωσιν εἰς Ρωσσίαν τὴν ἀνοιξιν καὶ νὰ ἐπανακάμπωσι τὸν χειμῶνα εἰς τὰς πατρίδας τῶν. Εἰδήμονες ὁμογενεῖς περὶ τῶν ἐργατικῶν τούτων μοὶ εἶπον, ὅτι εἰσὶ φίλεργοι, κάλλιστοι κτίζοι καὶ γεφυροποιοί, ὅτι τὰ ἡμερομίσθια ἐν Ρωσσίᾳ εἰσὶν οὐχὶ ἀνώτερα τῶν ἐν Ἑλλάδι, ὅτι τὰ ἐξοδα τῶν πρῶτων ἀναγκῶν σχετικῶς εἰσὶ εὐθυνότερα ἐν τῇ ἡμεδαπῇ ἢ ἐν Ρωσσίᾳ, ὅτι συμφέρει αὐτοῖς πλείοτερον νὰ ἐργάζωνται ἐν Ἑλλάδι, διότι ἐν Ρωσσίᾳ ἐξ ἑνὸς μηνὸς ἐργάζονται καὶ τοὺς λοιποὺς ἀργοῦσιν ἔνεκα τῶν παγετῶν. Παρεκάλεσα τὸν ἀναπληρωτὴν μου κ. Α. Τριανταφυλλίδην νὰ ἐρωτήσῃ ἀρχιτεχνίτας, οἵτινες στρατολογοῦσιν ἐργάτας καὶ διὰ προκαταβολῶν τῶν μεταφέρουσιν αὐτοὺς εἰς Ρωσσίαν, ἐὰν ἔχωσι τὴν διάθεσιν νὰ μεταβῶσιν εἰς Ἑλλάδα, καὶ ἐπληροφορήθην ὅτι ἐπιθυμοῦσιν, ἀλλ' ἐπειδὴ ἀγνοοῦσι τὸν τόπον, πρόσωπα πρὸς ἃ νὰ καταφύγωσιν ἅμα τῇ ἀφίξει τῶν πρὸς ἀνεύρεσιν ἐργασίας καὶ τοῦ ἀκριβοῦς ναύλου ἔνεκεν τῆς μεγάλῃς ἀποστάσεως, δὲν τοῖς εἶναι δυνατὸν ν' ἀναλάβωσι μίαν τοιαύτην ἐπιχείρησιν. Οὐχ ἤττον δέ, ἐὰν ἄλλος ἀναλάβῃ τὰ ἐξοδα τῆς καθόδου τῶν τοῖς χορηγήσῃ ἐλάχιστα χρηματικὰ ἐφόδια καὶ τοῖς ὑποσχεθῇ ἐργασίαν, πολλοὶ προθύμως θὰ μεταβῶσιν.

Ἡ Ὑμετέρα Ἐξοχότης, ἡ γινώσκουσα κάλλιστα τὰς ἐνεργείας τῶν προκατόχων μου, οἵτινες πάνν φιλοτίμως εἰργάσθησαν περὶ τῶν μεταναστεύσεων εἰς Ἑλλάδα τῶν ὁμοειδῶν οἰκογενειακῶς, ἃς ἐπιτρέψῃ καὶ ἐμοί, ἔχοντα ἀφετηρίαν τὰ ἐν τῇ παρουσίᾳ μου ἐκτεθέντα περὶ τῆς ἀρχῆς, ἣτις ἐγένετο ἀφορμὴ πρῶτῃ νὰ μεταναστεύωσιν οἱ ὁμογενεῖς τῶν μερῶν τούτων εἰς Ρωσσίαν, νὰ ὑποβάλλω τὰς ἀκολουθούσας σκέψεις:

Ὅπως διὰ τὰς εἰς Ρωσσίαν μεταναστεύσεις πρόδρομοὶ ἐγένοντο οἱ ἐργατικοί, καλὸν ἦθελεν εἶσθαι, ἐὰν πρὶν ἢ ληφθῇ γενικὸν μέτρον περὶ τῶν μεταναστευόντων εἰς τὸ ρωσικὸν ἔδαφος δυστυχῶν ὁμογενῶν, ὧν ἡ κατάστασις ἐστὶν οὕτως σπαραξικάρδιος, καταρξώμεθα τοῦ ἔργου ἀπὸ τούτους, οἵτινες ἀναχωρήσαντες ἐντεῦθεν δὲν θὰ φέρωσι μεθ' ἑαυτῶν οἰκογενείας, αἵτινες παρέχουσιν προσκόμματα καὶ μεγάλα ἐξοδα μεταφορᾶς καὶ ἐγκαταστάσεως, ἀλλὰ θὰ ὦσιν ἄπαντες ἄνδρες, ἀπηλλαγμένοι οἰκογενειακῶν βαρῶν.

Τὰ νῦν μάλιστα, ὅτε ἐν Ἑλλάδι γίνονται τόσα μεγάλα ἔργα καὶ οἱ τεχνῖται σπανίζουσιν, ἐὰν χορηγηθῇ αὐτοῖς ὁ ναῦλος τῆς καθόδου καὶ ἐλάχιστον χρηματικὸν ποσὸν καὶ πρὸς τῆς ἀφίξεώς των προβλεφθῇ ἐργασία, ὥστε ἀμέσως νὰ εὑρωσι πόρον ζωῆς, ταῦτα ἔσονται ἀρκετὰ ἐλατήρια, ἵν' ἀρχίσωσιν οἱ τεχνῖται νὰ μεταβαίνωσιν εἰς Ἑλλάδα, αὐτοὶ δὲ οἱ ἴδιοι, φρονῶ, δι' οὓς θὰ καταβληθῶσι τὸ πρῶτον τὰ ἐξόδα τῆς καθόδου των, ἀφοῦ διαμείνωσιν ἐπί τινα χρόνον αὐτόσε καὶ συγχρωτισθῶσι μετὰ τῶν ὁμοεθνῶν των καὶ θερμανθῇ ἢ ἐκ τῆς ἐπαράτου δουλείας καὶ τῶν στερήσεων κατάψυχρος καρδιά των ὑπὸ ἡλίου ἀνατέλλοντος ἐπὶ ὁμογενοῦς ἐλευθέρου ἐδάφους, θὰ ἐπανακάμωσιν εἰς τὰς ἐστίας των καὶ θὰ προσλάβωσι μεθ' ἑαυτῶν τὰς οἰκογενεῖας των καὶ δι' ἰδίων των πλέον ἐξόδων θὰ μεταναστεύσωσιν πανοικεῖ εἰς τὴν ἡμεδαπὴν, καὶ οὕτω γενήσεται ἡ ἀρχὴ τῶν μεταναστεύσεων εἰς Ἑλλάδα ἐκ τῶν ἐργατικῶν, ὅπως ἀπαραλλάκτως ἐγένετο διὰ τὰς εἰς Ρωσίαν, καὶ πολὺ εὐκολώτερον, διότι ἐκεῖ ἐργάζονται ἕξ μόνον μῆνας, ἐνῶ παρ' ἡμῖν ἅπαν τὸ ἔτος.

Ἐπικαλούμενος τὰς ὑμετέρας διαταγάς, διατελῶ μεθ' ὄλου τοῦ προσήκοντος σεβασμοῦ.

Εὐπειθέστατος
Νικόλαος Φουντούλης

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β'

ΠΙΝΑΚΕΣ

1

ΠΡΩΤΕΣ ΜΕΤΟΙΚΕΣΙΕΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΟΝ ΚΑΥΚΑΣΟ (1829-1830)

[Πηγή: S. Kaukhchishvili, «Istoriya poseleniya grekov v Gruzii», σ. 6-7]

α/α προέλευση	οικογένειες	άτομα	χρονολ. εγκατάστ.	επάγγελμα
1. Gümushane	85	517	Ίούλιος 1829	μεταλλωρύχοι
»		12	7.5.1830	»
»	46	121	7.5.1830	»
»	2	10	Μάιος 1830	»
»	3	6	Ίούνιος 1830	»
2. Erzurum	26	96	Μάιος 1830	τεχνίτες
»	4		Μάιος 1830	κτηνοτρόφοι
»	43	143	Μάιος 1830	τεχνίτες
3. Kyaryak	20	22	22 Μαΐου 1830	γεωργοκτηνοτρόφοι
4. Sanamer	11	89	»	γεωργοί
»	9	63	»	»
5. Akhalykh	3	42	»	»
»	4	20	»	»
6. Dzhinisi	22	153	»	»
7. Khadyk κ.ά.	5	26	»	»

2

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΧΩΡΙΩΝ ΤΗΣ ΤΣΑΛΚΑΣ
ΠΟΥ ΚΑΤΟΙΚΗΘΗΚΑΝ ΑΠΟ ΕΛΛΗΝΕΣ[Πηγή: Kaukhchishvili, *δ.π.*, σ. 9]

νέο όνομα χωριού	παλιό όνομα χωριού	άριθμός κατοίκων	
		19.12.1830	30.1.1831
1. Beshtasheni	Beshkenashen	200	200
2. Shipiakli (Shipiak)	Edzeni Sopeli	130	132
3. Kyaryak	Nizhni Halsheny	205	249
4. Bashkoi-Kendigi		240	240
5. Khadyk-Sanamer-Akhalyk	Kochti	265	265
6. Barmaksiz		401	401
7. Dzhinisi	Karusheti	194	190
8. Avranli	Tezi	173	180
9. Guniya	Chanckabezha	159	160

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΤΣΑΛΚΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ Α΄ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ
[Πηγή: Angelov, δ.π., passim]

Έτος έγκατ.	Τόπος εγκατάστασης	άριθ. οίκου.	προέλευση	παρατηρήσεις
1813	Tsintskaro	19	περ. Πασέν	μεταξύ Κάρς- Έρζερούμ
1814	»	76	»	συγγενείς τών 18 προηγούμενων
1822-3	»	100	Gümushane	
1825	Demir Bulakh	15	Erzerum	γνωστό και ως Gre- cheskie Gomareti. 'Αρχ. άποστ. Θεόδ. Ούρούμοφ.
1825-7	Keivan Bulgason	—	Antarli και Okha	περιοχή Έρζερούμ
1829-40	Ambarlo	—	Erzerum και Okha	
1830	Beshdashen (Beshkenashen)	85	Gümushane	μεταλλούχοι
1830	Bashkoi (Berkhonii Akhalshehi)	34	Bashkoi	περιοχή Έρζερούμ
1830	Koteliya (Rekha)	—	Koteliya	περιοχή Artvin
1830	Mamula Sopeli	16		
1830	Evreni ή Avranli (Tezi)	49	—	'Ανάμεσά τους και τρεις άρμενικές οι- κογένειες, που μαζί με 15 έλληνικές με- τακινήθηκαν τó 1835 στην 'Αλεξαν- δρούπολη (Lenina- kan, σημ. Gumri)
1830	Barmaksiz (Edzani)	—	Erzerum	—
1830	Dzhinis	—	—	Μαζί με τούς Έλ- ληνες εγκαταστά- θηκαν και 'Αρμέ- νιοι που άργότερα ίδρυσαν δικό τους, τό Burnadhet
1830	Khadyk-Sanamer-Akhalyk (Kokhta ή Kokhti)	—	—	Ός τó 1885 νοίκια- ζαν γή από τή γερ- μανική κοινότητα
1830	Goryak ή Kyaryak (Nizniy Akhalsheh)	—	—	'Ελληνες μετανά- στες άρμενόφωνοι
1830	Shepyak ή Shipyak (Edvena Sopeli)	1		Οικογένεια ένός μοναχού

έτος έγκατ.	Τόπος εγκατάστασης	αριθ. προέλευση οίκου.	παρατηρήσεις
1830	Guniya-Kala (Chin Khabezha ή Chanchkabezha)		
1830-40	Kumbet (Kakhadum)		
1830-40	Olyank (Ayazmadar)		

4

ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΜΕΤΟΙΚΕΣΙΩΝ ΣΤΟΝ ΚΑΥΚΑΣΟ
(1878-1882)

[Πηγή: Α.Υ.Ε./Π.Κ./1883: Προξενικαί Ἄρχαι, 19 Μαΐου 1883, ἀριθ. πρωτ. 235]

Προέλευση	αριθ. οίκου.	ἄτομα	Τρόπος ἐκπατριμοῦ
Ἐρζεροῦμ	300	1.800	Διὰ ξηρᾶς
Ἀμάσεια	300	1.800	Διὰ θαλάσσης ἀπὸ τὰ λιμάνια Ἄμισοῦ
Κερασούντα	200	1.200	καὶ Κερασούντας
Ἀργυρούπολη	300	1.800	Διὰ ξηρᾶς
Νεοκαισάρεια	400	2.400	Διὰ θαλάσσης ἀπὸ τὸ λιμάνι Κοτυώρων
Σεβάστεια	650	3.900	Διὰ ξηρᾶς. Ὅρθόδοξοι Ἀσσυρογαλδαῖοι
Τραπεζούντα	700	4.200	Διὰ θαλάσσης. Προέρχονταν ἀπὸ τὰ περὶχωρα. Ἐλάχιστοι ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Τραπεζούντας
Σύνολα	2.850	17.100	

5

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΤΟΥ ΚΑΥΚΑΣΟΥ
ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΟΥ Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

[Πηγή: Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1919, Β/ΑΑΚ (4)]

Διοικητική περιφέρεια	Ἑλληνες	ἐκκλη- σίες	ιερεῖς	σχολεῖα	δάσκαλοι	σύνολο πληθ.
Κυβερνεῖο Κάρς	48.994	67	67	78	123	370.000
Κυβερνεῖο Τιφλίδας	50.306	26	27	24	29	1.150.000
Κυβερνεῖο Μ. Θάλασσας	16.682	3	3	7	11	150.000
Κυβερνεῖο Κουμπάν	28.300	6	6	14	26	2.500.000
Κυβερνεῖο Κουταΐδας						
Διοίκηση Σοχοῦμ	20.095	14	14	18	25	1.125.000
Διοίκηση Βατοῦμ	7.469	2	4	2	10	170.000
Κυβερνεῖο Σταυρούπολης	2.801	1	2	1	2	1.200.000
Κυβερνεῖο Βακού	1.500	—	—	—	—	1.000.000

Διοικητική περιφέρεια	Έλληνες έκκλη- σίες	ιερείς	σχολεία	δάσκαλοι	σύνολο πληθ.	
Κυβερνείο Έριβάν	2.210	3	3	3	6	1.000.000
Κυβερνείο Έλισαβετούπολης	661	—	—	—	—	1.000.000
Κυβερνείο Τερέκ	950	1	1	1	2	1.150.000
Κυβερνείο Νταγεσταν	155	—	—	—	—	670.000
Σύνολα	180.123	123	127	148	234	11.460.000

6

ΕΛΛΗΝΙΚΟΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ ΣΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΑΝΤΙΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΚΑΥΚΑΣΟΥ

(Πηγή: Α.Υ.Ε./Π.Κ. 1919/Β/ΑΑΚ (4))

α/α	Όνομα	πληθ. ναοί	ιερείς	σχολεία	είδος σχολείου	δάσκαλοι	
α) Κυβερνείο Κάρς (πληθ. 370.000)							
1.	Άρτὸς	858	1	1	1	Έκκλησιαστικό	3
2.	Άρσενέκ	247	1	1	1	»	1
3.	Άρδαχάν	325	1	1	—	—	—
4.	Άλῆ Σοφή	582	1	1	1	»	2
5.	Άτκόζ	631	—	—	—	—	—
6.	Άπουλβάρτ	662	1	1	1	Κυβερνητικό	2
7.	Άζάτ	824	1	1	1	Έκκλησιαστικό	3
8.	Βαργκενίς	525	1	1	1	»	1
9.	Βερισσάν	484	1	1	1	»	1
10.	Βεζίν-κιοϊ	850	1	1	1	»	3
11.	Γιηλιαμπέρτ	970	—	—	1	Κυβερνητικό	3
12.	Γελκεσμές	860	1	1	1	»	2
13.	Γενίκιοϊ	830	1	1	1	Έκκλησιαστικό	3
14.	Γιαγμπασάν	578	1	1	1	»	2
15.	Γέιτζε	650	—	—	1	»	1
16.	Γιαλαούζ-τσάμ	550	1	1	1	»	3
17.	Έμιρ-Χάν	570	1	1	1	»	1
18.	Ζέλετζε	852	—	—	1	»	1
19.	Ζεμζελέκ	352	1	1	1	Κυβερνητικό	1
20.	Ίσλαμσὸρ	660	1	1	1	»	1
21.	Ίβάν-μπολ	792	1	1	1	Έκκλησιαστικό	1
22.	Κάγισμαν	85	—	—	—	—	—
23.	Κετσεβάν	335	1	1	—	—	—
24.	Κιόρογλου	500	—	—	1	Έκκλησιαστικό	2
25.	Καραουργάν	650	1	1	1	»	3
26.	Καρακούρτ	630	1	1	1	»	2
27.	Κηζήλ-κλήσέ	611	1	1	1	»	1
28.	Κεσέρ	522	1	1	1	»	1

α/α	ὄνομα	πληθ.	ναοί	ἱερεῖς	σχολεῖα	εἶδος σχολείου	δάσκαλοι
29.	Κόγκ	535	1	1	1	Κυβερνητικό	1
30.	Καμισλή	650	1	1	1	»	1
31.	Καραηηλισά	986	1	1	1	Ἐκκλησιαστικό	3
32.	Κάρς	1.589	2	2	1	Κυβερνητικό	1
33.	Λάλογλη	757	1	1	1	Ἐκκλησιαστικό	3
34.	Μερτενέκ	305	1	1	1	»	1
35.	Μεζερὲτ	583	1	1	1	»	1
36.	Μετζιγγέρτ	794	1	1	1	»	2
37.	Μπαρτοῦς	730	—	—	1	»	1
38.	Μπεμπερέκ	800	1	1	1	Κυβερνητικό	3
39.	Μασουρτζούχ	485	1	1	1	Ἐκκλησιαστικό	1
40.	Μπαγδάτ	326	1	1	1	»	1
41.	Μαγαρατζήκ	1.600	1	1	1	»	3
42.	Μερινέζ	600	—	—	1	»	1
43.	Μετσιτλή	795	1	1	1	Κυβερνητικό	1
44.	Ναρεμάν	679	—	—	1	Ἐκκλησιαστικό	1
45.	Νδεμίρ-καπού	312	1	1	1	»	1
46.	Ντόρτ-κιλισέ	320	1	1	1	»	1
47.	Ὁρτάκιοῖ	588	1	1	1	»	1
48.	Οὔστ-κιλισέ	263	1	1	1	»	1
49.	Ὁλουγλή	708	1	1	1	Κυβερνητικό	2
50.	Ὁλτυ	400	—	—	1	Ἐκκλησιαστικό	1
51.	Ποσέκ	344	—	—	1	»	1
52.	Πελικμπάς	670	1	1	1	»	2
53.	Πεζιργκιάν-κετσιτ	623	—	—	1	»	1
54.	Πατσουρέρ	480	—	—	1	»	1
55.	Σουρπασάν	360	1	1	1	»	1
56.	Σαράφ	511	1	1	1	»	1
57.	Σαλοῦτ	543	1	1	1	»	2
58.	Σαλιούτ	225	1	1	1	»	1
59.	Σιματέν	478	1	1	1	»	2
60.	Σιντιζκώμ	878	—	—	1	»	3
61.	Σαρικαμίς	73	—	—	—	—	—
62.	Σουπατάν	703	1	1	1	Ἐκκλησιαστικό	1
63.	Σιραχανά	300	1	1	1	»	1
64.	Τσιλαχανά	250	—	—	—	—	—
65.	Τσορμίκ Ἄνω	390	—	—	1	Ἐκκλησιαστικό	1
66.	Τσορμίκ Κάτω	417	—	—	1	»	1
67.	Τιβίκ	698	1	1	1	Κυβερνητικό	2
68.	Τσατάχ	500	1	1	1	Ἐκκλησιαστικό	1
69.	Τσαπικ Ἄνω	512	1	1	1	»	1
70.	Τσαπικ Κάτω	515	1	1	1	»	2
71.	Ταχτά-κηράν	543	1	1	1	Κυβερνητικό	1

α/α	ὄνομα	πληθ. ναοί	ιερείς	σχολεία	εἶδος σχολείου	δάσκαλοι	
72.	Τσιπλαχλή	355	1	1	1	Ἐκκλησιαστικό	1
73.	Τορσεχιέφ	685	1	1	1	»	2
74.	Τουρκασέν	650	1	1	1	»	3
75.	Τουίγουν	500	1	1	1	»	1
76.	Φαχρέλ	470	1	1	1	»	1
77.	Χιντζιρικ	285	1	1	1	»	1
78.	Χαζνατάρ	231					
79.	Χάνδερε	600	1	1	1	»	1
80.	Χανάχ	599	1	1	1	Κυβερνητικό	3
81.	Χαραμή βαρτάν	1.197	1	1	1	Ἐκκλησιαστικό	4
82.	Χάσκιοϊ	482	1	1	1	»	1
83.	Χαλήφ-όγλου	207	1	1	1	»	1
84.	Χατζή-βελή	650	1	1	1	»	1
85.	Τεκνελή	280	1	1	1	»	1
	Σύνολα	48.994	67	67	78		123

β) Κυβερνείο Τιφλίδας (πληθ. 1.150.000)

α/α	ὄνομα πόλης ἢ χωριού	πληθ. ναοί	ιερείς	σχολεία	μαθητὲς	δάσκαλοι
1.	Ἅγιος Μιχαήλ	122	1	1	1	1
2.	Ἄχαλτσῆκ	350	1	1	1	1
3.	Ἄχαλιέκ (Πόστ)	600	—	—	—	—
4.	Ἄβρανλή	828	1	1	1	65 μαθητὲς
5.	Ἄχτελε	2.500				
6.	Ἄδιγιάνσκοε	10				
7.	Ἄλαβέρτσκοε	3.290				
8.	Ἄσκαλιν	2.205				
9.	Βεζίρωφ	58				
10.	Βαρεβάνσκοε	45				
11.	Γιαϊλά ἢ Ἱμερα	704	1	1		
12.	Γεδή-κλήσέ	850	1	1	1	55 μαθητὲς
13.	Γουνή-καλέ	600	1	1	1	45 μαθητὲς
14.	Γκιουμπέτ	985				
15.	Γομαρέτ καὶ περ.	1.235				
16.	Δελή-Μουράτ	570				
17.	Ἐλένκ ἐπάνω	620	1	1		
18.	Ἐλένκ	400	1	1	1	40 μαθητὲς
19.	Ἐλισαβετὰς	2				
20.	Ἡρακά μεσαία	260				
21.	Ἡρακά Ἄνω	515				

α/α	Όνομα πόλης ή χωριού	πληθ. ναοί	ιερείς	σχολεία	μαθητές	δάσκαλοι
22.	Ήρακὰ Κάτω	299				
23.	Ήβανόφσκα	409		1		1
24.	Καρακόμ	589	1	1	1	40 μαθητές
25.	Κερέκ	750	1	1	1	35 μαθητές
26.	Κογός	1.017				
27.	Κοτέλια	900				
28.	Κλήνδσκοε	150				
29.	Κων/νόβσκοε	32				
30.	Λειβάδι	900				
31.	Λοκαλά	150				
32.	Μπεστάση	1.585	2	3	2	125 μαθητές
33.	Μπάσκιοϊ	1.100	1	1	1	56 μαθητές
34.	Μπαϊμπούρτ	389				
35.	Μιχαήλοβον	147				
36.	Μπορζόμ	950	1	1	1	
37.	Μπαρμαξίς	1.750	1	1	1	45 μαθητές
38.	Μίσματ	100				
39.	Μαγκλῆς	5				
40.	Μτζχέτ	5				
41.	Νέον	420				
42.	Όπρέτι	1.100				
43.	Ουδήνσκοε	15				
44.	Πορζόμ καί περ.	950				
45.	Ρέχα	528				
46.	Σαναμέρ	850	1	1	1	55 μαθητές
47.	Σάντα	626	1	1	1	40 μαθητές
48.	Σιπέκ	594	1	1	1	45 μαθητές
49.	Σογουτλού	200				
50.	Σουράμ	40				
51.	Σακριάν	2				
52.	Σαρτατζάλ	15				
53.	Σεργιέβσκοε	15				
54.	Τέκ-κλησια	609	1	1		
55.	Τσινκαρό Άνω	690	1	1	1	60 μαθητές
56.	Τσιχισβάρ	1.080	1	1	1	
57.	Τσινκαρό Κάτω	1.500				
58.	Τζινίς	850	1	1	1	48 μαθητές
59.	Ταρσόν	320				
60.	Τσινβάλ	15				
61.	Τσαβκήσκοε	6				
62.	Τσανδάρσκοε	2.120				
63.	Τυφλίς	1.500				
64.	Χαραπά ή Γενίκιοϊ	625				
65.	Χάσκιοϊ	390				

α/α	ὄνομα πόλης ἢ χωριοῦ	πληθ. ναοί	ἱερεῖς	σχολεῖα	μαθητὲς	δάσκαλοι
66.	Χωρίον Οἰκονόμου	480				
67.	Χαδῆκ	500				
68.	Χαμαμλῆ	420				
69.	Χητηστὰβ	40				
70.	Τσιατοῦρ	650				
71.	Κουμαρὲτ	2.100	1	1	1	2
72.	Τζάν-μπαχτσὲ	980	1	1	1	1
73.	Τσιατοῦρ	700	1	1	1	1
74.	Χαντὸ	70				
75.	Σανάκ	1.050	1	1	1	3
76.	Γιαγτάν	280				
	Σύνολα	50.306	26	27	24	29

γ) Κυβερνεῖο Μαύρης Θάλασσας (πληθ. 125.000)

α/α	ὄνομα πόλης ἢ χωριοῦ	πληθ. ναοί	ἱερεῖς	σχολεῖα	εἶδος σχολεῖοῦ	δάσκαλοι	
1.	Ἰδλέρσκη	180	1	1	1	ἑξατάξιο	1
2.	Ἰδερπιέβσκοε	750					
3.	Βασιλέβσκοε	600					
4.	Καπαρδῆνσκοε	650					
5.	Κράσαναγια Πολιάνα	600	1	1	1		1
6.	Νοβορωσσίσκη	1.400			1	ἑξατάξιο	3
7.	Πρασκόβσκοε	750					
8.	Περεγὸβσκοε	150					
9.	Πσάτσκοε	200					
10.	Σότζη	150	1	1	1		1
11.	Τουαπὲ καὶ περ.	2.300					
12.	διεσπαρμένοι	4.500					
13.	Γκελεντζίκ	532			1		2
14.	Λαζαρόφσκη	1.050			1	(μεικτὸ)	2
15.	Τζούμπρη	350			1		1
16.	Βισόκο	350					
17.	Βαρτάν	560					
18.	Γερέβιτς	700					
19.	Περβένκα	210					
20.	Ψάθα	700					
	Σύνολα	16.682	3	3	7		11

δ) Κυβερνείο Έριβάν (πληθ. 1.000.000)

α/α	ὄνομα πόλης ἢ χωριοῦ	πληθ. ναοὶ	ἱερεῖς	σχολεῖα	εἶδος σχολείου	δάσκαλοι	
1.	Ἀλεξανδροπόλ	270	1	1	1	Κυβερνητικὸ	2
2.	Ἀλεξανδροπόλ περ.	850					
3.	Ἐριβάν	35					
4.	Ἐτζματζίν	20					
5.	Ναχητζεβάν	45					
6.	Νοβοπαγιατζήτ	215					
7.	Ὀρτουπάτ	5					
8.	Σουρμαλίν	5					
9.	Σαρουρο-δαριλέβσκη	5					
10.	Παγιαντοῦρ	480	1	1	1	Ἱερατ. Κυβερν.	3
11.	Παϊτάρ	280	1	1	1	Ἐκκλησιαστικὸ	1
	Σύνολα	2.210	3	3	3		6

ε) Κυβερνείο Ἐλισαβετούπολης (πληθ. 1.000.000)

α/α	ὄνομα πόλης ἢ χωριοῦ	πληθυσμὸς
1.	Ἀρέσκη	24
2.	Δζεπραήλ	10
3.	Δζεβανσήρ	100
4.	Ζαγγεζοῦρ	220
5.	Καζάχσκη	280
6.	Νούχα	12
7.	Σούσα	15
	Σύνολο	661

στ) Κυβερνείο Κουμπάν μετὴν ἐπαρχία Γέϊσκ (πληθ. 2.500.000)

α/α	ὄνομα πόλης ἢ χωριοῦ	πληθ. ναοὶ	ἱερεῖς	σχολεῖα	εἶδος σχολείου	δάσκαλοι	
1.	Αἰκατερινοδάρ	2.500	1	1	1	πεντατάξιο 145 μαθητῆς	7
2.	Ἀρμαβήρ καὶ περ.	1.030					
3.	Αἰκατερινοδάρ περ.	10.500					
4.	Ἀνάπα	1.540			1	πεντατάξιο	3
5.	Ἀπίσκαγια	180			1		1
6.	Ἀπίσκαγια	450			1		1

α/α	ὄνομα πόλης ἢ χωριοῦ	πληθ. ναοί	ἱερεῖς	σχολεῖα	εἶδος σχολείου	δάσκαλοι
7.	Βιτιζῶφ	1.400	1	1	1	1
8.	Ἰλσκαγια	80			1	1
9.	Κουτακὸ	910	1	1	1	110 μαθητὲς
10.	Κρίμσκαγια	2.100	1	1	1	100 μαθητὲς
11.	Μερτζάν	2.100	1	1	1	τετρατάξιο
12.	Μαϊκῶπ	680			1	1
13.	Μαϊκῶπ περ.	2.800				
14.	Πακάνσκαγια	100			1	1
15.	Σταυροπόλκα	450				
16.	Σεβέρσκαγια	250			1	1
17.	Φαναγόροια	350				
18.	Χασαγούτ	700	1	1	1	1
19.	Χόλμσκαγια	180			1	1
	Σύνολα	28.300	6	6	14	26

ζ) Κυβερνείο Κουταΐδας με τὴν ἐπαρχία Σοχοῦμ (πληθ. 1.125.000)

α/α	ὄνομα πόλης ἢ χωριοῦ	πληθ. ναοί	ἱερεῖς	σχολεῖα	εἶδος σχολείου	δάσκαλοι
1.	Ἀνδρέφσκοε	364	1	1	1	1
2.	Ἀλεξανδρόφσκοε	420	1	1	1	1
3.	Αἰκατερίνσκοε	301	1	1	1	1
4.	Ἀζάντα	1.680	1	1	1	2
5.	Γεωργιέφσκη	329	1	1	1	1
6.	Δημητριέφσκη	210				
7.	Δράνδα	270				
8.	Ζογδίτ	50				
9.	Κουταῖς	220			1	1
10.	Κουταῖδος περ.	185				
11.	Κωνσταντινόφσκη	1.050	1	1	1	1
12.	Κουτόρσκα	1.190	1	1	1	2
13.	Μιχαηλόφσκη	910	1	1	1	1
14.	Μαρίνσκη	196	1	1	1	1
15.	Μανέα	940	1	1	1	1
16.	Ὁζουργέτι	15				
17.	Ὀλγίνσκη	1.230	1	1	1	2
18.	Πότι	350			1	1
19.	Παυλόφσκη	371				
20.	Πετρόφσκη	294				
21.	Πολτάφσκα	490	1	1	1	1
22.	Πήρτσχ	400				

α/α	ὄνομα πόλης ἢ χωριοῦ	πληθ. ναοὶ	ἱερεῖς	σχολεῖα	εἶδος σχολείου	δάσκαλοι
23.	Ρεδούτ-καλὲ	15				
24.	Ράτζα	15				
25.	Σαραπάν-Πελογόρι	500				
26.	Σοχοῦμ	2.100	1	1	1 πεντατάξιο	3
27.	Τσιατούρα	200			1	1
28.	Μπούρτζ	1.260	1	1	1	3
29.	διεσπαρμένοι	3.000				
30.	Ὅτσεμτσήρ	350				
31.	Γκουνταούτ	490			1	1
32.	Γκάγγρη	700				
	Σύνολα	20.095	14	14	18	25

η) Κυβερνεῖο Βατοῦμ (πληθ. 170.000)

α/α	ὄνομα πόλης ἢ χωριοῦ	πληθ. ναοὶ	ἱερεῖς	σχολεῖα	εἶδος σχολείου	δάσκαλοι
1.	Ἄχαλσεν	735	1	1	1 τριτάξιο	2
2.	Ἄτσκοβα	490				
3.	Ἄρτβήν	25				
4.	Ἄρτβήν περ.	470				
5.	Βατοῦμ	3.500	1	3	1 ἑπτατάξιο	6
6.	Δάγβα	602				
7.	Κβήρηκε	420				
8.	Κορολιστάβ	105				
9.	Ὅρταπατόμ	140				
10.	Σάρπ	30				
11.	Τάκβα (Τσάκβα)	700				
12.	Τσιροῦκ-Οὔσιε (Τσοροῦκ-Σοῦ)	112				
13.	Χούλα	140				
	Σύνολα	7.469	2	4	2	8

θ) Κυβερνείο Τέρσκ (Τερέκ) (πληθ. 1.150.000)

α/α	ὄνομα πόλης ἢ χωριοῦ	πληθ. ναοὶ	ἱερεῖς	σχολεῖα	εἶδος σχολείου	δάσκαλοι
1.	Βλαδικαυκάς	350	1	1	1	2
2.	Γρόσναγια Κασα- βούρτ	250				
3.	Πιατηγόρσκη	350				
	Σύνολα	950	1	1	1	2

ι) Κυβερνείο Σταυρούπολης (πληθ. 1.200.000)

α/α	ὄνομα πόλης ἢ χωριοῦ	πληθ. ναοὶ	ἱερεῖς	σχολεῖα	εἶδος σχολείου	δάσκαλοι
1.	Δουπόβοϊ (Τουπόβα)	856				
2.	Κασαούτι	300				
3.	Νοχούτ (Γκρετσέ- σκοε Σελό)	1.575	1	2	1	2
4.	Νοχούτ περ.	70				
	Σύνολα	2.801	1	2	1	2

ια) Κυβερνείο Βακού (Μπακού) (πληθ. 1.000.000)

1.	Βακού καὶ περ.	1.500
----	----------------	-------

ιβ) Κυβερνείο Δαγκεστάν (Νταγκεστάν) (πληθ. 670.000)

1.	Δεμίρ-χάν σουρά	15
2.	Πετρόβσκυ	140

	Σύνολο	155
--	--------	-----

7

ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΑΝΤΙΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΚΑΥΚΑΣΟΥ

Συγκριτικός πίνακας

[Πηγή: Α.Υ.Ε./Κ.Υ. 1919/Β/ΑΑΚ (4)]

Διοικητική Περιοχή	Α'	Β'	Παρατηρήσεις
Κυβερνείο Κάρς	48.994	37.200	Α': Καταγράφονται 85 πόλεις καὶ χωριά τοῦ Κυβερνείου καὶ ἡ πρωτεύ-

Διοικητική Περιοχή	Α'	Β'	Παρατηρήσεις
Κυβερνείο Τιφλίδας	50.306	43.162	ουσα Κάρς με 1.589 Έλληνες. Στόν πίνακα Β' 76 χωριά με μικρότερο γενικά αριθμό κατοίκων από του Α'. Σε δύο περιπτώσεις δίνεται ο συνολικός αριθμός ομάδας χωριών. Στόν πίνακα Α' συμπεριλαμβάνονται 76 πόλεις και χωριά. Στόν Β': 61. 'Ο συντάκτης του Β' επισημαίνει ότι σύμφωνα με άλλες αξιόπιστες πληροφορίες ο ελληνικός πληθυσμός υπολογίζεται σε 57.500-60.000.
Κυβερνείο Μαύρης Θαλάσσης	16.682	13.030	Α': 19 πόλεις και χωριά με τόν πληθυσμό τους αναλυτικά· άλλες περιοχές, πού δέν κατονομάζονται: 4.500. Β': 11 πόλεις και χωριά αναλυτικά· λοιπά μέρη 4.500. Με εξαίρεση τόν Νοβορωσίσκ, τού οποίου ο ελληνικός πληθυσμός κατά τόν πίνακα Α' ανερχόταν σε 1.400 άτομα και κατά τόν Β' σε 2.200. Στους υπόλοιπους 10 οικισμούς πού συμπίπτουν δέν υπάρχουν μεγάλες διαφορές.
Κυβερνείο Κουμπάν	28.300	40.000	Α': 19 πόλεις και χωριά. Β': 'Ο αριθμός μάλλον κατ' εκτίμηση, καθώς υπάρχει μεγάλη διασπορά τού εκεί ελληνικού στοιχείου: Πολλοί καπνοκαλλιεργητές έχουν τά σπίτια τους δίπλα στα χωράφια τους ανάμεσα στην 'Ανάπα και τόν Μαϊκόπ. Πολλοί Έλληνες σιτέμποροι κατοικούν κατά μήκος τής σιδηροδρομικής γραμμής Βλαδικαυκάς-Νοβορωσίσκ.
Κυβερνείο Κουταΐδας	20.095	4.750	Α': συμπεριλαμβάνεται και ή περιοχή Σοχούμ.
Διοίκηση Σοχούμ			'Αναφέρονται 31 πόλεις και χωριά, ενώ υπολογίζονται σε 3.000 οί σκόρπιοι σε διάφορους άλλους οικισμούς. Β': 8 πόλεις και χωριά τής διοίκησης Κουταΐδος + 3.000 σε λοιπά μέρη + 12 πόλεις και χωριά διοίκησης Σοχούμ. Σημαντικές διαφορές στόν αριθμό τών κατοίκων τού ίδιου χώρου.

Διοικητική Περιοχή	Α'	Β'	Παρατηρήσεις
Διοίκηση Βατούμ	7.469	12.800	Α': 13 πόλεις και χωριά. Οί Έλληνες κάτοικοι τής πόλης του Βατούμ ύπολογίζονται σέ 3.500. Β': 9 πόλεις και χωριά. Έπισημαίνεται ότι άλλοτε οί Έλληνες στήν πόλη του Βατούμ ήταν 3.500, αλλά σύμφωνα με νεότερες πηγές ανέρχονται σέ 10.000. [Στή ρωσική άπογραφή του 1917 καταγράφονται 4.008 Έλληνες στό Βατούμ (11,4% του συνόλου), ενώ στά 1918 4.878 (31,7% του συνόλου): <i>Statisticheski Sbornik, 1913-1923</i> , Βατούμ 1924, σ. 3].
Κυβερνείο Έριβάν	2.210	1.388	Α': 11 οικισμοί. Β': 9. Μικρές οί διαφορές στους άναγραφόμενους πληθυσμούς τών ίδιων χωριών.
Κυβερνείο Έλισαβετούπολης	661	661	στών Β' 671, λόγω άθροιστικού λάθους.
Κυβερνείο Τερέκ	950	1.150	
Κυβερνείο Σταυρούπολης	2.801	1.550	
Κυβερνείο Μπακού	1.500	1.500	
Κυβερνείο Νταγκεστάν	155		
Σύνολο	180.123	163.386	

8

**ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΧΩΡΙΩΝ ΤΟΥ ΚΥΒΕΡΝΕΙΟΥ ΚΑΡΣ
ΠΟΥ ΥΠΕΣΤΗΣΑΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΑΝΤΕΠΙΘΕΣΗ
(τέλη 1914-Ίαν. 1915)**

[Πηγή: Α.Τ.Ε./Κ.Υ. 1919/Β/ΑΑΚ (4)]

α/α Όνομα χωριοῦ	ἀριθ. κάτοικοι σπιτιών	ἀριθ. κάτοικοι (Πίν. 6)	Πληροφορίες και παρατηρήσεις
1. Παρτουός ή Μπαρτουός	150	730	Οί κάτοικοι έφυγαν καταστράφηκαν οικονομικά ή εκκλησία λεηλατήθηκε.
2. Νορμάν ή Ναρεμάν	120	679	Τό ίδιο με τό προηγούμενο Άπό τά λίγα ελληνικά χωριά με Έλληνες κατοίκους, κρυπτοχριστιανούς (50 σπίτια) πριν από τήν προσάρτηση του Κάρς στή Ρωσία (Τριανταφυλλίδη, <i>Ποντικά</i> , σ. 127).

α/α	Όνομα χωριού	ἀριθ. σπιτιῶν	κάτοικοι (Πίν. 6)	Πληροφορίες και παρατηρήσεις
3.	Παντζερὸτ ἢ Πατσουρὲτ	60	480	Σκοτώθηκαν 5· πρόβαλαν ἐνοπλὴ ἀντίσταση.
4.	Ποσίκ	50	344	Ἄγνωστος ἀριθμὸς τῶν νεκρῶν.
5.	Ἐρσενὲκ ἢ Ἄρσενὲκ ἢ Ἄρσενάκ	80	247	Σκοτώθηκε ὁ ἱερέας.
6.	Μερενὲς ἢ Μερενὲζ ἢ Μερινὲζ	50	600	Οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν ἀριθ. 1-6 κατέφυγαν στὸ Κάρς.
7.	Ἄνω Τσερμίκ ἢ Τσορμίκ	50	390	Ἐφυγαν γυμνοί· ἡ ἐκκλησία λεηλατήθηκε.
8.	Κάτω Τσερμίκ ἢ Τσορμίκ	40	417	Τὸ ἴδιο μὲ τὸ προηγούμενο.
9.	Καράοργαν ἢ Καραουργάν	70	650	Διέσωσαν ἐλάχιστα.
10.	Σουρπασάν	50	360	Τὸ ἴδιο μὲ τὸ προηγούμενο.
11.	Γενί-Κιοϊ	80	830	Τὸ ἴδιο μὲ τὸ προηγούμενο.
12.	Κιόρογλου	50	500	Τὸ ἴδιο μὲ τὸ προηγούμενο.
13.	Χανδερὲ ἢ Χάνδερε	55	600	Τὸ ἴδιο μὲ τὸ προηγούμενο. Οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν ἀριθ. 7-13 κατέφυγαν στὴν Ἀλεξανδρούπολη (σημ. Λενινακάν) Ροστώφ, Σταυρούπολη κ.ά.
14.	Χάσκιοι	60	482	Οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν ἀριθ. 14-21 ἔφυγαν 5 ἄρες πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τῶν Τούρκων. Τὰ σπίτια τους λεηλατήθηκαν ἀπὸ τοὺς γείτονες.
15.	Σιντισιγόν ἢ Σιντιζκῶμ	90	878	
16.	Πεπερέκ ἢ Μπεμπερέκ	180	800	
17.	Βαγδάτ ἢ Μπαγδάτ	50	326	
18.	Τορσεσχόβ ἢ Τοροσκόβ	70	685	
19.	Φαχρέβ ἢ Φαχρέλ	45	470	
20.	Χανάχ	50	599	
21.	Κιουλιαπέρτ ἢ Γουλιαμπέρτ ἢ Γκιουλεμπέρτ	220	970	
22.	Τουρκασόν ἢ Τουρκασέν	130	650	Ἀπὸ τὰ χωριά τῶν ἀριθ. 22-34 κατέφυγαν στίς γειτονικὲς πόλεις μὲ λίγα πράγματα. Ἡ ἐκκλησία τους λεηλατήθηκε.
23.	Κόγκ	80	535	
24.	Σεμσελέκ ἢ Ζεμζελέκ	70	352	
25.	Κεσέρ	60	522	
26.	Μουζερὲτ ἢ Μεζερὲτ	70	583	
27.	Μερτινίκ	65	305	
28.	Βαρκενὲς ἢ Βαργκενὲς	85	525	
29.	Ταχταουράν ἢ Ταχτακηράν	110	543	
30.	Δεμίρ-Καπού ἢ Ντεμίρ-Καπού	90	312	

α/α	Όνομα χωριού	ἀριθ. σπιτιῶν	κᾶτοικοι (Πίν. 6)	Πληροφορίες καὶ παρατηρήσεις
31.	Οὔτς-Κιλισέ	70	263	
32.	Σαλοῦτ	115	543	
33.	Σαράφ	45	511	
34.	Διόρτ-Κιλισέ ἢ Ντόρτ Κιλισέ	75	320	
35.	Βερισάν	100	484	Οἱ κᾶτοικοι ἔμειναν. Τὸ χωριὸ ληλατήθηκε ἀπὸ τὸν τουρκικὸ στρατό. Σκοτώθηκαν 2 δάσκαλοι καὶ 11 χωρικοί.
36.	Λάλογλη	120	757	Ἐμειναν. Σκοτώθηκαν 10 Ἑλληνες ἀπὸ τοὺς γείτονες Τούρκους καὶ τὸν τουρκικὸ στρατό. Βιάσθηκαν κορίτσια.
37.	Σαλοῦτ	50	225	Βιάσθηκαν γυναῖκες καὶ κορίτσια ἀπὸ τοὺς γείτονες Τούρκους καὶ τὸν τουρκικὸ στρατό.
38.	Τσιπλαχλή ἢ Τζηπλαχλή	80	355	Τὰ ἴδια μὲ τὸ προηγούμενο.
39.	Πεληπηήσκιοϊ	90	670	Σκοτώθηκαν 2 γυναῖκες. Πιάστηκαν 200 χωρικοί· ἀγνοεῖται ἡ τύχη τους.
40.	Δεμρχάν	70	—	Σκοτώθηκαν 4 χωρικοί. Βιάσθηκαν γυναῖκες.
41.	Γέιτσε ἢ Γέιτζε	70	650	Οἱ κᾶτοικοι τῶν χωριῶν ἀριθ. 41-51 τὰ ἐγκατέλειψαν. Τὰ σπίτια τους ληλατήθηκαν. Οἱ ἐκκλησίες τους ἐρημώθηκαν. Ὁ πληθυσμὸς τῶν χωριῶν ἀριθ. 1-8, 41, 43 καὶ 50 ἀνερχόταν συνολικὰ (1918) σὲ 3.395 ἄτομα.
42.	Καμισλή	70	650	
43.	Πεζιρκέν κετσιτ ἢ Πεζιργκιάν κετσιτ	90	623	
44.	Διβικ ἢ Τιβικ	110	698	
45.	Τσαδὰχ ἢ Τσατὰχ	70	500	
46.	Γιαγπασάν ἢ Γιαγμπασάν	60	578	
47.	Ἄλῃ Σοφῆ	85	582	
48.	Ἄμυρχάν ἢ Ἐμίρ-χάν	60	570	
49.	Γέιτσα	75		Δὲν δηλώνεται ἂν εἶναι διαφορετικὸ μὲ τὸ χωριὸ ἀριθ. 41.
50.	Ζέλετσε ἢ Ζέλετζε	80		
51.	Γιαλαοῦζ τζαμι	75	550	
Σύνολα		4.090	26.755	